

PANNONHALMI SZEMLÉ

Főszerkesztő: Gelencsér Gábor 2018 XXVI/4 Felelős kiadó: Hortobágyi T. Cirill

Szerkesztők:

Dejcsics Konrád, Fehérváry Jákó, Hardy Júlia,
Hirka Antal, Juhász-Laczik Albin,
Komálovics Zoltán, Schmal Dániel, Tillmann József

TARTALOM

NÁDAS PÉTER: Titkon, bizony. 3

TANULMÁNYOK

SIMON TAMÁS LÁSZLÓ: Mindenki pótolhatatlan
(*Adalékok a Róm 11,25-32 értelmezéséhez*). 8
TOMÁŠ HALÍK: Az idők jeleinek megkülönböztetése 30
TILLMANN J. A.: Mysterium mundi
(*Az ég értelmezési mintázatainak változásairól*) 36
BALOGH KLÁRA: Titok a családban és a családterápiában 46
BENEDEK MIHÁLY: Egy citoyen a szocializmus díszletei közt
(*Illés Endre*). 55

VERSEK

VÖRÖS ISTVÁN: Via Appia 70
A test és lélek vitája 71
A bőség: hiány. 72
Mit teremtsünk? 73
Fehér eső 74
KÁNTOR PÉTER: Egy hajó úszik. 75
LANCU LAURA: A túlérő 76
Az üdvözlet 77
Bakony felé. 78
Szerelem, történelem 79

MŰVEKRŐL

SZALAGYI CSILLA: Tükörképijátékok (<i>Takács Zsuzsa: Tükörfolyosó</i>)	80
KONKOLY ÁGNES: Az agyag poézise (<i>Bacon, Freud és a Londoni Iskola festészete</i>).	94
CSORDÁS ZOLTÁN: Természetelv (<i>Minden nem látszik – Türk Péter [1943–2015] életműkiállítása</i>). . .	110

FIGYELŐ

KOMÁLOVICS ZOLTÁN: Az élet mint szó és tett (<i>Gerhard Lohfink: A názáreti Jézus</i>)	115
PÁL-LUKÁCS ZSÓFIA: Megkövetelt titoktartás (<i>Vida Gábor: Egy dadogás története</i>)	120
CSENGERY KRISTÓF: Wagner, sokszorozva (<i>Richard Wagner: A nürnbergi mesterdalnokok</i>)	124

A REGULA ÖSVÉNYÉN

BIRISZLÓ LŐRINC: Titok a Regulában (<i>A békességre vezető vallomás</i>) . .	128
--	-----

NAPLÓ

Kövesse nyomon a Facebookon is a Pannonhalmi Szemle egyes számainak alakulását:

<https://www.facebook.com/pages/Pannonhalmi-Szemle/465592133525213?ref=hl>

Megjelenik negyedévenként · Kiadó: Pannonhalmi Főapátság · Felelős kiadó: Hortobágyi T. Cirill főapát · Honlap: www.phszemle.hu · Levélcím: 9090 Pannonhalma, Vár 1. · E-mail: kultur@osb.hu · Tel.: +36 96 570 211 · Előfizethető a szerkesztőség címén. Előfizetési díj egy évre 2400 Ft plusz postaköltség · Borító és tipográfiai terv: Schmal Károly · Szöveggondozás: Haraszti Judit · Műszaki szerkesztő: Hartai Krisztina · Szerkesztőségi titkár: Tóth Henriett · Nyomtatás: Palatia Nyomda és Kiadó Kft. Web: www.palatia.hu · Felelős vezető: Radek József · ISSN 1216–9188

Titkon, bizony

Mélységesen mély a titkok kútja, mondhatnám Thomas Mann szavait követve, igen, akár feneketlennek mondható.

A titkok végtelenül sokfélék, számosak, léptékükben különbözők, vannak nyilvánvaló, átlátható kis titkok, s ezekről legszívesebben eleve azt mondaná az ember, hogy tartsd meg magadnak, barátom, aztán vannak olyan világraszóló titkok, amelyek pusztá említése hallatán a lélegzet eláll és gyökeret ver az ember lába. Habár jómagam őrizkedem tőle, hogy a titok pusztá említésére elálljak a módszeres kutatástól, a titokzatoskodástól pedig mélyen idegenkedem. Csalók és nyerészkedők fegyvere. Zsarolni vele, sakkban tartani. Mintha nagy halkán azt mondanám magamban, nekem ne titkokról tessenek beszélni nagy titokzatosan, hanem tessenek előbb szépen felderíteni a titkot vagy a titkokat, s akkor aztán diskurálhatunk a titok fogalmáról. Ha egyszer kút, akkor legyen, akkor ereszkedjünk a mélyére. Erős hivatásrendi okom van rá, hogy legalább magammal így beszéljek. Attól nem kell tartanom, hogy a mélység, a magasság vagy a sokaság képzelete majd elriaszt. A belső beszédnél senkit nem lehet elriasztani. A hivatásrendi követelmény az erősebb, mintegy átsegít a félelem érzetén. Attól sem kell tartanom, hogy a dolgok végére érhetek. Képességeim amúgy is utamat állják.

Ifjú emberként volt egy visszatérő rémálmom. Úgy fogtam föl, miként egy alapos szakmai eligazítást. Egy ismeretlen kastélyban kellett volna valamit, valamiket vagy valakit, valakiket megtalálnom. Minduntalan csatakosan riadtam föl az álmomból, s azt ismétелgettem, hogy nem tudom. Nem tudom. Álomban tárt ajtókkal nyílt terem teremre és nem volt vége. Amint mentem át ezeken a fényes termeken sehol senkit nem találtam, aki-

től holléte felől érdeklődhettem volna. De hiszen azt sem tudtam volna neki megmondani, hogy kit vagy mit keresnek. Avilai Szent Teréz ezt a meghatározhatatlanul hagyott személyes teret belső várkastélynak nevezte el. Franz Kafka kastélya ugyanennek a belső térnek vagy építménynek a hasonló neve. Álmomban ez a tér lettem én. A keresés műveleti terepe, szisztémája, a keresett tárgy egy személyben, de a keresés okának megnevezése nélkül. Avilai Szent Teréznek nem a hite, hanem az útja lett a fontosabb. Legyen nekem ugyanez akár a végtelenített mélybe ereszkedés. Rettegésre már csak azért sincs okom, hiszen mindig ott fog fellettem fényeskedni a napvilág. Vagy legalábbis mindeddig így volt, fényeskedett, s ezt a jó szokását talán megtartja holnap is. Éjjel a csillagok. Borús időben a szórt fény a csillagvilágból. Heylesebben a fényről szerzett személyes és misztikus tapasztalat. Fénytelenség némi fantáziával elképzelhető, de abban a univerzumban, amelyben mi élünk, s amelyet mi ismerünk vagy nem ismerünk, az abszolút fényelnyelés egyetlen fizikai fenoménja, a fekete lyuk, szintén csak a fény relációjában létezik. S ha ilyen nagy úr a fény és a reláció, akkor ugyan mitől kéne tartanom.

Nem tudnám ugyan megmondani, hogy miért teszem, de az a dolgom, hogy lehetőség szerint minden alkalommal, minden oldaláról megvizsgáljam minden egyes tárgyamat. A tárgyi világ és az emberi személy egyenrangú tárgyam. A titkos és a nyilvánvaló között sincs különbség. Ez is fontos szakmai követelmény. Velük szemben világosságra törekedjem, a kifejezés világosságára, azaz napvilágra hozzak, nevének nevezek, akkor is, amikor van neve, akár illetlen neve, akkor is, amikor nincs. Körülírjam. Nevére ajánlatot tegyek. Ami persze közelszem akadálytalan művelet. Életem így nem is diadalmenet, hanem a kétségek, a kérdések, a kudarcok, mi több, a visszavonulások és a csődök processziója. Azt sem tagadhatom, hogy felderítő utam minden pillanata és minden négyzetmillimétere hatványosan emeli meg a még felderítendő jelenségek és fenoménok számát. Egy olyan út, amelyen nincs megérkezés. Több lesz a lábjegyzet, mint a főszöveg. Nincs ölbe tett kéz. Nincsenek babérok. Szakadatlanul munkálkodom, de közel sem jutok semminek a végére. Annyit azért bizton elmondhatok, hogy úton vagyok, s ahol úton vagyok, az minden bizonnyal maga a végtelen. Amelyben a rejtély vagy a titok fogalmát mégsem engedhetem oly közel magamhoz, ahogy a nálam szerencsésebb teológusok. Miért ne figyelném, hogy a párhuzamosan mutatkozó két, három, öt vagy harmincöt jelenségben vajon melyek az egyezések, s vajon a hasonlóságok és a különbözőségek rendszerében az egyezések nem a dolgok rejtett szubsztanciájának szerkezetére utalnak-e.

Érdeemes persze már a kezdet kezdetén, legalább egy utalás erejéig inkább megnevezni a titok vagy a titokzatosság fogalmát. Amennyiben a végtelennek van egyáltalán vége vagy kezdete. Ahány ember, annyi az aspektusa, s egyetlen emberben is számtalan vég és kezdet működik, nekem legalábbis ez a tapasztala-

tom. Amikor az ember megnevez, akkor úgymond fogalmilag tisztázza a saját térbeni helyzetét. Ahányszor megváltoztatja, annyiszor kell ismét tisztázni. A teológiai titok fogalma az én napi foglalatosságom tárgyától, még ha vannak is analogikus jellegű összefüggéseik, lényegesen különbözik. Nekem az írásbeliség és a szóbeliség különbözősége, az írásosság művelése a hivatásom és a napi foglalatosságom. Amivel csak azt akarom mondani, hogy nem az univerzálissal, hanem a tárgyival, a tárgyiassal, az élő testben működő eleven személyessel foglalkozom, szintaxisal, grammatikával, s ennek megfelelően marad velük szemben tárgyas a módszerem és a szemléletem. A tárgyiasságtól pedig éppen annyira nem érdemes megrémülni, ahogy a teológiai titok fogalmától sem érdemes megrendülni. Világos, még a mérnöki tudományokkal létrehozott tárgyakkal és szerkezeteknek is vannak kis titkaik, a dédanyám kávédarálójának például csak egy bizonyos szögben lehetett kihúzni a fiókját, hát még azoknak a tárgyakkal és szerkezeteknek, amelyeket nem az egyéni, hanem a kollektív képzelet hozott létre, mint amilyen például az írásosság vagy éppen a teológia. Ezeknek nincs feltalálójuk. Habár ezekkel kapcsolatban is ott marad a kérdés, hogy milyen ősröbbség szakította ki őket a szótlan egésszéből és vajon beszédesen miként épülnek vissza az egyetemembe. Akár az egyetemmel foglalkozzanak, akár az egyénivel, a tárgyival. Hiszen ezt úgy elsőre nemigen tudnánk megmondani. Egy szerkezet egyszerűen csak, s mindig váratlanul tönkremegy, aztán egy idő után ugyanilyen meglepően mégiscsak működik. Egy elektromos kávédarálónak legfeljebb a mesében vagy a költészetben lehet lelke vagy kedélye. A szakember is hitetlenkedve csóválja szép fejét. Nagy vonalakban ismert előtte a működési elv, mégsem tudná megmondani, hogy mi romlott el a szerkezet kapcsolati hálóján, ami most meg bizonyára más okokból megjavult.

Valaki hirtelen a halálán van, s aztán mégis életben marad. Vagy ellenkezőleg, valaki igen intenzíven él, s a szíve minden előrejelzés nélkül megszakad. A nagy okos doktorok ilyenkor azt mondják, hogy hirtelen szívhalál. De hát doktor úr, tegnap még semmi baja nem volt. Az elektromos impulzust adó színsztest elvette a szívtől a szisztolés és diasztolés ütések sajátos, egyénre szabott ritmusát, ennyi történt. Szívizomzat oxigén híján nem szolgál tovább. Hogy miért nem szolgál, ha egyszer ezidáig naponta negyvenezer ütéssel rendesen elvégezte dolgát, s honnan jön egyáltalán a szív munka mindenkire egyénileg jellemző alaptermusa, arra persze senki nem tud válaszolni.

A magam hivatása szerint nem azt kérdezem, hogy mi a szolgálát, vagy mi a szív, mi az élet ritmusa, hanem azt kérdezem, hogy egyetlen néven nevezhető személynek mi a véleménye például a titokról vagy a teológiáról. Nem azt kérdezem, hogy milyen nekem vagy neked ez vagy az az illető, s az ő véleményéről mi az én véleményem. Nincs véleményem. Már Szókratész sem tartotta sokra a véleményt. Hanem azt kérdezem, hogy ki

ő, akinek ekkor meg akkor ez meg az a véleménye. Még azt is megkérdem, hogy az ő szíve vajon miként üt, vajon mennyire meszesednek a nagyrabecsült koszorúerei, szakadatlan szervi működésének vajon mikor és milyen mértékben van a tudatában, mit tesz és mit mulaszt a figyelmével, s ekként alakított, vagy önnön magát alakító öntudatlan és tudatos léte vajon milyen viszonyban áll más élőlények korábbi és mai életével, úgymond a létezéssel. Mindez megannyi relációt, s a relációk sokasága, azaz a megszámlálhatatlanság és a sokirányúság káosza elvileg megrajzolhat valamennyit a közös térben élők közös idejéből, a közös történetükből. A személyes múltak miként épülnek át a közös jelenbe és miként képezik együttesen egyedi jövőképüket. Azaz miként működik az építésre és rombolásra egyként alkalmas fantáziájuk. Miként kinek a viselkedésmódja miként módosítja a kollektív tudást vagy éppen a kollektív tévképzetek rendszerét. Miként simul bele a kollektív tudattartalom a személyes fantáziába, miként robbantja szét, vagy ez az egy személy miként és miért negligálja, fumigálja, vagy éppen miként helyesli, táplálja a tegnap még közösen kialakított viselkedési normát.

S én így aztán a magam hivatásrendjének szabályai szerint a titokkal vagy a titkokkal csupán a személyes adottságok, a személyes tulajdonságok, a személyes pályafutás, úgymond az egyéni sorsélmény szempontjából és összefüggésrendszerében foglalkozom. Szívem joga. Szívem joga és a lelkiismeretem kérdése pedig azt jelenti, hogy minden élethelyzetben, minden körülmények között oly tárgyiasnak és tárgyilagosságnak kell maradnom a saját személyem és a saját munkám tárgyával szemben, miként az erősáramú elektromérnöknek a távvezeték korróziós hányadosával vagy az orvosnak a beteg pulzusával szemben. Van pulzusa vagy nincs pulzusa, van áramlás, vagy nincs áramlás az elektromos vezetékben, milyen jellegű a kapcsolószerkezet, miként működik, hányat üt, s milyen körülmények között mondja fel a szolgálatot. Ha nem működik, akkor meghibásodása vajon tipikus vagy atipikus jellegű-e, s így tovább. Ami számomra, illetve az írásbeliség hivatásrendi művelése szempontjából azt jelenti, hogy a személynél valamivel még akkor is fontosabb a reláció, amikor az igen tisztelt személy én vagyok. Amit megfogalmazhatnánk olyaténképpen is, hogy állandó, elkerülhetetlen, kényszeres megismerési szándékom tárgyát nevezi természetes titoknak a teológiai gyakorlat. Valami olyasminnek, ami Istennel kapcsolatos igazságként, azaz nem személyhez kötött tapasztalatként megismerhető; valaminek, aminek elvileg a végére járhatok, habár ehhez előbb olyan többdimenziós hálózati kapcsolatok rendszerét kell megismernem, amelyek adott helyen és adott időben együttműködnek vagy párhuzamosan működnek együtt. Együttműködésük oka és forrása mégis fedett marad. A teológia szempontjából minden teremtett értelem számára hozzáférhetetlen.

Amikor a világgal mint relációval foglalkozunk, akkor nem feledhető, hogy nem csak az embernek, a krokodilnak szintén van két szeme, nem is akármilyen, s ezek ugyanarról a világról egészen más képet adnak, mert más az optikájuk. A krokodil látása nélkül a világ nem világ. Így aztán a keletkező képek azonosságát és különbözőségeiket sem győzőm dicsérni. A kutya szemét, a macska szemét, a bagoly szemét, s így tovább, még a pocok vaksi szemét is, akit a gondviselés inkább a szaglására és a tapintására bíz. Saját élethivatásom szempontjából éppen ez a csudálatos, az egyediségük és a sokaságuk, az optikák, a nézőpontjaik, a perspektíváik sokfélesége és különbözősége. S ezeknek nincs olyan összege, amely a világ egészének szerkezetét kiadná. A tárgyak és személyek létének van próbája és ellenpróbája, de a világ egészének nincs ilyenje. A személyes éppen abban áll, hogy mással nem összevonható, örök divergenciában marad más egyedekkel szemben, holott más sem tesz, konvergenciára törekszik. Csodálat és dicséret helyett emitt fog munkába a teológia, amikor a kinyilatkoztatás titkának fogalmával és a kinyilatkoztatás emberi értelem számára nem hozzáférhető magyarázatával áll elő. Botor dolog lenne azt állítanom, hogy csak azért, mert e két utóbbi felderítése nem az én tudományom, én ezzel nem foglalkozom. Bizony, hogy foglalkozom. Titkon, magamban, csöndesen.

SIMON TAMÁS LÁSZLÓ

Mindenki pótolhatatlan

Adalékok a Róm 11,25–32 értelmezéséhez

Alkalmi és örök

Írásainak műfaja, a konkrét élethelyzetekre választ adó levél, már önmagában is sokat felfed Pál apostol teológiájából, pontosabban abból, mit ért írójuk azon: teológiailag gondolkodni. Nem is annyira mondandója tartalma érdekes ebből a szempontból, hanem az, hogyan akarja közvetíteni üzenetét: Pál leveleket írva műveli a teológiát. Ha tehát teológiai reflexiójáról átfogó képet akarunk kapni, nem vonatkoztathatunk el attól, hogy ez levelekben körvonalazódik előttünk, azaz egy olyan kommunikációs folyamatban ölt alakot, amelyben egy adott személy konkrét címzettekhez fordul, akiknek esetleges körülmények között, sajátos problémákkal szembenézve kell életre váltaniuk az evangéliumot. A páli teológia tehát nem függetleníthető e körülmények és problémák elemzésétől, ugyanis ez a sajátos kontextus fontosabb a megértésükhöz, mint a születő kereszténység körében népszerű más műfajok (evangélium, apokalipszis, apostolok cselekedetei) esetében ez szükséges vagy lehetséges¹.

A Rómában élő keresztény közösségek (*ekklésziái*) arcéle számos rekonstrukciós kísérlet dacára nehezen fókuszálható. A gyülekezetek összetételének és (együtt-)működésének a kérdése máig vita tárgya. Mi lehetett Pál célja a levél megírásával? Erre választ keresve szintén hipotézisek széles skálájával szembesülünk. Néhányan stratégiai megfontolásokban látják az Apostol szándékát: segítséget keres és remél a hispániai misszió számára. Mások szerint csupán be akar mutatkozni a címzettek előtt. Többen viszont úgy gondolják, inkább álláspontjáról kívánja meggyőzni őket. Ismét mások pedig azon a véleményen vannak,

1 J. D. G. Dunn, *La teologia dell'apostolo Paolo*, Brescia 1999, 38sk.

hogy a feladóra árnyat vető hírek megelőzték a levél érkezését². Következésképp Pál célja: *apologia pro vita sua*, tisztáznia kell magát.

Compendium doctrinae Christianae, a keresztény tanítás összefoglalása, írja Philipp Melancthon 1521-ben a Róm-ról. Jóllehet ez a meghatározás a *Loci communes rerum theologicarum*-nak³, a protestáns teológia első nagy rendszerező művének csak az első kiadásában⁴ szerepelt, a *praeceptor Germaniae* távolról sem definíciónak szánt megállapítása⁵ évszázadokon át értelmezési keretet adott Pál alkalmasint utolsó s leghosszabb levelének az olvasásához: a keresztény dogmatika foglatának tekintették. A recepciótörténet fintora, hogy maga Melancthon a fenti meghatározással éppen a skolasztikus teológia 16. századra kiüresedett és életidegenné vált világával szemben a Róm-ben talált ihlető példát arra, hogyan kell a keresztény hit alapkérdéseit – törvény, bűn, kegyelem – taglalni.

Radikális szemléletmódváltást csak Ferdinand Christian Baur⁶ méltán híres, 1836-ben publikált tanulmánya hozott. A Róm nem dogmatika, hangzott Baur tézise, hanem levél, alkalomszülte írás, amit az első keresztény nemzedék életének a hátterében kell értelmezni. Baur olvasatában a Róm 9–11 centrális a levél érvelésében. A 9,2 érzelmektől hevülő szavai – „nagy az én szomorúságom, és nem szűnik a fájdalom szívemben” – az egész levél legfontosabb argumentumát vezetik be. Ezt az álláspontot a huszadik század második felének számos értelmezője osztja. Aligha van viszont követője Baur⁷ azon hipotézisének, mely szerint a Róm 9–11 a Rómában élő zsidókeresztények által gerjesztett széthúzás és pártoskodás ellen szól a Róm 1–8 szakaszban kifejtett hosszú bevezetővel együtt. Ma a szakemberek jelentős többségének a véleménye szerint sokkal inkább az ellenkezője igaz: Pál a pogánykeresztények által szított partikularizmus ellen érvel.

Az 1960-as évektől fogva Krister Stendahl – evangélikus teológus, a Harvard Egyetem teológiai fakultásának tanára, majd

- 2 Róm 3,8: „Vagy talán igaz az, amivel rágalmaznak minket, és amit állítanak némelyek? Hogy tudniillik így beszélünk: »Tegyük a rosszat, hogy a jó következzék belőle.«?”
- 3 Melancthon alapelve szerint az Írásokból kell kiindulni, mert a Biblia tartalmazza azokat az alapelveket, amelyeket a teológiai reflexiónak ki kell fejtenie. A *Loci* alapját azok az előadások képezték, amelyeket a szerző a Róm-ról tartott.
- 4 A *Loci* Melancthon életében (+1560) hatvan kiadást ért meg.
- 5 Erről lásd R. L. Plummer, „Melancthon As Interpreter of the New Testament”, *WTJ* 62 (2000) 257–265.
- 6 F. Ch. Baur, „Über Zweck und Veranlassung des Römerbriefes und die damit zusammenhängenden Verhältnisse der römischen Gemeinde: Eine historisch-kritische Untersuchung”, in *Üö.*, *Ausgewählte Werke I*, (szerk., K. Scholder), Stuttgart 1963 (= 1836), 147–266.
- 7 Baur, 1836: 174.180.

dékánja, 1984–1989 között Stockholm püspöke – több jelentős tanulmányt tett közzé, melyekben a Baur történeti-kritikai módszerét követő, de a Róm-et Melanchton, illetve a Reformáció örökségének a szemléletmódja alapján magyarázó exegézis ellen fogalmazott meg érveket⁸. A Róm 9–11, hangsúlyozza Stendahl, nem a Róm 1–8 szakaszban kifejtett, a hit általi megigazulásról szóló teológiai alapvetéshez fűzött kiegészítés, vagy a teológiai okfejtés és annak etikai következményeit feltáró rész, a 12,1–15,13 közé ékelt digresszió, kitérő, hanem a levél csúcspontja. A törvény, a bűn, a megigazulás a hit által, nem a *conditio humanát* kívánja magyarázni az evangélium fényében, hangsúlyozza Stendahl, hanem abban kíván eligazítást adni, miként kell egymás épülésére lenniük zsidóknak és pogányoknak a római egyház közösségeiben.

Többek szerint pontosan körvonalazható, gyakorlati okok miatt küldi Phébével (16,1) a levelet Rómába Pál. A főváros, így a vélemény, az Apostol terveiben csupán *Zwischenstation*, közbelső állomás. A 15,24-ben még pontosabban fogalmaz: „amikor Hispániába utazom⁹... Remélem ugyanis, hogy átutazóban megláthatlak titeket, és ti fogtok engem oda útnak indítani, ha már előbb egy kissé felüdültem nálatok.” Pálnak ez a reménye viszont nehezen értelmezhető, ha azoknak az információknak a háttérben állítjuk, amelyeket a Róm 1,13skk-ban fogalmaz meg. Ez utóbbi szöveghelyen egyértelmű, azért megy Rómába, hogy az evangéliumot hirdesse. Jóllehet az 1,15-ben nem a küszöbön álló, hanem a sokszor tervezett és még meg nem valósult reményeiről szól, az *euangelizesztai*, ‘hirdetni az evangéliumot’, ige – bár magába foglalja a missziós munka egészét, legyen az akár outsiders, akár hívők között végzett apostolkodás – használata Pál autentikus leveleiben rendszerint a missziós igehirdetés kezdetét¹⁰ jelöli. Következésképpen, úgy tűnik, hogy az Apostol szerint Rómában még nem hirdették az evangéliumot, a Krisztus-esemény dimenzióit teljesen feltáró, azaz páli értelmezése szerint. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy maga a levél ennek az igehirdetésnek nemcsak az eszköze, hanem tartalmának az összefoglalása is.

Úgy tűnik azonban, nemcsak eladdig gördültek újra meg újra akadályok Pál római útja elé, hanem most, a levél írásakor is meg van győződve róla, egy másik útnak kell megelőznie a római:

- 8 K. Stendahl, „Paul and the Introspective Conscience of the West”, *HTR* 56 (1963) 199–215; Uő., *Paul among Jews and Gentiles*, London – Philadelphia 1969; *Final Account: Paul’s Letter to the Romans*, Cambridge, MA 1993.
- 9 Több mértékadó kommentár szerint Pálnál néhányszor előfordul, hogy az érvek résein felszínre törő indulat miatt megbicsaklik a mondat szerkezet, vagy befejezetlen marad a mondat (vö. Róm 2,20; 5,12; 15,24; 1Kor 9,15; Gal 2,4.6). Itt is ezt jelöli a három pont.
- 10 Erről lásd: B. R. Gaventa, „»To Preach the Gospel«: Romans 1,15 and the Purpose of Romans”, in U. Schnelle, szerk., *The Letter to the Romans*, BETL 226, Leuven, 2009, 183 (179–195).

Jeruzsálemben kell mennie (15,25–29). Pál szavai azonban ebben a szakaszban (15,22–33) meglehetősen ziláltak. Az apostol Rómába készül, hogy ott az evangéliumot hirdesse. De vajon így nem mond ellent saját missziós elveinek is? Hiszen szükségképpen idegen alapokra fog építeni (15,20). Egyrészt hangsúlyozza, keleten elvégezte a kapott feladatot, nincs többé hely számára. Másrészt elengedhetetlenül fontosnak tartja, hogy keletre hajózzék, hogy Jeruzsálemben menjen. A v. 25-ben útja célját is megjelöli: „a szentek szolgálatára” indul. A kollektáról, a jeruzsálemi hívők javára végzett gyűjtésről szólva azonban mintha kicsinyíteni akarná a gyűjtésben betöltött saját szerepét¹¹. Szavai azt sugallják, mintha a kollekta gondolata Makedónia és Akhaia egyházaiból indult volna ki. Egyfelől tehát hangsúlyozza, a jeruzsálemi út a misszió folytatása szempontjából *sine qua non*. Ugyanakkor nem mond semmi konkrétat arról, miért elengedhetetlen, hogy ő maga vigye a gyűjtés eredményét Jeruzsálemben.

A 11,25–32 szakasz a Róm 9–11 érvelésének összefoglalása és gondolatmenetének csúcspontja. Ebben a bekezdésben Pál még egyszer utal azokra a súlyos kérdésekre, amelyekkel a 9,1-től fogva viaskodott, s felvillantja a megoldás lehetőségét is. Egyfelől a zsidó *versus* pogány ellentét meghaladására szólít, másfelől azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy ennek az alteritásnak meg kell maradnia. Zsidóknak és pogányoknak tudatában kell lenniük, hogy különbözőek, és Istennel való kapcsolatuk története sem azonos. De nem szabad, hogy ez a különbség az *ekklészián* belül összeütközéshez vezessen, hanem azon kell munkálkodniuk, hogy a megmaradó különbség kihívása egymás kölcsönös elfogadásában nyilvánuljon meg, és egymás épülésére legyenek.

A tény, hogy Izrael többsége nem fogadta el az evangéliumot, Pált egy teológiai paradoxon elé állítja. Ha Istennek Jézus Krisztus sorsában megnyilatkozó tervei Izrael miatt megghiúsultak, akkor alapozhatja-e reményét a keresztény közösség Isten gondviselésére? Ha pedig Isten feladta Izraellel kötött szövetségét, akkor nem kell-e kétségbe vonniuk Pál szilárdan hirdetett meggyőződését: semmi sem szakíthat el „minket Isten szeretetétől, amely Jézus Krisztusban, a mi Urunkban van” (Róm 8,39)?

Pál mindenekelőtt a pogánykeresztényeket figyelmezteti: Izrael Isten választott népe, s az is marad; s az evangéliummal szembeni elutasító magatartása ellenére Isten kegyelmébe fogadva él. De az Apostol annak is tudatában van, hogy konklúziója nem az utolsó szó. Ezért gondolatmenetét zárva teológiai távlatot nyit: Isten irgalmára apellál (11,30–32), és egy doxológiát fogalmaz meg (11,33–36).

11 Erről lásd: R. Bieringer, „The Jerusalem Collection and Paul’s Missionary Project: Collection and Mission in Romans 15,14–32”, in A. Puig i Tàrrach *et al.*, ed., *The Last Years of Paul*, WUNT 352, Tübingen, 2015, 15–31.

12 A hierarchizált és etnocentrikus szópárok voltak konvencionálisak: zsidó és pogány (vö. 3,29; 9,24), illetve görög és barbár (vö. 1,14).

Tanulságos azt is emlékezetbe idézni, hogy az 1,16-ban olvasható zsidó és görög szembeállítás nem követi a korabeli konvenciókat¹², hanem neologizmusnak tekintendő. Mintha Pál arra kívánna rámutatni, hogy az evangélium felforgatja a konvencionális, hierarchizált és etnocentrikus ellentéteket. Ugyanakkor Pál megfogalmazása – „a zsidónak elsőként s a görögnek egyaránt” (*iúdaioi te próton kai helléni*) – kétértelmű, ugyanis egyfelől arra utalhat, hogy az evangélium hozzáférhető a görögök számára is, másfelől viszont azt is jelentheti, hogy az evangélium elsősorban Izraelnek szól. Az *argumentatio* kifejtése sem oldja föl ezt az ambiguitást. Természetesen vannak szöveghelyek, amelyek a zsidó és pogány szembeállítás érvényét kérdőjelezik meg¹³, míg mások, nemegyszer az előbbieik közvetlen kontextusában, a zsidó identitás egészen sajátos mivoltát nyomatékosítják¹⁴. Más szóval, Pál bizonytalanságban hagyja az olvasót a szópár jelentését illetően, viszont kétséget sem hagy afelől, hogy az egész levél egyik fő témájával¹⁵ állunk szemben.

Úgy tűnik, hogy a Rómában élő krisztushívő zsidóknak két fronton is nehézséggel kellett szembenézniük. Egyrészt az evangéliumot el nem fogadó zsidók részéről alkalmasint az a kritika érthette őket, hogy a Krisztusba vetett hit kétségbe vonja a mózesi Törvény fontosságát. Ez viszont azt jelentette volna, hogy Isten ígéje érvényét veszítette. Másrészt az *ekklészia* pogánykeresztény tagjai között lehettek néhányan, akik azzal a zavarba ejtő feltevessel álltak elő, hogy mivel a zsidók nagy többsége nem fogadta el az evangéliumot, *ergo* Isten elvetette Izraelt. Pál válasza mindkét irányban egyértelmű: „Egyáltalán nem arról van szó, hogy Isten ígéje erejét veszítette” (9,6); illetve „Isten ajándékai és meghívása visszavonhatatlanok” (11,29).

Az Apostol válaszában árnyaltsága a probléma összetettségét tükrözi. Argumentációja ószövetségi idézetek és utalások szötte-séből építkezik, olyannyira, hogy nemegyszer, úgy tűnik, érvei az Írások hangján szólalnak meg. Sőt többi leveléhez képest a Róm-ben szokatlan módon számos ószövetségi szereplő is színre lép¹⁶. Szerepük az, hogy rámutassanak, Pál nem pusztán bizonyítékokat keres a szent könyvekben, hanem a konkrét történések alakulását felvillantva arra is rá akar mutatni, miként vezette választottjait Isten. A visszavonhatatlan hűség meglepő fordulatai foglalkoztatják.

Bármennyire furcsának tűnjék is az istenek etnikai hovatartozásáról beszélni, a görög-római antikvitásban elfogadott s közke-

13 2,11; 3,9; 4,11–12; 9,24; 10,12.

14 2,12; 3,1.9.31; 15,8–9.

15 3,1–8; 3,27–31; 9,1–11,36; 15,7–13.

16 R. Penna, „Da Adamo a Isaia. Prosopografia biblica nella Lettera ai Romani”, in L. Padovese, szerk., *Atti del VII Simposio di Tarso su s. Paolo Apostolo*, Roma 2002, 7–20; M. Quesnel, „La figure de Moïse en Romains 9–11”, *NTS* 40 (2003) 321–335.

letű volt a feltevés, hívja fel a figyelmet Paula Fredriksen¹⁷, hogy az istenek ugyanahhoz az etnikumhoz tartozónak számítottak, mint imádóik. Ez alól, teszi hozzá, az Ószövetség istene¹⁸ sem kivétel: a zsidók istene zsidó¹⁹. A judaizmus istenfogalmát azonban rendkívül különössé tette a kortársak szemében, hogy a zsidók kitartottak abbéli meggyőződésük mellett, hogy istenük az egész univerzum istene. Az pedig alkalmasint végképp meghökkenette a kívülállókat, hogy a zsidók abban is szilárdan hittek, hogy egykor majd a többi nép és valamennyi istenség is az ő istenüket fogja imádni. Ez a gondolat Pálnál is megtalálható²⁰. Életének fordulata után töretlen bizonyossággal vallotta és hirdette, a pogány népek (*ta ethné*) a szent lélek (*pneuma*) révén új közösséget, új családot alkotnak, melynek egyetlen ura a Messiás²¹. A végső időkre vonatkozóan pedig Izajás prófétához hasonló megoldást kínált: a dichotómiát (Izrael és a pogány népek) nem etnikai, hanem teológiai síkon kívánta feloldani.

A Róm 11,25–32

Nem szeretném, testvérek, ha magatokat bölcsnek tartva nem vennétek tudomásul ezt a titkot: hogy Izraelnek csak egy részét érte a megkeményedés, amíg a pogányok teljes számban be nem jutnak,²⁶ és így az egész Izrael üdvözülni fog. Ahogy meg van írva: Sionból jön a szabadító, és eltávolítja az istentelenséget Jákob házából;²⁷ és ez lesz az én szövetségem velük, amikor eltörlöm bűneiket.²⁸ Az evangélium okán tehát ellenségek miattatok, de a kiválasztás okán kedveltek a patriarchák miatt,²⁹ ugyanis Isten ajándékai és meghívása visszavonhatatlanok.³⁰ Mert ahogy egykor ti engedetlenek voltatok Isten iránt, de most az ő engedetlenségük révén irgalmat nyertetek,³¹ úgy most ők lettek engedetlenek a nektek adott irgalom miatt, hogy [most] ők is irgalmat nyerjenek.³² Mert Isten mindenkit önnön engedetlenségébe zárt, hogy mindenkin könyörüljön.

E rövid szakasz szerkezetének a kitapintása nem okoz gondot. Három részre bontható, s mindhárom egység más-más szempontból az előző három fejezet (9–11) konklúziójának is

17 P. Fredriksen, „How Jewish Is God? Divine Ethnicity in Paul’s Theology”, *JBL* 137 (2018) 193sk (193–212).

18 A kisbetűs írásmódban Fredriksent követem. Tanulmányosak Fredriksen észrevételei az ókori monoteizmus természetéről (2018: 207sk).

19 Fredriksen, 2018: 202.

20 „Ezért magasztalta fel Isten mindenek fölé, és olyan nevet adott neki, amely minden név fölött áll, hogy Jézus nevére minden tér meghajoljon a mennyben, a földön és az alvilágban; és minden nyelv vallja, hogy Jézus Krisztus úr az Atyaisten dicsőségére” (Fil 2,9skk).

21 „Hajtás sarjad Izájának, és fölemelkedik, hogy uralkodjék a népeken, és a népek benne reménykednek” (Róm 15,12; Iz 11,10).

tekinthető. A vv. 25–27 apokaliptikus²² távlatba állítja Izrael és az *ethné* eladdig már többször taglalt szembenállását. Hogyan kell értelmeznünk az egész Izraelnek megígért üdvösséget? Kapcsolódik-e ez a krisztológiához, s ha igen, akkor miként? Pál reményeinek történelmi vagy eszkatológiai távlata van-e? Mindezekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy a 11,25–27 nem Izrael végérvényes üdvösségének a mikéntjére vonatkozóan akar eligazítást adni, hanem Pál erre vonatkozó meggyőződését akarja nyomatékositani. A vv. 28–29 tényként állítja egymás mellé a kiválasztásra vonatkozó kettős perspektívát – az őszövétségét és azt, amelyik az evangélium következményeként rajzolódik ki –, s ezáltal összefoglalja a 9,6–11,15 szakaszban felvázolt triptichont. A vv. 30–32 az engedetlenség és a kiválasztás dinamikájára utalva a 9,6–11,15 rész egy másik fő témáját varrja el.

Mi volt Pál reményének az alapja, illetve a zsidóknak és pogányoknak egyaránt otthont adó Egyházzól alkotott képének a modellje? Kathleen Troost-Cramer²³ szerint Pál a jeruzsálemi Templomhoz hasonló szentséget tulajdonított az *ekklésziának*, saját, közösségépítő munkáját pedig papi szolgálatként értelmezte. Vitathatatlan, Pál számára a hívők közössége templom/szentély. Elgondolkodtató viszont, hogy a Róm-ben a helyi egyház ilyenét értelmezése nem szerepel²⁴.

22 Az apokaliptika meghatározása azért is rendkívül nehéz, mert az 'apokaliptikus' jelző egyaránt utalhat irodalmi műfajra, s arra a teológiai látás- és értelmezésmódra, amely hangot kap ebben a műfajban, de jelölheti azt a vallásszociológiailag körülírható áramlatot is, amely ennek a rendszerint bináris oppozíciókban bővelkedő, totalizáló gondolkodásmódnak és világszemléletnek a letéteményese volt. Többben azon a véleményen vannak, hogy az a farizeusi milió, amely Pál szellemi otthona is volt, szintén ehhez az áramlathoz tartozott. Pál, nyilvánvaló, nem írt apokalipszist. Ennek ellenére néhány textusa ennek az irodalomnak, illetve gondolkodásmódnak a hatásáról tanúskodik (1Tessz 4,13–18; 1Kor 15,20–28.50–58). Szókészletének, beszédmódjának néhány visszatérő eleme – pl. kinyilatkoztatás, titok, ítélet – szintén erről a szellemei közegről vall. Pál és a korabeli apokaliptikus irodalom között az a meghatározó különbség, hogy az Apostol alapvetően nem a jövőt kékeli, hanem a múltat, pontosabban Jézus Krisztus föltámadására fókuszál. A Krisztus-eseményt pedig úgy értelmezi, mint ami által Isten már gyökeres fordulatot vitt végbe a történelem menetében. Akik Krisztusban vannak, és részesei a Léleknek, már egy új világ polgárai. Beker nyomán úgy is fogalmazhatnánk, hogy Pál apokaliptikus módon értelmezi, s ezáltal krisztologizálja az apokaliptikát. Erről lásd: J. C. Beker, „Recasting Pauline Theology. The Coherence-Contingency Scheme as Interpretive Model,” in J. M. Bassler, szerk., *Pauline Theology 1: Thessalonians, Philippians, Galatians, Philemon*, Minneapolis 1995, 15–24.

23 K. Troost-Cramer, „De-Centralizing the Temple: A Rereading of Romans 15,16”, *JMJS* 3 (2016) 73 (72–101).

24 A Birodalom fővárosában élő közösségeket nem Pál alapította. Vélhetőleg ezért nem is használja az 'építómester' metaforát ebben a levélben, eltérően pl. az 1Kor 3,10-től.

Kétségtelen, találunk hasonlóságot Pál áldozati metaforái és a holt-tengeri tekercesek szókészlete között. A *Yahad*²⁵ néhány szövege egyértelművé teszi, hogy a tagok a közösséget templomnak, Jhwh lakhelyének tekintették, életük bizonyos dimenzióit pedig a Templomban bemutatott áldozatokhoz hasonlították. Troost-Cramer, természetesen, alapvető különbségekre is rámutat. Jele-sül arra, hogy míg ezek a szövegek (pl. 4Q174) kizárták az „idegenek”-et, Pál éppen azt hangsúlyozza, hogy az „idegenek”-ből – a megtért pogányokból – álló közösség a Templomhoz hasonló, szent hely²⁶. Azonban Troost-Cramer ellenében meg kell jegyez-nünk, hogy a *Yahad* tagjai az epikureusoktól, a cinikusoktól, a sztoikusoktól, valamint Páltól eltérően nagy gonddal ügyeltek arra, hogy a tagok és az outsiders közötti, a hagyomány által kijelölt határokat fenntartsák²⁷. Yonder Gillihan arra is rámutat, hogy a *Yahad* értékrendje ugyan védelmet biztosított a rabszol-gáknak s az idegeneknek, de nem tekintette őket a közösség tel-jes értékű tagjainak. Sőt a *Yahad* szövegeiből az is nyilvánvaló, hogy a tagok maguk között is megőrizték a hagyományos, hie-rarchikus megkülönböztetést: a papok álltak a rangsor élén, őket követték a leviták, s végül a többi izraelita. Más szóval a *Yahad* egyáltalán nem törekedett arra, hogy a papság státuszát kiter-essze másokra is. Igaz, Pál a később keletkezett 1 Pt 2,9-től elté-rően nem beszél „királyi papságról” a hívek közösségéről szól-va, de az *ekklészia* minden egyes tagját Isten szent templomának tekinti (1 Kor 3,16sk). Míg a *Yahad* szövegei, úgy tűnik, magát a közösséget a Templomhoz hasonlóan úgy kívánták strukturálni, hogy a tagokat a szentség különböző fokozatai szerint sorolták be, Pál mindent megtett azért, hogy a hagyományos határokat érvénytelenítse. Következésképpen aligha tekinthetjük a jeru-zsálemi Templomot a páli *ekklészia* modelljének.

A Róm egyik meghatározó témája a mindenki számára fel-ajánlott és hozzáférhető üdvösség. Ennek ellenére, szögezi le Gaventa²⁸, az Apostol számára az emberiség nem olyan, mint egy túlfőzött pörkölt, amiben minden hozzávalónak ugyanolyan íze van. Pál tudatában van, hogy Izrael, illetve a pogány népek jól elkülöníthető történettel rendelkeznek.

Az értelmezés egyik meghatározó vonulata szerint Pál pogá-nyok között végzett missziójának elsődleges célja a „szent és a

25 A *yahad* szó jelentése ‘közösség’, ‘egység’. A *Yahad* egy mozgalom volt nem csupán a Qumránban élő közösség. Erről lásd pl.: J. J. Collins, „Beyond the Qumran Community: Social Organization in the Dead Sea Scrolls”, *DSD* 16 (2009) 369 (351–369).

26 Erről lásd: I. Rosen-Zvi – A. Ophir, „Paul and the Invention of the Gentiles”, *JQR* 105 (2015) 1–41.

27 Y. M. Gillihan, *Civic Ideology, Organization, and Law in the Rule Scrolls: A Comparative Study of the Covenanters’ Sect and Contemporary Voluntary Associations in Political Context*, STDJ 97, Leiden – Boston, 2012, 121.

28 B. R. Gaventa, „Paul and the Roman Believers”, in S. Westerholm, szerk., *The Blackwell Companion to Paul*, Malden, MA – Oxford, UK, 2011, 103 (93–107).

profán közötti határok felszámolása” volt²⁹. Úgy tűnik azonban, hogy ennek épp az ellenkezőjéről volt szó. Pál kényesen ügyelt arra, hogy különbséget tegyen szent és profán között. Viszont gyökeresen átrajzolta a kettő közötti határokat. Kétségtelen, úgy gondolkodott, hogy a Jézus-hívők közösségének a tagjai egy alternatív világrend polgárai.

Nemrégiben Ishay Rosen-Zvi és Adi Ophir³⁰ mutattak rá arra, hogy a korabeli judaizmusban sehol másutt nem rajzolódik ki olyan eszkatológikus távlat, amely oly sokat ígért volna a pogányoknak, mint Pál, aki körömszakadtáig ragaszkodott ahhoz a meggyőződéséhez, hogy a pogányok közül megtért hívők teljes jogú tagjai az *ekklésziának*. Az *ekklészia* pedig Istené, aki viszont Izrael Istene, vallotta hasonló szilárdsággal. Ugyanakkor, s ezt is megingathatatlan meggyőződéssel képviselte, a pogányok anélkül lesznek teljes jogú tagjai az *ekklésziának*, hogy prozelitává lennének. Más szóval ezek az *ekklésziához* csatlakozó pogányok zsidó nézőpontból – azaz Pál és a többi apostol szemszögéből – nem voltak sem prozeliták, sem „istenfélők”, vagyis nem lehetett őket semmiféle eladdig ismert kategóriába sorolni. Vagy ahogy Fredriksen³¹ mondja: „azáltal, hogy nem kívánták meg, hogy a körülmételek révén teljesen csatlakozzanak a judaizmus-hoz, az első apostolok ezeket a krisztusfélő pogányokat vallási és társadalmi szempontból egyaránt a senkiföldjére vezették”. Azáltal talált megoldást, mutat rá Rosen-Zvi és Ophir³², hogy a bibliai *ethné* fogalmat individuális értelemben használva adott nevet és státuszt ezeknek az „ex-pogány pogányok”-nak, ahogy Fredriksen szellemesen utal rájuk.

Pált az evangélium – azaz a Krisztus-esemény értelmezése – vezette ismeretlen, fel nem térképezett területre. Hogy irányt találjon, szüksége volt egy új kategóriára. Ekkor keletkezett, mutat rá Rosen-Zvi és Ophir³³ a *gój* fogalma abban az értelemben, ahogy ezt a későbbi rabbinikus irodalomból is jól ismerjük. Kivált a Róm-ben és Gal-ben, mondják, az *ethné* illetően használatának kulcsszerepe van a *gój* fogalmának – mint nem etnikai, individuális és általános értelmű terminusnak – a kialakulásában. S az is figyelemre méltó, hogy Pál nem pusztán sporadikusan használja az *ethné* fogalmat, hanem érvelésének, gondolatmenetének kulcsfogalmává avatja³⁴. A szakemberek körében kialakult

29 D. J. Downs, „»The Offering of the Gentiles« in Romans 15,16”, *JSNT* 29 (2006) 180 (173–186).

30 I. Rosen-Zvi – A. Ophir, „Paul and the Invention of the Gentiles”, *JQR* 105 (2015) 28 (1–41).

31 P. Fredriksen, „Paul the Convert”, in R. B. Matlock, szerk., *The Oxford Handbook of Pauline Studies* (megjelenés előtt) idézi Rosen-Zvi – Ophir, 2015: 26. A magyar szakirodalomban bevett „zsidókeresztény”, „pogánykeresztény” terminusok esetlensége jól tükrözi a problémát.

32 Rosen-Zvi – Ophir, 2015: 26.

33 Rosen-Zvi – Ophir, 2015: 27.

34 Rosen-Zvi – Ophir, 2015: 1.

konszenzus ellenében hangsúlyozzák, annak ellenére, hogy elszórtan találunk korabeli szövegeket, amelyekben a *gój* egyének meghatározatlan csoportjára utal, a szó illetén használata elszigetelt maradt. Arra is felhívják a figyelmet, hogy az Ószövetség nem használta a *gójim* (a *gój* többes száma) szót azoknak a megjelölésére, akik nem voltak *yehudim* ('zsidók'). Ennek kifejezésre a *nokhri*, 'idegen', szót használták³⁵. Még egy olyan késői szövegben is, mondják, mint a Zak 8,22sk, egyetlen *yehudi* és a *gójim* kapcsolatáról hallunk, nem pedig egy *yehudi* és egy *gój* szembenállásáról.

Pál sokszor használja leveleiben az *ethné* szót³⁶. Ez a nála leggyakrabban megtalálható kollektív megjelölés. Természetesen nem Pál az első, mutat rá Rosen-Zvi és Ophir³⁷, aki az *ethné* fogalmával egy jól behatárolható csoportot jelöl; s nem is ő az első, aki ezzel a szóval utal a *gójim*-hoz tartozó individuumokra. Esetében az az igazán újszerű, hogy a Róm-ben, illetve a Gal-ben az etnikai specifikumoktól független, általános értelemben használt és egyénekre utaló vagy vonatkoztatható *ethné* nem elszórtan felbukkanó, epizodikus utalás, hanem az érvelés- és gondolkodásmód gyökeres átalakulásának a tanúja³⁸. Az *ethné* fogalmat használva Pál felülírja – s így érdektelenné teszi – az etnikai sajátosságokat. Ez a beszédmód pedig éppúgy szembeállítja a bibliai örökséggel, mint a korabeli zsidó gyakorlattal³⁹. Valószínűleg azt is meghökkentőnek találták kortársai, hogy mennyire közömbös volt számára Kis-Ázsia etnikai sokszínűsége. De az is elvéthetetlen, hogy az *ethné* fogalom egész teológiai eszmefuttatásának a centrumába kerül. Pál, aki büszkén állítja, hogy „mindenkinek mindene lett” (1Kor 9,22), újra meg újra megfélemezni látszik címzettjeinek etnikai, kulturális hovatartozásáról, és két emlékezetes szöveghelytől (Gal 3,1; 2Kor 9,4) eltekintve, valamennyi pogányságból megtért hívót az *ethné* terminussal szólítja meg, vagy utal rájuk⁴⁰.

Az újszövetségi szakemberek körében általánosan elterjedt vélemény szerint Pál már örökségként kapta kézhez a pogány *versus* zsidó, egymás kölcsönösen kizáró ellentétpárt. Ezzel szemben Rosen-Zvi és Ophir⁴¹ úgy vélik, hogy Pál írásai az első tanúi ez ellentét diskurzussá szerveződésének. Leveleiben kap először kulcsszerepet – jóllehet még többes számú alakban, *ethné* – az általános értelemben vett, individuális „pogány”, azaz „nem zsidó” fogalma. Ez annál is inkább meglepő, mivel Pál magától

35 A LXX ezt többféleképpen fordítja: *allophülos*, *allotriosz* vagy *allogenész*.

36 Róm – 29x; Gal – 10x; 1Kor – 3x; 2Kor – 1x; 1Tessz – 2x.

37 Rosen-Zvi – Ophir, 2015: 14.

38 Rosen-Zvi – Ophir, 2015: 15.

39 Rosen-Zvi – Ophir, 2015: 15sk. Szóhasználatának nincsenek párhuzamai sem Qumránban, sem a *Makkabeusok könyveiben*, sem más, Pálnál korábbi dokumentumban.

40 Rosen-Zvi – Ophir, 2015: 17.

41 Rosen-Zvi – Ophir, 2015: 18.

értetődőnek tartja, hogy annak az Istennek, akiről beszél, továbbra is megmaradnak etnikai jellemzői, egyetlen nép történetében kirajzolódott identitása és megfogalmazódó tervei⁴². Ugyanakkor Pál monoteizmusa⁴³ határozottan kozmopolita vonásokat mutat. Az isten, akiről beszél a mindenség ura (vö. 1Kor 8,5sk), és a benne hívők közössége nem szerveződhet etnikai alapon⁴⁴. Az is bonyolítja a helyzetet, hogy Pál megköveteli azoktól a nem zsidóktól, akik az *ekklésziához* csatlakoznak, hogy fordítsanak háttal őseik isteneinek. Más szóval ezek a „görögök” az *ekklészia* tagjaiként nem lesznek izraeliták, de már „görögök”-nek sem tekinthetők, mivel éppen az *ekklésziához* való csatlakozás semmissé tette az etnikai különbségek teológiai relevanciáját. A „görögök” már nem „görögök”, de „az egyetemes emberi” képviselőiként sem lehet besorolni őket. Ez utóbbi kategória ugyanis Pál számára, éppen gondolkodásmódjának a bibliai narratívába való ágyazottsága okán – jelesül a kiválasztás alaptétele miatt – megfoghatatlan lett volna⁴⁵. Ezen a senkiföldjén hívja életre a *gój* fogalmát, és teszi egy olyan általános és individuális kategóriává, amely mindenkire vonatkozik, aki nem zsidó. A keresztség jelentette azt a pillanatot, amikor egy pogány az *ekklészia* tagja s egyszersmind *gój* is lett. A megkeresztelték Krisztusban vannak, új teremtmények, hangsúlyozza (pl. 2Kor 5,17; Gal 6,15). Azért életbevágóan fontos számára a *gój* mint kategória, mert rámutat a Krisztus-esemény jelentőségére. Pál, mondja Rosen-Zvi és Ophir⁴⁶, a Krisztus-esemény révén megvalósult megoldáshoz illő problémát artikulál, s amikor saját meghívásán és küldetésén eszmélkedik, egy paradoxonnal szembesül: az *ekklészia* nem-zsidó tagjai éppen azért pogányok, mert már többé nem azok. Ezért szólítja a Rómában élő pogányságból megtért híveket is jóval azután, hogy az *ekklészia* tagjaivá lettek az *ethné* szóval (1,13; 11,13). Ennek a kategóriának a megteremtésével pedig egy új paradigmát hoz létre, ami által bennfoglaltan elutasítja – meghaladja – a bibliai szövegek által felmutatott két modellt: az etnopolitikait és

42 Rosen-Zvi – Ophir, 2015: 23.

43 Fredriksen, 2018: 207.

44 Rosen-Zvi – Ophir, 2015: 24.

45 Rosen-Zvi – Ophir, 2015: 28. Ezért exegetikai szempontból lehetnek fenntartásaink J. Taubes, G. Agamben, illetve A. Badiou Pál-értelmezésével kapcsolatban. Erről lásd: B. Worthington, „Alternative Perspectives beyond the Perspectives: A Summary of Pauline Studies that has Nothing to Do with Piper or Wright”, *CBR* 11 (2013) 368 (366–387). Badiou olvasatával kapcsolatban jegyzi meg S. Fowl („A Very Particular Universalism: Badiou and Paul”, in D. Harink, ed., *Paul, Philosophy, and the Theopolitical Vision*, Eugene, OR, 2010, 131 [119–134]): „Pál nem egy identitás nélküli szubjektum, hanem egy zsidó, aki abban az adott helyzetben, amelyben van, végiggondolja, mit jelent zsidónak lenni.”

46 Rosen-Zvi – Ophir, 2015: 32.

az eszkatológikusát⁴⁷ egyaránt. Szükségképpen el kellett utásítania mindkettőt, mivel pontosan azt kívánták legitimálni, amin ő túl akart lépni.

A műsztérian feltárása

A 11,25–32 nemcsak Pál Izraelre vonatkozó reflexiójának a lezárása, hanem a három fejezet érvelésének a csúcspontja⁴⁸ is. Itt vezeti el olvasóit a bizonyosságra a *müasztérian* feltárásával⁴⁹. Az 1,13-hoz hasonlóan itt is olyasmi következik a bevezető formula után, ami eladdig nem volt ismeretes a hallgatóság előtt. Itt bukkan föl a *müasztérian* szó. A szakasz felütésében az Apostol egy a leveleiből jól ismert formulával⁵⁰ él. Amikor ezekkel a szavakkal kezdi mondandóját, akkor célja rendszerint az, hogy egy új, döntő szempontot tárjon a címzettek elé. Most – ellentétben a v. 13-mal („De nektek, pogányoknak ezt mondom”) – a közösség valamennyi tagjához fordul. Izrael hitetlensége megkerülhetetlen problémával szembesítette mind a pogány-, mind a zsidókeresztényeket, s amint a három fejezet léte egyértelművé teszi, magát Pált is. Itt, a szakasz konklúziójában is próféta-ként⁵¹ lép elénk, s olyan kijelentést tesz, amelynek a tartalma nem tekinthető pusztán az emberi mérlegelés eredményének: a *müasztérian* tartalma az Írásokból felsorakoztatott érveken is túlmutat⁵².

A szó jelentése nem eredeztethető a *müasztérian* hellenizmusban kimutatható használatából⁵³. A hellenizmus korában ugyanis a szó rendszerint többes számban használt alakja elsősorban a különböző misztériumokba való rituális beavatásra utalt, s eh-

47 Rosen-Zvi – Ophir, 2015: 37. Az etnopolitikai modell számára a körülmételés az egyetlen legitim módja annak, hogy valaki a zsidó közösség tagja legyen. Az eszkatológikus modellnek két változata is nyomon követhető az Oszö-vetségben. A radikális variáns szerint egész népek el fogják fogadni Izrael Istenét (Iz 66,18–24). A mérsékelt változat szerint elfogadják Izrael Istenének a törvényét, de továbbra is imádják isteneiket (Iz 2,2–4).

48 J. Eckert, „Das letzte Wort des Apostels Paulus über Israel (Röm 11,25–32) – Eine Korrektur seiner bisherigen Verkündigung?“, in K. Backhaus – F. G. Untergassmair, szerk., *Schrift und Tradition. FS J. Ernst*, Paderborn – München 1996, 57–84; S. Kim, „The ‘Mystery’ of Rom 11,25–6 Once More“, *NTS* 43 (1997) 412–429.

49 A szó a Róm-ben ezen kívül még egyszer szerepel, nevezetesen az egész levelet lezáró doxológiában (16,25–27). Ez utóbbi szöveget azonban a szakemberek többsége későbbi betoldásnak tartja.

50 Vö.: Róm 1,13; 1Kor 10,1; 12,1; 2Kor 1,8; 1Tessz 4,13.

51 K. O. Sandness, *Paul – One of the Prophets? A Contribution to the Apostle’s Self-Understanding*, WUNT 2.43, Tübingen 1991, 172–182.

52 J.-N. Aletti, „Sagesse et mystère chez Paul: Réflexions sur le rapprochement de deux champs lexicographiques“, in J. Trublet, szerk., *La sagesse biblique: De l’Ancien au Nouveau Testament*, LD 160, Paris 1995, 356–384.

53 M. N. A. Bockmuehl, *Revelation and Mystery in Ancient Judaism and Pauline Christianity*, WUNT 2.36, Tübingen 1990, 173skk.

hez gyakran az iniciáció révén megvalósuló ezoterizmus fogalma is konnotálódott.

A „titok” közlése, vitathatatlan, az Írásokra történő hivatkozáshoz hasonlóan *ex auctoritate* érv. Mindazonáltal a *müisztérion* tartalmának pontosítása, úgy tűnik, jóval problematikusabbnak bizonyul, mint a bibliai idézetek és allúziók szöttesének felfejtése. A v. 25c megállapítása – *póroszisz apo merúsz tó Izrael gegonen* – kétféleképpen magyarázható attól függően, hogy az *apo merúsz* kifejezésnek időhatározói („Izraelt *csak addig* éri a megkeményedés”) vagy mértékhatározói jelentést tulajdonítunk („Izraelnek *csak egy részét* érte a megkeményedés”). A fordítások és a kommentárok többsége rendszerint ez utóbbi interpretáció mellett tör lándzsát, mivel, mondják, a másik olvasat pleonasztikus lenne, hiszen a következő mellékmondat szintén időhatározói: „amíg a pogányok teljes számban be nem jutnak”.

A *müisztérion* tehát valami olyasmire utal, ami eddig rejtve volt, s amit Isten „most” a végső időkre vonatkozólag kinyilatkoztatott. Amikor Pál ezt a fogalmat használja, akkor azt kívánja nyomatékosítani, hogy amiről beszél, azt még az Írások sem tették nyilvánvalóvá. Az Írások, természetesen, feltárhatják a *müisztérion* kinyilatkoztatásának az előkészítését, illetve lehetőséget adhatnak arra, hogy a figyelmes olvasó előtt kirajzolódjék Isten terveinek koherenciája. De éppen a *müisztérion* kinyilatkoztatása teszi lehetővé az Írások ilyenén újra olvasását⁵⁴. A Róm 11,25–32 szakaszban sem az idézett prófétai szó teszi lehetővé a *müisztérion* megismerését. Ellenkezőleg, a *müisztérion* ad kulcsot az Írások megértéséhez.

A v. 26a – „az egész Izrael üdvözülni fog” – is a *müisztérion* része, ugyanis az érvelés során erről eleddig nem hangzott el az Írásokból vett idézet. Sőt a 9,27-ben Pál éppen egy olyan prófétai szót idéz Izajástól, ami ennek az ellenkezőjét állítja: „Ha Izrael fiainak a száma annyi volna, mint a tenger fővenye, akkor is csak a maradék fog üdvözülni.” A 11,26b–27 versek által idézett öszöveségi szövegek közül pedig egyik sem beszél Izrael üdvösségéről⁵⁵, hanem arról, hogy Isten „eltávolítja az istentelenséget Jákob házából”, s eltörli bűneiket. Más szóval az idézet csak az üdvösség előfeltételeit tárja az olvasó elé. Gondolatainak ilyenén kifejtése révén Pál következetesen vezeti tovább az egész fejezet érvelését: nem mond ítéletet Izrael felelősségét illetően. Vajon a hitetlenségük miatt „keményedtek meg”, vagy mivel „megkeményedtek”, azért nem hittek? Pál a végső választ majd csak a 11,32-ben adja meg.

Az Apostol érveit megalapozandó sokszor folyamodik az Írásokhoz, s gyakran tapasztalatait is az *argumentatio* részévé

54 J.-N. Aletti, „Romain 11: Le développement de l’argumentation et ses enjeux exégético-théologiques”, in U. Schnelle, szerk., *The Letter to the Romans*, BETL 226, Leuven, 2009, 211 (197–223).

55 Elgondolkodtató, hogy Pál nem idézi a következő, joggal emlékezetes szakaszokat: Jer 31,31–33; 32,40; Bár 2,35; Ez 16,60; 37,21–28.

avatja. Ezért is olyan különös, hogy csupán a Róm 11-ben és az 1 Kor 15,51-ben hivatkozik – a *probatio*, a bizonyíték erejét nyomatékosítandó – kinyilatkoztatásra, s beszél *müsztérion*ról (v.51). A Róm 11-et illetően ennek az a magyarázata, hogy a fejezet két *propositió*ja (11,1.11)⁵⁶ csak így kaphat megnyugtató s meggyőző magyarázatot.

A v. 25d *to pléróma tón ethnón eiszelthé* szintén két értelmezésre ad lehetőséget. Egyrészt utalhat azon pogányok összességére, akiket Isten üdvözíteni akar, vagy valamennyi pogány üdvösségére⁵⁷. E második olvasatot részesítik előnyben azok, akik párhuzamot látnak „a pogányok teljes száma” és „az egész Izrael” (v. 26) között. Nem feledhetjük továbbá azt sem, hogy a 11,12 szintén Izrael „teljességé”-ről (*to pléróma autón*) beszél. Ez utóbbi szöveghelyen azonban, tehetjük hozzá, a *pléróma* szó, úgy tűnik, nem mennyiségre, hanem minőségre utal („eljutnak a teljességre”), ugyanis a *to héttéma autón*, ‘kudarcul’ kifejezéssel áll ellenében.

Mit jelent a mellékmondat állítmánya *eiszerkhomai*, ‘bejutni’, ‘bemenni’? Különös, hogy nem találunk a mondatban helyhatározót. Több értelmező szerint Pál a pogány népek Sionba tartó zarándoklatára utal. Kétségtelen, az Oszövetségben és az apokrif irodalomban egyaránt találunk szövegeket⁵⁸, amelyek Izraelnek ebbéli reményét élesztgetik. Mindazonáltal feltűnő, hogy Pál sem itt, sem másutt⁵⁹ a Róm-ben nem részletezi ezt a hagyományt. Azt is tanulságos szem előtt tartani, hogy a LXX azokon a szöveghelyeken, ahol a pogány népek Sionba tartó zarándoklatáról beszél, nem használja az *eiszerkhomai* igét.

A következő mellékmondatot (v. 26a) bevezető kötő- és határozószó (*kai hütósz*) kapcsolatának interpretációjában szintén megoszlanak a vélemények. Rendszerint módhatározó értelmet tulajdonítanak a szókapcsolatnak: „és így az egész Izrael üdvözülni fog”. Mások ugyancsak módhatározói mellékmondatot tételeznek, de úgy vélik, hogy nem a korábban mondottakra utal, hanem előre: „Így az egész Izrael üdvözülni fog, ahogy meg van írva.” Tanulságos azonban Bell⁶⁰ megállapítása. Pál harminchat-

56 A. Gignac („Peut-on encore être surpris par la Lettre aux Romains? Redécouverte d’une mécanique discursive qui éprouve et transforme le lecteur”, in G. Van Oyen – A. Wénin, *La surprise dans la Bible. Hommage à Camille Focant*, BETL 247, Leuven – Paris – Walpole, MA, 2012, 352 [339–357]) hívja fel a figyelmet arra, hogy *mé genoito*, „szó sincs róla”, Pálra oly jellemző sztereotíp kifejezés, tízszer is előfordul a levélben (3,4.6.31; 6,2.15; 7,7.13; 9,14; 11,1.11). A kifejezés funkciója pedig az, mondja, hogy destabilizálja a hallgatóságot.

57 Aletti, 2009: 207.

58 Iz 2,2sk; 56,6sk; 60,3–14; 66,18–21; Mik 4,1sk; Zak 14,16sk; Salamon zsoltárai 17,31; 1 Énok 90,33–37; Benjámintestamentuma 9,2; 2 Bárulk 68,5; Szibilla jóslatok 3,772.

59 A Róm 15,16-ban olvasható „pogányok áldozata” szintagma illetően magyarázata vitatott.

60 R. H. Bell, *The Irrevocable Call of God*, WUNT 184, Tübingen 2005, 262.

szor használja a *hútósz* határozószót. Huszonhétyszer a második tagmondatban szerepel, de csupán a Fil 3,17-ben utal előre. A *kathósz gegraptai*, „ahogy meg van írva”, kifejezéssel pedig sohasem él tagmondatok összekötésekor. Amennyiben a *hútósz* és a *kathósz* („ahogy”) közötti kapcsolatot kívánta volna hangsúlyozni, jegyzik meg többen, akkor megváltoztatta volna a szórendet⁶¹.

A *pasz Izrael*, „az egész Izrael”, szintagma szintén számos interpretációt hívott életre. Némelyek szerint a kifejezés a választottakra utal, legyenek azok akár zsidók, akár nem zsidók⁶². Valószínűtlen azonban, hogy a *pasz Izrael* szókapcsolat a pogányokra is vonatkozzék, hiszen Pál következetes a szóhasználatot illetően: a pogánykeresztényeket az *ethné* szóval jelöli (11,13.25). Az „Izrael” szó jelentésének ilyen váratlan és minden magyarázat nélküli megváltoztatása a levél címzettjeit is megzavarta volna. Következésképpen az tűnik a legplauzibilisebbnek, hogy Pál minden megszorítás nélkül Izrael egészére utal: a „maradék”-ra (9,27) éppúgy, mint azokra, akik a mózesi törvényhez ragaszkodva elutasították az evangéliumot (9,30–10,21)⁶³. Más szóval a végső időkben Isten nem tesz majd különbséget a „harag edényei” és az „irgalom edényei” között (9,22sk).

A Róm 11,26b–27 versekben Izajás két szöveghelyét összekapcsolva hangsúlyozza a mondottak érvényét⁶⁴. Az idézet több szempontból is meglepő. Nem világos, miért módosította Pál a prófétai szavait a „Sion miatt/érdekében” (*heneken*) helyett a

61 És ezt írta volna: *pasz Izrael hütósz szóthészetai*. Aletti (2002: 212) szintén a módhatározói értelmezést fogadja el, de ezt némileg árnyalja. A *kai hütósz*, mondja, logikai kapcsolatot fejez ki: „és ekképpen”. A szókapcsolat illetén használatára számos példát (1Kor 11,28; 1Tessz 4,17; Sirák 32,1; 33,4; 1Makk 13,47; 4Makk 1,12; *Mózes apokalipszise* 37) találunk, teszi hozzá. Nemrégiben P. W. van der Horst („Only Then All Israel Be Saved”, *JBL* 119 [2000] 521–525) új szövegvariantákat azonosítva megingatta azt a konszenzust, amely szerint ezt a szerkezetet nem használták időhatározói mellékmondatok bevezetőjeként. Következésképpen javaslata: „és akkor/csak akkor/és azután (*kai hütósz*) az egész Izrael üdvözülni fog”.

62 N. T. Wright, *The Climax of the Covenant and the Law in Pauline Theology*, Edinburgh 1991, 250) egy egészen más megoldással állt elő. A szókapcsolat, „az egész Izrael”, nemcsak az evangéliumot befogadó zsidókat jelöli, mondja, hanem a pogánykeresztényeket is, s így valójában az Egyházra utal. Ezt az olvasatot az teszi problematikussá, hogy Pál sohasem használja a pogánykeresztényekről szólva az ‘Izrael’ megjelölést. De nemcsak Pál szóhasználatát mond ellent ennek a magyarázatnak, hanem a közvetlen szöveggörnyezet is. A v. 25 egyértelműen a választott nép sorsáról, „megkeményedéséről” beszél.

63 Bell, 2005: 263sk; J.-N. Aletti, *La Lettera ai Romani e la giustizia di Dio*, Roma 1997, 179.

64 Iz 59,20–21a (LXX): „És eljön majd a szabadító Sion miatt (*heneken*)/ és elfordítja az istentelenséget Jákóbtól./ Ez a szövetségem velük, mondja az Úr:/ lekem rajtad, és szavaim, amelyeket a szájadba adtam.” Iz 27,9 (LXX): „Emiatt eltávolítják a törvénytelenéget Jákóbból./ És ez az áldás, amikor eltávolítom bűnét,/ amikor az oltárok köveit olyanná török, mint a finom por,/ és fáik sem maradnak meg,/ és bálványaikat kivágják, mint a messizi erdőt.” A részletekről lásd: J. Ross Wagner, *Heralds of Good News: Isaiah and Paul „in Concert” in the Letter to the Romans*, NT Suppl. 101, Leiden 2002, 280–298.

„Sionból” (ek) olvasatra. A „szövetség” felbukkanása ebben az eszkatológikus kontextusban szintén felettébb váratlan, ugyanis Pál nagyon ritkán használja a fogalmat, és sehol másutt nem találunk arra példát nála, hogy Sionnal hozná összefüggésbe. Sőt azt kell megállapítanunk, hogy jobbra polemikus kontextusban bukkan fel⁶⁵. Az is elgondolkodtató, hogy az Apostol elhagyja az Iz 59,21-nek azt a részét, ahol a próféta a szövetség tartalmára utal. Ez annál is inkább meglepő, mert Isten lelkére és szavára történő utalás jól illene a Róm 11 érvelésébe. Ami a másik prófétai szöveghelyet illeti, különös, hogy a „bűn” szó a Róm 11,27-ben többes számban szerepel. Az egyes szám nemcsak a kontextusba illeszkedne jobban – a vv. 20, illetve a v. 23 Izrael hitetlenségét nevezi bűnnek –, hanem Pál szóhasználata is ezt mutatja: sokkal többször használja a szót egyes, semmint többes számban⁶⁶. Ezek alapján többen arra a következtetésre jutnak, hogy ez a szövegkombináció alkalmasint nem Pál leleménye, hanem olyan *prooftext*, az Írásokból vett, bizonyító erővel felruházott szöveg, amelyet már a zsinagógában is használtak a messiásról szólva, vagy esetleg az a keresztény hagyomány hívott segítségül Jézus sorsát értelmezve, amelynek Pál is az örököse. Figyelemre méltó, hogy az idézett textusok nem Izrael bűnbánó magatartásáról beszélnek, hanem Isten kezdeményezéséről és feltételhez nem kötött cselekvéséről⁶⁷ szólnak.

Az is vitatott, hogy melyik szövetségre utal a *diathéké*, ‘szövetség’, szó. Többek⁶⁸ szerint nem egy, a korábbiak helyébe lépő szövetségről volna itt szó, hanem az Ábrahámmal kötött szövetség beteljesedéséről. Nem feledhetjük azonban, hogy a Róm 9,4 többes számban használja a *diathéké* szót, s azt sem, hogy Iz 59,20 egy jövőbeni szövetségről beszél. Következésképpen bajosan lehetne azonosítani a 11,27-ben említett *diathékét* az Ábrahámmal kötött szövetséggel. Előnyben kell tehát részesítenünk az eszkatológikus olvasatot.

Pál nem pontosítja „a szabadító” (*ho rhüomenosz*) identitását. Többen rámutattak, sem a „Sionból” kifejezés, sem a *rhüomenosz* participium, illetve a szó héber megfelelője⁶⁹, sem a Róm 11,26b–27 belső párhuzamai⁷⁰ nem teszik egyértelművé, vajon Istenre vagy Krisztusra utal-e az Apostol. Izajásnál Istenről van szó, aki mint harcos jön, hogy mindenkinek megfizessen tettei szerint (Iz

65 Az 1Kor 11,25 és a 2Kor 3,6 „új” szövetségről beszél; az „ó” szövetség pedig a 2Kor 3,14-ben kerül szóba. A Gal 4,24 pedig két szövetséget állít szembe.

66 Erről lásd B. R. Gaventa, „The Cosmic Power of Sin in Paul’s Letter to the Romans: Towards a Widescreen Edition”, *Interp* 58 (2004) 229–240.

67 Tanulságos összevetni Iz 59,20 héber és görög szövegét. A MT-ben ezt olvassuk: „De eljön Sionhoz a Megváltó, Jákób megtérő bűnöseihez!” (RÚF).

68 Bell, 2005: 278; M. Theobald, „Der »strittige Punkt« (*Rhet. a. Her. 1,26*): Die *propositio* 1,16f und das *Mysterium der Errettung ganz Israels*”, in *Uó., Studien zum Römerbrief*, WUNT 136, Tübingen 2001, 319sk (278–323).

69 Deutero-Izajásnál a *gô’él* az Örökkévaló titulátúrájához tartozik. Lásd még pl.: Iz 41,14; 43,14; 44,6.24.

70 „Eltávolítja az istentelenséget” // „eltörlöm bűneiket”.

59,17skk). Mivel a *Róm* kontextusában a 10,17-ben találunk utoljára utalást Jézus Krisztusra, és a levél következő részében majd csak a 14,9-ben bukkan föl újra, azt valószínűsíti, mondják többben, hogy az Apostol is a prófétai szavak értelmében használja az ószövetségi szakaszt: Istenre utal, aki nem mint bíró, hanem mint szabadító jelenik meg. A krisztológiai olvasat ellen az a leg-súlyosabb érv, hogy a Róm 11 egésze Isten üdvözítő cselekvéséről szól⁷¹.

Mások krisztológiai értelemben olvassák a *rhüomenosz* szót. Ez az interpretáció sem alaptalan, hiszen az 1Tessz 1,10-ben maga Pál ezt írja: „és várjátok a mennyből Fiát, Jézust, akit feltámasztott a halottak közül s aki megszabadít (*ton rhüomenon*) minket az eljövendő haragtól”. Azt is tanulságos szem előtt tartanunk, hogy – mivel Izajás szövege először egyes szám harmadik személyben beszél a szabadítóról, majd pedig egyes szám első személyben a szövetségről – van a szakasznak olyan rabbinikus értelmezése, amely a Messiásra vonatkoztatja a próféciát⁷². Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy az egész levél fókuszában Pálnak az a meggyőződése áll, hogy Isten igazságát Jézus Krisztusban nyilatkoztatta ki (3,21–26), és a benne való hit az egyetlen kritériuma annak, hogy valaki Ábrahám utódának számít-e (4,1–25); az ő uralma vet véget a bűn egyetemes uralmának (5,12–6,11), az ő Lelke lakik a hívők szívében (8,1–30), és azért nincs különbség zsidó és görög között, mert mindaz, aki ennek az Úrnak, Jézus Krisztusnak a nevét hívja segítségül, üdvözülni fog (10,4–13). Ennek fényében J. Ross Wagner⁷³ magyarázata megalapozottnak tűnik: jóllehet Pál mindvégig megőrizte monoteista hitét, a damaszkuszi úton történtek nyomán elképzelhetetlen volt számára, hogy Izrael üdvösségét Istennek Jézus Krisztusban véghezvitt művétől függetlenül szemlélje.

Az Izajás könyvéből vett idézet felvet egy másik kérdést is. Vajon Pál a szabadítóról szólva a jövőre gondol-e, vagy pedig már beteljesedettként értelmezi a jövendölését. Az látszik valószínűnek, hogy Pál a prófétai szó által jelölt történés bizonyossága foglalkoztatja, és nem az események időzítése. Számára a szövetség⁷⁴ Istennel való bensőséges kapcsolatot jelent, s e bensőséges kapcsolat közvetítője, hírnöke és megvalósítója Jézus Krisztus⁷⁵. Következésképpen bajosan tartható az a vélemény,

71 Legutóbb M. Wolter, „Ein exegetischer und theologischer Blick auf Röm 11,25–32,” *NTS* 64 (2018) 123–142.

72 Bell (2005: 266) arra hívja fel a figyelmet, hogy Iz 59,20 a rabbinikus hagyományban (e.g. *bSanh* 98a) messianisztikus értelmet kap.

73 Ross Wagner, 2002: 298.

74 J. Lambrecht („Grammar and Reasoning in Romans 11,27”, *ETL* 79 [2003] 179–183) az Ábrahámmal kötött szövetséggel hozza kapcsolatba Pál szavait.

75 Jézus Krisztus közvetítő szerepét hangsúlyozza az a tény is, hogy a levélben gyakran használja Pál a *dia + genitivus* szerkezetet vele kapcsolatban: 1,5.8; 2,16; 3,22.24; 5,1.2.9.10.11.17.18.19.21; 7,4.25; 10,17.

mely szerint Pál Izrael számára az üdvösségnek egy külön útját (*Sonderweg*) jelölné ki⁷⁶. A szakemberek jelentős többsége nem fogadja el a *Sonderweg* képviselőinek a véleményét⁷⁷. Vitathatatlan ugyanis, hogy a levél egésze a Krisztusba vetett hit megkérdőjelezhetetlen érvénye⁷⁸ mellett foglal állást. A Róm 11-ben korábban használt allegória a két olajfáról, legalábbis bennfoglaltan, a Krisztussal szembeni *apisztiáról*, hitetlenségről beszél. Továbbá annak, amit Pál korábban (10,19; 11,11.14) Izrael pogányok iránti féltékenységéről mondott, nem volna értelme, ha Izrael számára létezne az üdvösségnek egy külön útja. Végül, Pál megrendültsége a 9,1–3 szakaszban is csak akkor érthető, ha elfogadjuk, az Apostol úgy gondolta, hogy Izrael azáltal, hogy elutasította az evangéliumot, ki van zárva az üdvösségből.

A Róm 11,1 alapján Pál úgy szemléli önmagát, mint az evangéliummal szemben elzárkózó embert, akit azonban az őt kiválasztó Isten mindenek ellenére nem hagyott magára. A Róm 11,25–27 pedig azt adja hírül, hogy Izrael ugyanúgy jut el a hitre, mint maga Pál. Ahogy ő a Tóra szigorú megtartásával a *dikaoszüné ek nomú-t* („a Törvény általi igaz mivolt”) kereste, és mint az evangélium ellensége⁷⁹ üldözte a megfeszített közösségeit (Gal 1,13sk; Fil 3,4skk), de a feltámadt és felmagasztalt *Kürioszszal* való találkozása átalakította, ugyanígy történik majd Izraellel is. Következésképpen az önéletrajzi utalás (11,13sk) fényt vet a Róm 9–11 érveinek a betetőzésére, „az egész Izrael” megváltására. Azzal, hogy Pál a 10,1-ben elénk tárja Izraelért mondott fohászatát – „testvérek, szívem vágya és Istenhez forduló imám értük van, hogy üdvözülnének” –, azt is a címzettek elé tárja, hogy „az egész Izrael” megváltását (Róm 11,26) úgy értelmezi, Isten nem hagyta válasz nélkül könyörgését. Ezt a bizonyosságot pedig *müsztérionnak* tartja, amelyet Illéshez hasonlóan kinyilatkoztatásból ismert meg. A 11,25–27 tehát a 9,1–5 szakaszban megfogalmazott apóriához kapcsolódik, sőt úgy is fogalmazhatnánk, hogy a *müsztérion* kinyilatkoztatása oldja fel az apóriát⁸⁰.

76 Ennek néhány képviselője: J. G. Gager, *The Origins of Anti-Semitism: Attitude Toward Judaism in Pagan and Christian Antiquity*, Oxford 1983, 261; L. Gaston, „Israel’s Misstep in the Eyes of Paul”, in *Uő., Paul and the Torah*, Vancouver 1987, 148; K. Stendahl, 1993: 40. Lásd továbbá: Th. H. Tobin, *Paul’s Rhetoric in Its Contexts: The Argument of Romans*, Peabody MA 2004.

77 Jó összefoglalást ad: R. Hvalvik, „A Sonderweg for Israel: A Critical Examination of a Current Interpretation of Romans 11,25–27”, *JSNT* 38 (1990) 87–107. A magam részéről M. Baker („Paul and the Salvation of Israel: Paul’s Ministry, the Motif of Jealousy, and Israel’s Yes”, *CBQ* 67 [2005] 483 [469–484]) álláspontját tartom meggyőzőnek: ha Pál szerint nincs is Izrael számára az üdvösségnek egy Krisztustól független útja, Istennel való különleges kapcsolata Izraelt az *ethnéhez* képest olyan helyre állítja, amely *Sonderplatz*, és a választott népnek az üdvösség történetében betöltött szerepe *Sonderstellung*.

78 Lásd kiváltképp: 3,21.30; 10,4–13.

79 Vö.: a Róm 11,28a értelmezéséről F. Mußner, „Fehl- und Falschübersetzungen von Röm 11 in der »Einheitsübersetzung«”, *TQ* 170 (1990) 137–139.

80 Lásd még: F. Mußner, „Israels »Verstockung« und Rettung nach Röm 9 – 11”, in *Uő., Die Kraft der Wurzel: Judentum-Jesus-Kirche*, Freiburg 1987, 46–48.

A 11,28–32

A Róm 11 érvelése azonban nem fejeződik be a *müisztérion*ra fel-tárásával. A v. 28-ban Pál itt arra kíván rámutatni, hogy Isten miért cselekszik Izrael javára. Gondolatmenetének a követését kivált az *ekhthroi*, ‘ellenség’, szó értelmezése nehezíti. Vajon ak-tív értelmet kell tulajdonítanunk a szónak – elvetették Istent –, vagy passzívat – Isten elvetette őket? A Róm 10,21, valamint a 11,26b–27 szakaszokban olvasható idézet az aktív értelmet va-lószínűsítik: „bűneik” és „istentelenségeik” miatt Izrael Isten el-lenségeként viselkedett. A passzív értelem mellett szól viszont a v. 28-ban található melléknév, *agapétoi*, ‘kedveltek’, valamint a v. 32: „Mert Isten mindenkit önnön engedetlenségébe zárt, hogy mindenkin könnyörüljön.” Azt is szem előtt kell tartanunk, hogy a Róm 9–11 nem Izrael ellenséges magatartását kívánja vizsgálni, hanem azt kutatja, miért rekedtek az üdvöt hozó evangéliumon kívül; illetve azzal a problémával küszködik, hogy úgy tűnik, Is-ten elvetette őket⁸¹. Alkalmasint ez a kérdés foglalkoztatta Pált már a v. 15-ben is, ahol vélhetőleg szintén passzív értelmet kell tulajdonítanunk mind az *apobolé*, ‘elvetés’, mind a *proszlémpsizsz*, ‘befogadás’ szónak: Izrael a tárgya mindkettőnek.

„Kedveltek a patriarchák miatt” – mondja Pál. Felmerül a kér-dés, miért csak most hozza ezt szóba? Miért nem beszélt erről Pál a 9–11 érvelése során korábban is? Azaz, miért nem a kivá-lasztás témájára építi érvelését? Vélhetőleg azért, mert ezzel le-hetőséget adott volna arra, hogy a kiválasztást a címzettek közül valaki esetleg csak a „szent maradék” sorsának alakulására vo-natkoztassa, ahogy ezt maga Pál is tette a Róm 9,27-ben⁸². Éppen ezért volt szükség a *müisztérion* kinyilatkoztatására, hogy a patri-archákra vonatkozó ígéretet az egész Izraelre kiterjeszthesse.

A vv. 30–31 értelmezése sem könnyű. A v. 30 csak egy vi-szonylag egyszerű problémával szembesít, nevezetesen azzal, hogy a második tagmondatban hogyan interpretáljuk a *té tútón apeitheia* szintagmát. Néhányan *dativous causae*-t vélnek benne fel-fedezni – „az ő engedetlenségünk miatt” –, míg mások *dativous instrumentalis*-t látnak benne: „az ő engedetlenségük révén”. Bár-melyik mellett döntünk is, alapvetően nem változik a szintagma értelme. Ezzel szemben a v. 31 szintaxisa fogas kérdés.

Többen azon a véleményen vannak, hogy a *tó hümeteró eleei* szókapcsolat az előtte álló *épeithészan* igei állítmánnyal áll okha-tározói viszonyban („ők lettek engedetlenek a nektek adott ir-galom miatt”), mások szerint a második tagmondat végén talál-ható igei állítmánnyal – *eleéthószin* – kapcsolandó össze („hogy

81 Aletti, 2009: 212.

82 Aletti, 2009: 213.

a nektek adott irgalom miatt ők is irgalmat nyerjenek”), azaz hüperbatonról⁸³ van szó.

Míg a vv. 30sk exegetikai szempontból nehéz, addig a v. 32 teológiai kihívásokkal szembesít: hogyan lehet Istent felelőssé tenni emberi tévedésekért⁸⁴? Úgy tűnik, hogy Pál itt nem akar mást, mint Isten mindenhatóságát hangsúlyozni, valamint azt, hogy végül az irgalomé lesz az utolsó szó. De miért van szükség ehhez arra, hogy Isten mindenkit önnön engedetlenségébe zárjon? Pál nem ad magyarázatot, miért fogalmaz ilyen provokatívan. Mindazonáltal, közvetett módon ugyan, de nem marad adós a válasszal. A fejezet himnikus zárlatában (vv. 33–36) az emberi értelem hatáiraival szembesülve dicséri Istent.

A vv. 28–32 szakasz tehát paradox módon zárja a 11,1-ben megkezdett érvelést. Az argumentáció máig leginkább vitatott részlete az Izrael megkeményedésére és féltékenységére vonatkozó utalások sora. Az előbbivel kapcsolatban annak eldöntése a legnehezebb, vajon a megkeményedés megelőzi-e Izrael negatív reakcióját, vagy Izrael engedetlensége és lázadása következményének tekintendő. Más szóval a megkeményedés és az engedetlenség minimalizálni vagy ellenkezőleg nyomatékositani akarja Izrael vétkét?

Kétségtelen, a Róm 11 több részlete is amellet szól, hogy Pál Izrael jelenét büntetesként értelmezi. „Hitelenségük (*apisztia*) miatt” törték le őket a nemes olajfáról – mondja (v. 20). A vv. 26b–27 pedig kifejezetten utal Jákob házának istentelenségére és bűneire. Ezért több kommentár arra a következtetésre jut, hogy Izrael megkeményedése büntetés, még akkor is, ha csak átmeneti, és ha a célja pozitív is, nevezetesen a pogányok üdvössége. Ezt az olvasatot látszik megerősíteni az is, hogy az érvelés előbb hozza szóba Izrael engedetlenségét (10,21), semmint megkeményedését (11,7.25).

Több részlet azonban kérdésessé teszi ezt a magyarázatot. A 11,7sk-ban ezt olvassuk: „Mi hát a helyzet? Amit Izrael kérészt, nem érte el. A kiválasztottak elérték, a többiek pedig megkeményedtek, ahogy meg van írva: Isten bódult lelket adott nekik. Szemet, hogy ne lássanak, fület, hogy ne halljanak mind a ma napig.” Amikor pedig Pál (11,1b) a saját sorsát is az érvek sorába illeszti, és Illés próféta életének alakulásában talál helyzetét jellemző párhuzamot, akkor éppen a Törvény iránti hűségét és buzgóságát emeli ki. Következésképpen a zsidók, akik a

83 A hüperbaton „két szintaktikailag szorosan összetartozó szó, azaz egy szó szerkezet (pl. jelző és jelzett szó) szétválasztása egy közvetlenül nem odatartozó szó (pl. ige) közbeékelésével” (Szabó G. Z. – Szórényi L., *Kis magyar retorika*, Bp. 1988, 149).

84 Hasonlóan nehezen érthető, sőt talán többek szemében botrányosnak minősülő kijelentéseket másutt is találunk Pál leveleiben. Pl. Róm 8,32: „Aki tulajdon Fiát nem kímélte, hanem mindnyájunkért odaadta”; 2Kor 5,21: „Mert azt, aki büntelen volt, értünk bűnné tette, hogy mi Isten igazsága legyünk őbenne”.

Törvény iránti hűségük miatt utasítják el az evangéliumot, nem tekinthetők büntetés alatt állóknak: egyszerűen nem látnak. De vakságuk a pogányok megtérését szolgálja. E magyarázat mellett a legerősebb érv a v. 32, ahol Pál anélkül, hogy tagadná az emberi mulasztást – engedetlenséget –, nem habozik azt állítani, hogy mindez Isten akarata szerint történt így. A hitetlenség tehát annak a következménye, hogy Isten tette keménnyé Izrael szívét.

R. H. Bell⁸⁵ a 9,14–23 szakaszban (kivált a v. 18-ban) talál érvelt téziséhez, mely szerint a Róm 11-ben a megkeményedés megelőz bármiféle emberi cselekvést. Ez a feltevés azonban kihívást is jelent. Miként lehet összhangba hozni a Róm 9 predestinációs teológiáját azokkal a későbbi szöveghelyekkel, amelyek engedetlenségről, hitetlenségről, lázadásról beszélnek⁸⁶? Pál a Róm 1,20-szal ellentétben a Róm 10–11 szakaszban sehol sem mondja, hogy „nincs mentségük” (*anapologétoi*). Ha tehát nem ad magyarázatot arra, hogyan egyeztethető össze szabadság és predestináció, akkor alkalmasint azért nem teszi, mert nem ez a probléma foglalkoztatja. Úgy tűnik, sokkal inkább arra kíván rámutatni, hogy Izrael *pórosziszának*, megkeményedésének és elbukásának milyen szotériológiai szerepe van.

Amikor Kr. u. 56/57 telén Korintusban a római *ekklésziának* küldendő levelén dolgozik, Pál nemcsak a pogányok és zsidók között végzett misszió megpróbáltatásainak az emlékét őrzi, hanem testén hordozza a pogányoktól elszenvedett megkövezés nyomait éppúgy, mint a zsinagógai fegyelmi rendhez tartozó korbácsolásait is (2Kor 11,24skk). Jóllehet a *Gal*-et csak néhány év választja el a *Róm*-tól, ez utóbbiban már nem találunk utalást a zsidók körében végzendő misszióra (vö. *Gal* 2,9sk). Csak annak a reményének ad hangot, hogy pogányokat megszólító küldetésének közvetve hatása lesz Izraelre: „büszkén teljesítem szolgálatomat, mert ezzel talán féltékennyé tehetem véreimet, és így megmenthetek közülük többeket” (Róm 11,14). E szemlélet- és stratégiaváltás mögött alapvetően nem teológiai megfontolások húzódtak, hanem a palesztinai politikai hangulat átalakulása⁸⁷. A Rómától való függetlenség vágya egyre erősödött, egyelőre fojtva „mint a puskapor és harag”. Ennek egyik megnyilvánulása volt, hogy a jeruzsálemi politikai elit egy része a körülmetélés pogányok általi elfogadását úgy értelmezte, mint a zsidó hatalmi igény elfogadását, elismerését. Jakab és a jeruzsálemi *ekklészia* vezetői a megmaradás és a békés együttélés érdekében indították útjukra küldöttjeiket a galaták között élő gyülekezetekhez, illetve Korintusba. Pál ezeket a pogányok körülmetélését szorgalmazó (vagy legalábbis nem ellenző) keresztény misszionáriusokat „áltestvérek”-nek, „álapostolok”-nak minősíti. A *Róm* megírásakor

85 Bell, 2005: 225sk.

86 Róm 10,21; 11,20.26b–27.32.

87 Ennek részleteiről lásd: P. J. Tomson, „Sources on the Politics of Judaea in the Fifties CE – A Response to Martin Goodman,” *JJS* 68 (2017) 234–259.

viszont arra jut, hogy a gyökereihez és az anyaegyházhoz való hűségéből fakadóan nem tehet mást: Jeruzsálembe kell mennie.

Az evangélium egyetemes érvényét valló meggyőződése és Izrael Istenébe vetett hite olyan feszültség forrása lesz számára, amelyben konkrét program, stratégia vagy akár apokaliptikus szcenárió felvázolása nem lehetséges. A *müisztérion* feltárásával is csak a bizonyosságot akarja megszilárdítani önmagában és a címzettekben is. Vagy ahogy az egész levél „liturgikus” csúcspontját⁸⁸ jelentő szakaszban (15,7–13) fogalmaz: „Én ugyanis ezt mondom: Krisztus a körülmélték szolgájává lett Isten igazságáért, hogy megerősítse az atyáknak adott ígéreteket. A népek pedig irgalmáért dicsőítsék Istent, ahogy meg van írva: [...] Örvendezetek, népek, az ő népével együtt.” Ebben a kórusban minden hang pótolhatatlan.

88 Wright, 1991: 235.

TOMÁŠ HALÍK

Az idők jeleinek megkülönböztetése

A kérdésre, hogy a kereszténység mely formáját tartom az új évezredben perspektivikusnak, a következő választ adnám: sem a kereszténységet mint „civilizációt”, sem mint „világnézetet”, hanem a *kereszténységet mint utat*. Nem gondolom, hogy az intézményes vagy dogmatikus struktúrák, amelyek által a keresztény hit a múltban kifejezésre jutott, eltűnnének vagy veszítenének elkötelező érvényükből. Ez pusztán Joachim da Fiore spiritualista utópiájának egy másik verziója lenne. Az „inkarnáció” e formái nem mennek veszendőbe, bizonyos mértékben azonban háttérbe szorulnak. A spiritualitás kerül előtérbe: a kereszténység mint út fontosabb lesz a kereszténységnél mint doktrínánál vagy mint intézménynél.

A II. vatikáni zsinat egyháztana „az út közösségeként” az egyház bibliai (ószövetségi) képén alapul: az egyház mint Isten vándorló népe zarándokol a történelmen keresztül. Amiről most szó van, az az egyház szolidaritása a ma emberével: öröme és reménysége, bánata és fájdalma az egyház örömévé és reménységévé, bánatává és fájdalmává válik. Attól tartok, hogy a zsinatnak éppen ez a törekvése nem teljesült. A mai emberiség szolidáris kísérése ugyanis előfeltételezi, hogy a hitet ténylegesen útként értelmezzük, ne pedig valamiféle metafizikai és statikus „emberi igazságok” summájaként, vagy erkölcsi alapelvek, tilalmak és parancsolatok gyűjteményeként. A kereszténység formája mint „világnézet” napjainkban éppoly halott, mint a középkor „krisztianitása”, a „keresztény civilizáció”.

Ami megmarad, az a spiritualitásként felfogott kereszténység. Véleményem szerint a hitnek pontosan ez a formája az, ami a jövőben képes lesz a keresztényeknek mind saját, mind pedig nyilvános életét inspirálni. De talán azokat az embereket is, akik

az egyház látható határain kívül élnek, és semmiféle konkrét keresztény felekezettel nem azonosulnak. Míg a „világnézetek” múzeumi tárgyakká váltak, addig úgy tűnik, hogy a spiritualitás utáni szomjúság – beleértve a politika, az ökológiai és társadalmi tevékenységeink stb. spiritualitását – jelentősen növekszik. Ezek nem „divatszavak”, sokkal inkább „az idők jelei”.

*

A teológiának ma új diszciplínát kellene kifejlesztenie: a „kairológiát”; annak a művészetét, hogy az *idők jeleiben olvassunk*, s hogy eleget tegyünk az egyház profetikus küldetésének. A jelen eseményei ilyen teológiai hermeneutikájának kell az egyház jövőbeli társadalmi tanítását, valamint a teológia és társadalomtudományok közötti dialógus tárgyát képeznie. Különösen a posztkommunista államokban hiányzik a „public theology” és a „public theologians” profetikus szerepe, akik a nyilvános vitákban kompetensen lépnek föl, s akiknek nyelve a szekuláris nyilvánosság számára is érthető. Különösen ott, ahol a demokratikus politikai kultúra fenyegetésnek van kitéve, szükséges egy új „public theology” keresése, olyan felelős spirituális keresztény jelenlét, amelyben együttműködik kontempláció és cselekvés. Amire most valóban szüksége van az egyháznak, az a teológia és a spiritualitás elmélyítése – tekintettel arra a radikális kontextusváltozásra, amely a keresztények körül zajlik, és megváltoztatja társadalmi szerepüket.

Ferenc pápa szerint egy olyan világban, amelyben az erőszak győzedelmeskedik, az egyháznak *tábori kórházzá* kell válnia. Ez a megnevezés nyilván többet akar jelenteni az egyházi egészségügyi intézményeknél vagy karitatív segélynyújtásnál. Az egyház diakóniájához a szociális környezet kultiválása is hozzátartozik – a preventív gondoskodástól kezdve azon sebek hosszú távon történő gyógyításáig, amelyeket az emberi méltóságot lábbal tipró konfliktusok és rendszerek okoztak. A diktatúrák bukása után rendszerint hátramaradnak a társadalomban keletkezett erkölcsi hegek, tartozások, amelyeket be kell ismerni, néven kell nevezni és a bűnbánat révén gyógyítani kell, hogy a bocsánat lehetővé váljon. Ahol bosszúszomj merül föl, dolgozni kell rajta, hogy egyáltalán lehetővé váljon a kibékülés.

E téren nagy szolgálatot tehetnek a demokrácia megújításán fáradozó egyházak. A demokrácia nem pusztán az uralkodás egyik formája, hanem elsősorban bizonyos *emberek közötti kapcsolati kultúrát* jelöl. Nem létezik nem-liberális demokrácia. Az csak a demagógok veszélyes jelszava, akik el akarják törölni a demokráciát és a szabadságot, s autoriter rendszerrel kívánják helyettesíteni. A liberalizmus nem a kereszténység ellensége. Ahogy a szekuláris humanizmus sem az; inkább a kereszténység „házasságon kívüli” utódja.

Amikor visszaélnék a keresztény terminológiával, kiváltképp a fiatal generációk számára veszélyeztethetik az egyház és a keresztény hit tekintélyét és szavahihetőségét. Ne feledkezünk meg a II. világháború előtti egyház keserű tapasztalatairól, amikor a katolikusok egy része közel került a faszizmushoz. Az autoriter rezsimiek előbb vagy utóbb elbuknak. Ha az egyház kompromisszumra akar velük lépni, úgy a közeljövőben a hit drasztikus visszaesésével kell számolnia.

Igen, ma is „kísértet járja be Európát” – és nem csak Európát. Ez többé nem a kommunizmus kísértete, noha a kommunizmus, a nemzetiszocializmus és a faszizmus sok vonásában közös, és pontosan e három totalitárius ideológia felmutatásával nyer támogatást. Alighogy véget ért a kommunizmus véres menete az európai történelemben, máris itt egy újabb kísértet. Ez az új populizmus kísértete. A ma főként a posztkommunista országokban mutatkozó nacionalizmus, populizmus, xenofóbia és politikai extrémizmus figyelmeztető jelek. Jóllehet a populisták legnagyobb sikereiket ezekben az országokban aratják, a fertőzéstől olyan országok sem mentek, amelyeknek hosszú és töretlen demokratikus hagyományaik vannak – elég csak a Brexitre vagy Donald Trump megválasztására emlékeztetni.

A populista pártokat és mozgalmakat hasonló mentalitású emberek választották, és alapvetően az köti össze őket egymással, amitől elhatárolódnak: a szembenállás a liberális demokrácia rendszerével, ami Nyugat-Európában a nemzetiszocializmus vereségével, Kelet-Európában pedig a kommunizmus bukása nyomán alakult ki. A jogállam és a parlamentarizmus helyett a populisták „közvetlen, nem-liberális demokráciával” kecsegtetnek. Fő politikai céljuk Európa dezintegrálása, az Európai Unió és a transzatlanti szövetség felbomlasztása.

Amíg a totalitárius ideológiák a gazdasági válságok okozta társadalmi feszültségekből nőttek ki, addig az új populizmus mozgalmi jómódú országokban is komoly sikereket érnek el. A válság, amely létrehozta őket, elsődlegesen nem gazdasági okokra vezethető vissza, sokkal inkább lélektani, kulturális és szellemi gyökerei vannak. Ez elsősorban identitásválság.

Az új populizmus a bevándorlóktól, valamint a „Nyugat állítólagos iszlamizálódásától” való félelmet hasznosítja. Jellemző, hogy a muszlimoktól és bevándorlóktól való félelem ott a legnagyobb, ahol gyakorlatilag nem találni menekültet, és a legtöbb ember még soha életében nem látott muszlimot. A bevándorlók és a muszlimok nyilvánvalóan ugyanarra a célra szolgálnak, mint egykor a zsidók, a kapitalisták vagy a nemzeti kisebbségek: a düh levezetésére. A valódi frusztráció okai valahol mélyebben keresendők – az identitástudat elvesztésében, a dezorientáltság érzésében és az átláthatatlan világtól való félelemben. Kierkegaard a „szabadság szédületéről” beszélt, amely számol a lehetőségeivel.

Akik azt hangsúlyozzák, hogy a bevándorlóknak szigorúan szem előtt kell tartaniuk értékeinket, valamint be kell tartaniuk erkölcsi és kulturális szabályainkat, nagyrészt képtelenek választ adni arra a kérdésre, hogy milyen értékekről is van szó. Akárcsak arra, hogy a bevándorlóknak hol adódott lehetőségük a normák betartásának meggyőző példáit látni. Néhányan az „európai keresztény értékek” védelmezői közül még sosem vettek a kezükbe Bibliát, és krédójuk a muszlimok, a bevándorlók, a liberális Nyugat, az Európai Unió, a homoszexuálisok és a „neomarxisták” iránt táplált gyűlölet, akik közé Ferenc pápát is be szokták sorolni.

A civilizációnk identitásvesztésétől való újkeletű félelem elsősorban arról árulkodik, hogy identitástudatunkat már régóta elvesztettük. Ez a helyzet ugyanakkor felszólít a civilizációnk valódi identitásáról és a keresztény Európa feladatairól, illetve annak valóságos lehetőségeiről folytatandó komoly, nyilvános vitára.

*

Úgy tűnik, a globalizációs folyamat mára elérte csúcspontját. A globalizáció egyik következménye a kommunista rezsimek bukása volt, amelyek nem tudtak ellenállni az áruk és eszmék nyílt globális piacának. Itt válik láthatóvá a globalizáció másik, ellentmondásos oldala. A világ globális összefonódása megnövelte az aránytalanságokat a fejlett és a fejlődő országok között, ahogy az elitek és a társadalom többi része között is. Napjainkban a globalizációval és a fennálló elitekkel szembeni egyre növekvő ellenállásnak, valamiféle „folyékony haragnak” vagyunk tanúi. Azok, akik korábban frusztráltak érezték magukat, mert hangjukat nem hallotta meg senki, és hiányt szenvedtek az elismerésben, új médiumot kaptak ajándékba: az internetes szociális hálózatokat.

Minden médiaforradalmat politikai-kulturális változások kísérnek és hatványoznak. A könyvnyomtatás segítette a reformációt és a modernitást. A rádió a modern diktátoroknak volt hasznára: Hitler, Goebbels és Mussolini a rádió nélkül összehasonlíthatatlanul kisebb befolyásra tudtak volna szert tenni. A televízió segített abban, hogy a demokratikus politikai versenyt showbiznisszé alakítsák át. Az új szociális hálózatok a „folyékony harag” terjesztőinek lehetőséget adnak arra, hogy agresszivitásukat névtelenül éljék ki, a közéleti személyiségeket vulgárisan szidalmazzák és hogy szinte korlátlanul terjesszenek fake news-t, riasztó híreket, rágalmakat és ragályos, gyűlölettel teli jelszavakat. Az új szociális hálózatok mélyen aszociális szerepet töltenek be: szétverik a társadalmat, „buborékokat” képeznek, kis virtuális világokat, amikben az embereknek megszilárdulnak az előítéleteik, s amikben a hírek és információk – amik egyébként éppen ezen sztereotípiák lebontásában és a kritikai gondol-

kodás kialakításában tudnának közrejátszani – nem hatolhatnak keresztül.

Minél inkább bonyolódik a plurális világ és minél inkább hanyatlak az általános műveltség, a nyilvános vitakultúra és a kritikus gondolkodás képessége, annál több ember menekül ilyesfajta szektákhoz hasonlatos buborékokba. Ennek a mentalitásnak a gyümölcseit – leegyszerűsített, fekete-fehér világméretű és a félelem, frusztráció, depresszivitás és az ebből kinövő agresszivitás keverékét – a populista politikusok aratják le. Kitűnő érzékük van ahhoz, hogy pontosan azt fejezzék ki, amit azok az emberek gondolnak, akik nem gondolkodnak. A képek és jelszavak világában az emocionalitás átveszi a hatalmat a racionalitás felett.

Az általános médiafigyelem az elmúlt években az arab világ alakulására irányult. Viszont tragikus módon Nyugaton alábecsülték azt a tényt, hogy Putyin Oroszországának autoriter rezsimje nyugatellenes hibrid háborút folytat, amelynek a populista, szélsőséges politikai mozgalmak sokoldalú támogatása jelentős összetevőjét alkotja. A legfőbb cél Európa dezintegrálása, az Európai Unió és a transzatlanti szövetség szétverése. A legfőbb szerepet itt a dezinformálás szisztematikus terjesztése képezi az internet-hálózatokban. Világszerte bebizonyosodott, hogy Oroszország manipulálta a választási eredményeket.

Az információs agymosás leginkább az egykori szovjet blokk állampolgáira koncentrál, azzal a céllal, hogy az EU és a NATO iránti bizalmat gyengítse, hogy fokozza a káoszt, hogy megosztottságot és pánikot keltsen a társadalomban, s hogy a menekültektől való hisztérikus félelmet idézzon elő. Ennek a propagandának egy része kifejezetten a keresztényekre irányul, és leginkább azokban a szélsőséges konzervatív katolikus körökben ér el sikereket, amelyek mindig is affinitást mutattak az autoriter rezsimnek irányába.

A lengyel nacionalisták antiszemita lózungokat skandálnak és közben azt éneklék, hogy „Istent akarjuk!”. Ám attól tartok, hogy az általuk áhított istennek sok köze nincs ahhoz, akit Jézus egykor „Atyám”-nak nevezett. A történelemből tudjuk, hogy az „Istenért és a hazáért!” és a „Velünk az Isten!” politikai lózungjai mögött veszélyes idololatria rejtőzhet, amely a népet, a nemzetet arra a helyre állítja, amely egyedül Istené.

A „kultúrharc” csábításai ellen meg kellene őriznünk Benedek pápa víziója iránti hűségünket: az európai kultúrában összeegyeztethető (kompatibilis) a keresztény humanizmus és az „egészséges laicitás”, a szekuláris humanizmus.

*

A kereszténység eleven, dinamikus valóság. Ha változások lépnek fel a kulturális paradigmákban, a keresztény lét új fajtái tűnnek fel és fejlődnek tovább. A biblikus szövegek és hittételek a hitvallásban évszázadokon keresztül változatlanok maradnak.

De ahogyan ezeket a keresztények értelmezik, ahogyan ezeket koruk nyelvébe és kultúrájukba „átfordítják” és életükben alkalmazzák, az változik a történelem folyamán.

A vallási alapon igazolt büntettektől, a politikai és ideológiai alapokon szerveződő vallás visszaéléseitől tragikusan megkínzott világ számára a kereszténységnek a vallás *egy másik alakzatát* és ettől eltérő szerepét kell felmutatnia – mégpedig a hit terapeutikus erejét. Az evangelizációnak, az egyház fő feladatának, amennyiben tényleg *újnak* kell lennie, nem pusztán a válásos agitáció és mobilizáció formáit kellene felvennie, ahogy az a buzgó szektákra jellemző. A *krisztianizálódással* ellentétben, amely a pogányok megtérítését és a már fennálló krisztianitásba való (gyakran tűzzel és vassal történő) beilleszkedésüket jelentette, az *evangelizációnak* a keresztények megtérítésére kellene irányulnia, a statikus „keresztény létről” a dinamikus „keresztény-nyé válásra”, a mélység keresésére kellene áttérnie.

Az egyházközségeknek, az egyházi mozgalmaknak és a rendi közösségeknek a keresztény egyetemek ideálja szerint mesterek és tanítványok testvéri közösségeivé kellene válniuk, ahol az igazságot szabad eszmecsere útján keresik; a hit, a remény és a szeretet iskoláivá kellene válniuk, ahol a *contemplata alliis tradere* alapelve szerint mélyen átgondolt tanításokat adnak tovább.

(Tillmann Ármin fordítása)

TILLMANN J. A.

Mysterium mundi

Az ég értelmezési mintázatainak változásairól

*„A modern univerzum a nemtudás rezervátuma,
itt a nemtudás zavartalanul tud sokasodni.”
(Aleks Scholz csillagász)¹*

„Az ég felderítése a legrégebbi tudomány” – írja Ernst Peter Fischer tudománytörténész.² Ennek a tudománynak a művelésére időtlen idők óta minden felhőtlen éjszakai égbolt alkalmat adott. Feltehetően tovább tágitotta ennek lehetőségét elődeink számára a tábortüzek körül töltött estek sora, miután mintegy nyolcszázezer évvel ezelőtt megszelídítették a lángokat. Nap mint nap nézhették a tüzet, nemcsak a lángok nyugodt lobogását, hanem a felcsapó, szikrákat szóró csóvákat. A felröppenő szikrák számukra is az éjszakai égbolt háttere előtt felragyogó, majd kihunyó csillagok fényének tűnhetett.

Az égi jelenségek értelmezése a földi fejleményekre tekintettel történt és történik ma is. A csillagok mintázatokba rendezését, egykor képként való értelmezését különböző korok és kultúrák sokasága különféleképpen végezte. Ezt a csillagképek elnevezései híven mutatják; a Nagy Medve csillagkép nem kaphatta volna nevét a trópusokon, ahogy a Göncölszekér sem lehetett ismert ezen a néven a kocsifeltalálása előtt. Az ég megfigyelése, akár csak értelmezésének mintázata, az utóbbi fél évszázad folyamán is nagy változáson ment keresztül. A változás mértékét Aleks Scholz csillagász érzékelteti: „Ma úgy is tud doktorálni valaki csillagászatból, dolgozni adatokkal, hogy akár csak egyszer is látta volna az eget.”³

1 Scholz, Aleks: *Lichtjahre Später*, Culturmag, 2014. 04. 02.

2 Fischer, Ernst P.: *Der Blick an den Himmel*, in Ernst P. Fischer – Klaus Wiegand (szerk.): *Mensch und Kosmos. Unser Bild des Universums*, Fischer, Frankfurt, 2004, 21.

3 Scholz, i. m.

Ennek az alakulását valamelyest magam is követtem attól kezdve, hogy mintegy ötven évvel ezelőtt maradandó hatást gyakorolt rám Stanisław Lem *Magellán-felhője*. A fejleményekről a tudományos-fantasztikus jelzővel társított irodalom mellett aztán tudományosabb írásművekből is tájékozódtam. Az alábbiakban az ég értelmezésének az utóbbi öt évtizedben mutatkozó változásait tekintem át; ennek során némely előzményére és szélesebb körben mutatkozó hatására is kitérek.

A kozmikus remény korszaka

A kozmosz kutatásában a modern tudomány kialakulása óta meghatározó szerepe van a megismerés technológiájának. Ez minden tudományterületre érvényes, de a mindenség méretei, a közvetett kutatási feltételek folytán a csillagászat és kozmológia esetében kiváltképpen. Itt közvetlenül és úgy szólván szemlélhetően jut érvényre az, amit Alexandre Koyre filozófus, tudománytörténész állapított meg megismerésünkről: „Úgy tűnik, hogy gondolkodásunkban mindig a lehetséges határozza meg a valóságot.”⁴

Az ég felderítésének tudománya régen sokkal kevésbé kötődött technikai eszközökhöz. Ez abban is megmutatkozik, hogy a korai csillagászati megfigyelések és számítások mellett a görög filozófiának is jelentős szerepe volt az univerzum megismerésében: a napi gyakorlásának (*meleté*) részét képezte a „lélek röpte” is, amelynek során a szemlélődés nézőpontját az égitestek magasságába emelték; onnan „úgy az egyes személyt, mint a közösséget az univerzális természet nézőpontjáról szemlél[ték]”. Ennek révén „együttal egy gyakorlati fizikát is feltaláltak, ami a képzelet olyan gyakorlataként értelmeződik, amely áthatol az univerzum végtelen terein”.⁵

A modern természettudományban a kontemplatív megismeréshez képest a kutatási technikának, a tudományos gondolkodásmódnak és módszereinek, az intézményesült tudomány kialakult rendszerének van meghatározó jelentősége. Ezek működését főként Heidegger és Thomas S. Kuhn mélyreható elemzései tárták föl.⁶ Az ő munkáikhoz képest ugyan kevésbé árnyalt, de mégis megvilágító az a jellemzés, amit Stanisław Lem egyik regénye protagonistája ad: „Kultúránk élenjárónak tartott tudományos része igen szűk terület. A tudományos látásmódot újra meg újra leszűkíti egy sereg tényező megmerevedő történelmi

4 Koyre, Alexandre: *Leonardo, Galilei, Pascal*, Fischer, Ff, 1994. S. 58.

5 Hadot, Pierre: *Philosophie als Lebensform*, Gatza, Berlin, 1991, 127. Az előbbivel nagyrészt azonos magyar kiadásában (*A lélek iskolája. Lelkigyakorlatok és ókori filozófia*, Kairosz, Budapest, 2010) nem kapott helyet ez a fejezet.

6 Vö. Heidegger, Martin: *Tudomány és eszmélődés*, in Tillmann J.A. (szerk.): *A későújkor józansága I.*, Göncöl, Budapest, 1994; Kuhn, Thomas S.: *A tudományos forradalmak szerkezete*, Gondolat, Budapest, 1984.

konstellációja és e tényezők között a körülmények véletlen egybeesései, amelyeket szilárd módszertani irányelvnek fogadnak el, döntő szerepet játszhatnak.”⁷

Az ég felderítésének tudományában mindezek még nagyobb kontrasztban mutatkoznak: „A megfigyelő csillagászokat az új kutatási technológiák folytán kihalás fenyegeti, és az új eget mérnökök és programozók »alkotják«. Bárhogy is fog alakulni a történet, eltűnt a hozzáférés az éghez. Az univerzum mindig is absztrakt volt, most elesik utolsó manifesztációja a kézzelfogható világban, az éjszakai égbolt. Helyette van nekünk az internet. (...) Az ég megfigyelőinek korszaka ezzel véget ér.”⁸ Ezeket az elégikus megállapításokat Aleks Scholz az 2010-es évek elején jegezte fel.

A kozmikus kilátások tekintetében Erdély Miklós már 1980-ban hasonló benyomásokat fogalmazott meg: *A Kalcedoni zsinat emlékére* című műve⁹ kapcsán arról beszélt, hogy „a 70-es évek voltak a kozmikus reményvesztettség évei”.¹⁰ Erdély nagy formátumú gondolkodó és érzékeny antennákkal érzékelő művész is volt, aki a korabeli kozmológiai elgondolásokat és kutatásokat elég jól ismerte.¹¹ A tudományos közvetítőrendszer a *reálisan létező szocializmus* közepette ezen területen viszonylag jól működött; a mai információs helyzethez képest könnyebb volt képbent lenni. Nagyobb történeti távlatból nemrég hasonló megállapításra jutott Éva Díaz amerikai művészettörténész is: „Az új felfedezésének korszaka mint a tudományos megismerés, a kommunikáció más fajokkal, és persze intergalaktikus kolonizáció programja – röviden, a kozmikus optimizmus korszaka – eltűnt, avagy véget ért.”¹²

A *kozmosz reményvesztettség évei* bizonyára nem lettek volna olyannyira reményvesztettek, ha nem előzik meg a kozmikus reménykedés évei: A 60-as évek nyugati emberisége egy új Ígélet

7 Lem, Stanislaw: *Az Úr Hangja*, Kozmosz, Budapest, 1980, 32.

8 Scholz, Aleks: *Lichtjahre Später*, Culturmag, 2012. 12. 19.

9 Ld. Tillmann J. A.: „Nem hiszem, hogy még egy ilyen ember van a világon.” Erdély Miklós: *A kalcedoni zsinat emlékére*. *Pannonhalmi Szemle*, 1999/1. <http://www.c3.hu/~tillmann/irasok/muveszet/erdely.html> (Utolsó letöltés: 2018. november 5.)

10 „Úgy gondolom, hogy ezzel mindenki foglalkozik, csak rendszerint tudat alá szorítva, vagy oly módon, hogy lehetőleg nem beszél róla, mert teljesületesen reményekről nem szívesen beszél az ember.” (Erdély Miklós: *Előadás a kiállításról*, in: uő: *Művészeti írások*, Képzőművészeti, Budapest, 1991.)

11 Az *Avantgárd tudomány* című könyvében írja róla Hornyik Sándor: „Gyarmathy Tihaméron, Csiky Tiboron és Erdély Miklóson kívül nem ismerek olyan képzőművészt, aki szisztematikusan reflektált volna egy ilyen, fizikai és kozmológiai értelemben felfogott modern természettudományos világképre.” (Hornyik Sándor: *Avantgárd tudomány*, Akadémiai, Budapest, 2009.)

12 Díaz, Eva: *We Are All Aliens*, *Journal #91* – May 2018 <https://www.e-flux.com/journal/91/197883/we-are-all-aliens/> (Utolsó letöltés: 2018. november 5.)

Földjének ígézetében élt: ez az ígértes föld a Hold volt.¹³ A II. világháború, majd a hidegháború rakéatechnikai fejlesztéseinek hatása széles körű volt: az első űrhajó Föld körüli pályára állítása (1957), majd az első ember utazása az űrben (1961), nemcsak technikai, haditechnikai és politikai téren volt jelentős fejlemény, hanem a kollektív képzeletet mozgósító hatásában is. Ettől kezdve már nemcsak maroknyi csillagász fürkészte éjjelente az égboltot: az égi fejlemények iránti érdeklődés hétköznapivá vált. Így a modernitás kibontakozása során egyre inkább földre szegezett tekintetek újra az ég felé fordultak.

1961-ben J. F. Kennedy meghirdette a Holdra szállás programját, az Apolló-programot, amelynek eredményeként 1969-ben ember lépett a Holdra; megtette ama bizonyos lépést, ami nemcsak egy emberé volt, hanem az egész emberiségé. Ezzel egyidejűleg nemcsak a közönséges képzelet szökött szárba, hanem a művészi és tudományos fantázia is virágkorát élte: a tudományos-fantasztikus irodalom az 50-es évektől ívelt fel és a 60-as években volt a fénykora. Isaac Asimov, Arthur C. Clarke, Stanislaw Lem és Zsoldos Péter ekkor írták fő műveiket. A korszak zenéjének is volt egy nagy kozmikus hulláma; a populáris területen ezt a címet is mutatják – *Interstellar Overdrive* (Pink Floyd), *Song of the Second Moon* (Tom Dissevelt & Kid Baltan) – utóbbi a Magyar Televízió *Delta tudományos magazinjának* főcímmuzikája is volt –; a kortárs zenében pedig Karlheinz Stockhausen és Steve Reich „szférikus” darabjai.

A Holdra szállással a *kozmosz remények* részben teljesültek – és rövidesen ki is hunytak: kiderült, hogy ott se langy fövény, se kies liget sincsen. Annál inkább hideg és kietlen minden. A lunáris tapasztalatoknál a kozmosz távoli tájai sem kecsegtettek kedvezőbb kilátásokkal: a Földön kívül végtelen és végletes minden, roppant terek, hihetetlen hideg és fölfoghatatlan forróság, fényévek millióin keresztül tátongó ürességek váltakoznak a fekete lyukak minden képzeletet felülmúló sűrűségével. Ezért vélhetően akkoriban Erdély Miklósnak is olyasvalami járhatott a fejében, mint egykor Blaise Pascalnak: „Látom az univerzum retentő tereit (...) végteleneket látok minden oldalról...”¹⁴

Az analógia alkonyán

A végtelen terek láttán érzett *rettegés*, akárcsak a *reményvesztettség* hangja, egy-egy korszakhatáron szólal meg: Pascalé a modernitás, a világ analóg értelmezésének hajnalán, Erdély pedig az analógia alkonyán. *Analóg* – ez azt jelenti: megfelelő,

13 Vö. Tillmann J. A.: A Nyugalom tengerén, in uő: *Távkertek. A Nyugalom tengerén túl*, Kijarat, Budapest, 1997. <http://www.c3.hu/~tillmann/konyvek/tavkertek/nyugalom.html> (Utolsó letöltés: 2018. november 5.)

14 Pascal Blaise: *Gondolatok*, ford. Pavlovits Tamás, *Pannonhalmi Szemle* 2018/3.

hasonló, egyfajta: *aná logosz*, a logosznak, az észnek megfelelő. A világnak ez az analóg értelmezése alig pár száz éve kezdődött, és a közelmúltig egyre kizárólagosabbá vált. Hatását egy, a MIR-úrállomásról szóló beszélgetésben Paul Virilio foglalta össze: „Hát nem elképesztő, hogy a metafizikai mennyire fizikaivá vált?”¹⁵

Az analógia korszakát megelőzően a mindenséget alkotó dolgokat, tárgyakat és jelenségeket, magát az embert is másfajta logika szerint, különféle szimbolikus és metaforikus jeleként értelmezték; a mi kultúránkban éppúgy, mint másutt. Az új szemlélet az embernek a kozmoszhoz fűződő kapcsolatát is alapjában megváltoztatta. Az univerzum ontológiai szemlélete felől a fizikai felfogása felé fordult: „antikvitás és a középkor a viláépítmény szinkron tervét alkották meg, amely eltörölte keletkezésének nyomait – írja Rémi Brague filozófiatörténész a kozmosz értelmezéstörténetéről szóló könyvében –; a modernnek ezzel szemben visszanyúlnak a múltra és még az asztronómia diakronikus nézetét is kínálják – mintha a kozmosz fejlődéséről alkotott elképzelések fontosabbak lennének a kozmoszra vonatkozó igazságnál”.¹⁶

A csillagászati megfigyelések a 17. századig szabad szemmel folytak, de az asztrólabium és kvadráns már pontos méréseket is lehetővé tett. Az 1600-as évek elejétől, az egyre tökéletesedő távcsövek használatának köszönhetően az asztronómiai ismeretek rohamosan növekedtek, és a kozmosz analóg értelmezése egyre általánosabbá vált. A technológiai fejlemények az ég megfigyelésének tudományos eszköztárával egyidejűleg a hétköznapi szemléletet is átfomálták; a fényforrások fejlődése *más megvilágításba* helyezte az éjszakai égbolt fényét – úgy a közvilágítás, mint pedig a személyes használat terén: az utcai lámpák alkalmazása is a 17. századtól veszi kezdetét, a 18. században a petróleumlámpa terjed el, a gázvilágítás a 19. század elején, az elektromos világítás a század végén kerül bevezetésre.¹⁷

Ezeknek a folyamatoknak a hatására az ég értelmezése alapjában átalakult, a kozmológia egyre inkább elveszítette antropológiai, etikai és esztétikai jelentőségét. Az antik és középkori ember számára a személyes sorsa – nemcsak moralitása (Kant) – összefüggésben állt a csillagos éggel: „a kozmosz rendje volt az a keret, amelyhez igazodni kellett, és amely példaképként kínálkozott – írja Rémi Brague. – Következésképpen a kozmológia e két mozzanatnak megfelelően kétszeresen is elveszítette jelentőségét: egyrészt etikai értéke mint nem-morális semlegesítődött,

15 Ujica, Andrei–Paul Virilio: *Angelus astronauticus*, *Lettre Internationale* (Berlin), 2001/53.

16 Brague, Rémi: *Die Weisheit der Welt. Kosmos und Welterfahrung*, Beck, München, 2006, 241.

17 Schmid, Gabriele: *Kleine Kulturgeschichte des künstlichen Lichts*, in *Die Nacht* (Hg. Haus der Kunst) Benteli, 1998, 573.

másfelől – és sokkal radikálisabb módon – amorálisként diszkreditálódott.”¹⁸

Az ég értelmezésében végbement változások esztétikai vetülete leginkább a zenében mutatkozott meg. Az antik eredetű és a kereszténységben is továbbélő zenefilozófia alapja a világmindenséget átható zene, a *musica mundana* volt. Így a barokk korszak egyik legjelentősebb zeneelméletét megalkotó Andreas Werckmeister munkássága is „a középkori zenefogalomból, és – még régebről – az újpüthagoreus spekulációkból ered – alapítja Rolf Dammann a német barokk zenefelfogásáról szóló könyvében. – Az, hogy a barokk korban még ilyen súllyal van jelen, az áthagyományozódásnak az antikvitásból eredő, a középkoron át a reneszánszig vezető és a barokk korban véget érő útját mutatja.”¹⁹

A varázstalanítás viszonylagossága

A modern tudomány és technika hatására végbement változások általános hatását Max Weber nyomán a világ *varázstalanításának* szokás nevezni. Am a varázstalanítás temporális és viszonylagos tapasztalat: egy tiszta éjszakai égbolt látványát nem lehet pusztán a tárgy- és fényviszonyok sűrűsödéseloszlásában bekövetkezett esetleges együttállásnak tekinteni. A mai természettudomány pedig egyre több új rejtélyes jelenséget tár föl, s ezek alapján a világ újra varázslatosabb voltában mutatkozik.

A digitális technológia fejlődésének köszönhetően a kutatók számára olyan jelenségek váltak észlelhetővé, amelyek a bevett elméletek alapján nem értelmezhetők. Ilyen a *nonlokálitás* jelensége, aminek leírására George Musser, a *Scientific American* szerkesztője is a varázslás képvilágát használja: „A nonlokálitás olyan, mint a mágia. Szó szerint a mágiához legközelebb álló jelenség, ami a kortárs tudományban van: ha valami, ami itt van, azonnal hatást fejthet ki máshol, egy egészen eltérő helyen – talán ezen a szobán keresztül, vagy az univerzumon át.”²⁰

Az atomfizikának és az asztrofizikának egyaránt titokzatos tárgya az ún. *sötét anyag*, amely közvetlenül nem lép kölcsönhatásra elektromágneses sugárzással, hanem csak gravitációs ereje révén hat. Az elnevezés azonban megtévesztő: a *sötét* ugyanis még az érzékelhető világ része, ám ez az *anyag* nemcsak *láthatatlan*, hanem „semmilyen hullámhosszon nem mutatható ki”.²¹ Értelmezésének fizikai elméletéről pedig Sybille Anderl csillagász

18 Brague, i. m. 248.

19 Dammann, Rolf: *Der Musikbegriff im deutschen Barock*, Arno Volk, Köln, 1967, 34.

20 “Spooky Action at a Distance”. Author George Musser Talks Physics Loopholes, By Sarah Lewin; <https://www.space.com/31066-spooky-action-at-a-distance-book-interview.html> (Utolsó letöltés: 2018. november 5.)

21 Fischer, i. m. 51.

megjegyzi, hogy a „részecskefizika standard modelljében nem lelhető olyan részecske, amelyből a sötét anyag állhatna”.²²

Erről az érzékelhetetlen és felfoghatatlan anyagról ugyanakkor a kozmológusok úgy tartják, hogy a mindenség túlnyomó része ebből áll: az univerzum újabb standard modelljében „az általunk laboratóriumokból ismert, elemi részecskékből álló »barion« anyag az univerzum energia-anyag-tartalmának csak mintegy 5%-át teszi ki. A mintegy 26%-nyi sötét anyag sokkal nagyobb arányban van jelen. A legnagyobb részt 69%-kal a sötét energia képezi.”²³ Érzékelhetlensége és értelmezhetlensége ellenére mégsem merő fikció: a kozmikus folyamatokat és struktúrákat meghatározó tényező, így a galaxisok fennállása is csak nagy tömegű anyagának tekintetbevételével értelmezhető („a spirálgalaxisokban a meglévő anyag 90%-át alkotja”²⁴). Ha ugyanis nem lenne minden galaxis centrumában ilyen anyagtömeg, és ennek gravitációs hatása, már rég széthullottak volna.

A tudomány története, akár csak az újabb eredményeiről érkező híradások, ugyanakkor arra a következtetésre készítetnek, hogy a mindenkori rejtélyes jelenségeknek a megértése idő (fejlődés, technológia stb.) kérdése.²⁵ Ám a megismerés töretlen folyamatának ez az elterjedt képe több tekintetben is kétségessé vált. Gerhart Börner asztrofizikus a kozmosz megismerésének kilátásairól az ezredfordulón megállapította, hogy „az utóbbi 25 évben a nemtudásunkat a kozmikus szubsztátumról módszereken növeltük”.²⁶

A *nemtudás* növekménye, azaz a megismeréssel együtt nyíló ismeretlen, akár csak a megismert univerzum, térben és időben tágul. A létrejövése, a keletkezés rejtélyéről nem is szólva. Ahhoz képest, amit a közkeletű tudományos ismeretterjesztő kiadványokban szereplő ilyen-olyan elméletekben, féreglyukfantáziákban, sőt még a *big bang* teóriában is állítanak, a helyzet eléggé eltérő. Egy neves német fizikus, Hermann Nicolai egyenesen az mondja: „Mennél messzebbre megyünk vissza, annál kevésbé értjük, és egy meghatározott ponton a leírásunk teljesen összeomlik.”²⁷ Ehhez a tárgyilagos megállapításhoz képest még mindig népszerű, és nemcsak a laikusok, de a kozmológusok körében is a világnak a semmiből történő eredeztetése, amit eufe-

22 Anderl, Sybille: *Das Universum und ich. Die Philosophie der Astrophysik*, Hanser, München, 2017, 230.

23 Uo. 235.

24 Fischer, i. m. 51.

25 Lásd még Székely László: Csillagsors. A csillagvilág jövője az újkori természetfilozófiában és a modern asztrofizikában, *Pannonhalmi Szemle*, 2016/4. http://real.mtak.hu/43973/1/Csillagsors_Pannonhalmi_Sz_2016_PDF-A.pdf (Utolsó letöltés: 2018. november 5.)

26 Börner, Gerhart: Astronomen entschlüsseln den Bauplan des Kosmos, in *Mensch und Kosmos*, i. m. 51.

27 Interview mit dem Physiker Hermann Nicolai: „Ein großes Rätsel bleibt“, *Potsdamer Neueste Nachrichten*, 2013. 03. 13. <http://www.pnn.de/campus/732850/> (Utolsó letöltés: 2018. november 5.)

misztikusan a vákuum-fluktuációból való keletkezésnek neveznek. A *vákuum* ebben az elgondolásban már mindig is ott volt, és egyszer csak elkezd fluktuálni... Avagy, miként némileg egzaktabb módon Székely László tudományfilozófus jellemzi: „a kvantummechanika vákuum-fluktuációja a már létező világegyetem jelensége, a fluktuáló kvantummechanikai vákuum a már létező világegyetem része (...) A kozmikus »semmi« fluktuációját leíró törvény már nem kvantummechanikai, nem fizikai s nem természeti, hanem metafizikai vagy teológiai törvény – még akkor is, ha formailag a kvantumfizika egyik törvényével azonos.”²⁸

A Steven Hawking által népszerűsített elmélet kétséges feltevéseken és logikai csúsztatásokon alapul: „A [Hawking–Hartle-féle] modell e világegyetemet meghagyja valós, véges idejű, időbeli kezdettel és véggel rendelkező kozmosznak, és egy másik – képzetesnek nevezett – időben létező világegyetemet rendel fölébe.”²⁹ Struktúráját tekintve pedig hasonló az archaikus kozmogóniák, a világkeletkezés-mítoszokhoz. „Az eddig elemzett – és más hasonló – összefüggések és struktúrák következtében a klasszikus relativisztikus kozmológia szingularitása ugyanolyan költött, ugyanúgy a fantázia terméke, mint az archaikus mítoszok ősszállapota.”³⁰

Az elmélet, és hirdetőjének popularitása ellenére a kozmoszzal, az űr feltárásával kapcsolatos kérdések nem állnak az érdeklődés homlokterében. Az univerzum ma olyasvalami, ami valahol ott kint van, amiről olykor érdekes híreket látni és hallani, de az egésznek nincs különösebb jelentősége kortársaink számára. A világ *varázstalanításánál* ezért jóval pontosabb megnevezés a *kozmosz neutralizálása*, amit Charles Taylor ajánl.³¹

A kozmikus reményvesztettség éveit követően

A mai technológiai fejlődés alapját a digitális technológia, a kódolás és a memória fejlesztése képezi. A bináris információk hordozására ma már nemcsak a szilícium alkalmas, hanem a többi elem is, akárcsak számos szerves anyag. Ez a tendencia arra utal, hogy a természet bármely része alkalmassá tehető a nem-analóg információk tárolására: a különféle kőzetek és kristályok, a holt tárgyak, sőt talán még a füvek és a fák is.

28 Székely László: Mítosz és tudomány a modern kozmológiában, *Café Babel*, 1995/1–2. 161.

29 Székely László: Kozmosz és Teremtő: Stephen Hawking teológiai koncepciójának bírálata, in Hetesi Zsolt – Teres Ágoston (szerk.): *Vallás és tudomány. Manréza szimpózium 2004*. Budapest, 2005. <http://sz-l.web.elte.hu/OKTATAS/VALLTERM/HAWKING.htm> (Utolsó letöltés: 2018. november 5.)

30 Székely László: Mítosz és tudomány a modern kozmológiában, i. m. 160.

31 Charles Taylor: *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*, Harvard U. P., Cambridge, 1989. 148.

A digitális technológia kibontakozása láttán a 90-es években felmerült bennem annak a lehetősége, hogy az univerzum analóg arculatán túl másként kódolt mintázatai is lehetnek, amelyeknek addig nemhogy az értelmezésére, hanem a feltételezésére sem voltunk képesek. Továbbá az is, hogy ebből adódóan egy nagy szemléleti fordulat megy végbe, ami több mint egy paradigmaváltás; amihez talán csak a kopernikuszi fordulat hasonlítható.³² Utóbb derült ki számomra, hogy John Archibald Wheeler, a múlt század egyik legjelentősebb elméleti fizikusa már 1990-ben megfogalmazta *It from Bit* tételét: „ez azt jelenti, hogy a világ végső soron digitális információn alapul. Az univerzum e szerint egy gigantikus komputer; mely gondolat az elméleti fizikusok körében nagyon népszerű.”³³

A számítógép képe persze kétséges metafora. Agyunkat is gyakran hasonlítják komputerhez, holott az agy kutatás nyilvánvalóvá tette ennek a metaforának az alaptalanságát; másképp vagyunk huzalozva, a komplexitás és hardver különbségéről nem is beszélve. Az univerzum nem-analóg kozmoszként való felfogása viszont nem pusztán egy komputer-párhuzam: olyan szemlélet- és értelmezésmód, amelyben a világ egésze és minden része nem pusztán önmagával való azonosságában jelenik meg, hanem az érzéki, fizikai kvalitásaitól egészen eltérő jelentés és értelem hordozójaként: „Az *it from bit* annak eszméjét szimbolizálja – írja Wheeler –, hogy a fizikai világ minden elemének mélyén – a legtöbb esetben alapjaiban – egy immateriális forrás és értelmezés rejlik. Amit valóságnak nevezünk, végső soron igen-nem kérdésként és eszköz-kötött válaszként mutatkozik; röviden, hogy minden fizikai dolog információelméleti eredetű, s hogy ez egy participatorikus univerzum.”³⁴

A mindenség ebben az értelmezésben úgy jelenik meg, mint egy univerzális memória. Ami azt is jelenti, hogy a kozmosz médium. A mindenség ilyen értelmezésének lehetősége a médium-elméletben is megjelent: „Ha a médiumok információkat tároló, feldolgozó és közvetítő materiális konfigurációk – írja Hubert Winkels –, akkor e világ bármely eleme egy mediális konfiguráció része lehet vagy azzá válhat – a sivatagi homokszemtől a

32 Ennek valódi jelentősége ui. „A hasadék az érzéki és fogalmi ismeretek között, a jelenségek világa és a teóriák világa között, a valóság esztétikai és racionális megközelíthetősége között.” (Ernst P. Fischer: *Der Blick an den Himmel*, in *Mensch und Kosmos*, i. m. 19.)

33 Passig, Kathrin – Aleks Scholz: Schlamm und Brei und Bits. Warum es die Digitalisierung nicht gibt. *Merkur* 69 (798), 2015, 75.

34 „It from bit symbolizes the idea that every item of the physical world has at bottom – a very deep bottom, in most instances – an immaterial source and explanation; that which we call reality arises in the last analysis from the posing of yes-no questions and the registering of equipment-evoked responses; in short, that all things physical are information-theoretic in origin and that this is a participatory universe.” John Archibald: *A Journey Into Gravity and Spacetime*. *Scientific American Library*, W. H. Freeman, New York, 1990, 5.

Kínai Nagyfalig, egy emberi sejttől a szemüvegkeretig. A rálátás erre az alapvető és egyszerű tényállásra azért folyvást homályos, mert a médiumokat, a kommunikációt mint az emberi értelemadás folyamatát gondolják el.”³⁵

Amennyiben a médiumokat nem pusztán az *emberi értelemadás folyamatában* értelmezzük, akkor ezen a ponton felmerül az emlékezet és az emlékezés teológiája: Jacob Taubes zsidó vallásfilozófus *A nyugati eszkatológia* című könyvében azt írja, hogy „Isten az abszolút emlékezet, és számára nincs felejtés.”³⁶ Ennek az emlékezetnek a hordozójáról feltehető, hogy maga e világ is a része; a mindenség – memória. Az Írásban számos ilyen utalás van. A legközvetlenebb az, ahol arról olvashatunk, hogy a Teremtő „a kövekből is *tud fiakat* támasztani” (Mt 3,9). Azaz kőzetekből, szilíciumból vagy bármely más analóg anyagból, nem-analóg „információ” alapján. Így aztán az univerzumot úgy kell tekintetbe vennünk, hogy miközben szemléljük, higgyük is, meg nem is azt, amit a saját szemünkkel látunk. Kontempláljuk az ég felfoghatatlan fenségét és egyúttal kételkedjünk érzékelésünk és elgondolásink analógiájának egy-értelmű érvényességében.

Ebben a mindenség hagyományos médiuma, a zene lehet segítségünkre – amint ezt Johann Wilhelm Ritter, a romantika nagy fizikus filozófusa az 1800-as évek elején megfogalmazta: „A hallás a belső látás, a legeslegbensőbb léttudat. Ezért is lehet a hallóérzéssel minden más érzéknél ezerszer többet elérni. A hallóérzék az univerzum minden érzéke közül a legfenségesebb, a leghatalmasabb, a legátfogóbb; mi több, az egyetlen mindközös, az univerzális érzék. Az univerzum egyetlen szemlélete sem érvényes olyannyira feltétlenül és oly teljességgel, mint az akusztikus.”³⁷

35 Winkel, Hubert: *Leselust und Bildermacht. Über Literatur, Fernsehen und Medien*, Köln, 1997, 205.

36 Taubes, Jacob: *Abendländische Eschatologie*, Francke, Bern, 1947, 13.

37 Ritter, Johann Wilhelm: *Fragmente aus dem Nachlasse eines jungen Physikers* (1810), Kiepenheuer, Leipzig – Weimar, 1984, S. 358.

BALOGH KLÁRA

Titok a családban és a családterápiában

*„Alig hallottam sorsomba merülten,
hogy fecseg a felszín, hallgat a mély.”
(József Attila: A Dunánál)*

A titok definíciói

A titkok életünk részei. De mi is a titok? Hazugság? Paul Ekman szerint a hazugságnak különböző formái vannak.

– Leplezés: valós információk kihagyása, bizonyos információk visszatartása, érzelmek leplezése, elhallgatás, néma történetek.

– Meghamisítás: hamis dolog beállítása igazként, valós dolog beállítása hamisként, az érzelmek meghamisítása, érzéstelenítés.

Igen, ezek a hazugságok alkalmasak a titok képzésére, ha tartósan fennállnak, ha szokássá, túlélési stratégiává válnak.

– A családi titok definíciója: bizonyos információk szándékos rejtegetése, elhallgatása egy vagy több családtag által a többi családtag elől.

Mi a tabu? Eredetileg a természeti népeknél valamilyen tárgy, hely érintésére, valakivel való érintkezésre, valamely szó kimondására vonatkozó szigorú vallási tilalom, amelynek a megszegése – e népek hite szerint – a szellemek vagy az istenek súlyos büntetését (betegség, halál) vonja maga után. Átvitt értelemben szent és sérthetetlen dolog, amiről nem szabad beszélni. A titoktól az különbözteti meg, hogy mindenki tudja, sejtí, miről nem szabad beszélni. A családi titkok is tabuizálódhatnak, ha a család hite szerint rájuk nézve veszélyesek, szégyenteliek. Gyakran így kezelik a családok a női alkoholizmust.

Egy házaspár a gyerekeik viselkedésavara miatt kért időpontot. Elmondták, hogy az utóbbi egy-két évben nem engedik a gyerekeket egyedül a kedvenc nagyjukhoz, mert az iszik, és olyankor magatehetetlenné válik. Szerintük, erről a gyerekek nem tudnak. Ha mennek a nagyszülőkhöz, és a nagymama „nincs jól”, akkor azt mondják, hogy front van. egymás között és a nagyszülőkkel is így beszélnek erről a helyzetről,

senki sem mondja ki, hogy a nagymama alkoholfüggő lett. Mikor megkérdeztem a 9–10 éves gyerekeket, mi történik nagyival, amikor „front van”, egymásra néztek, és szinte egyszerre mondták ki, hogy iszik. Ez egy könnyen oldható tabu volt, mert a gyerekekben még nem ült meg a szégyen. Ezzel a szókimondással véget ért a tabu manipuláló hatása, elkezdődhetett az alkoholista játszmák és a többi viselkedészavar kezelése, felhasználva a család eddig a tagadásra használt kreativitását – immár a gyógyulásra.

A fenti definíciókat átgondolva a titkok öröktől fogva léteznek, az életünk, a kapcsolataink, a család természetes velejárói. A titkok nem rosszak vagy jók, lehetnek pozitív és negatív hatásai.

*A titok lehet csend és hallgatás,
Lehet bántó és izgalmas,
Taszíthat sötétségbe
És elválaszthat,
lehet kapocs és fal*

– írta az egyik szupervíziós csoport tagja, amikor arra kértem őket, hogy írjanak fel tíz szót, ami a titokról eszükbe jut, majd írjanak verset belőle.

A titkok természete és hatása a családra

A titkok szükségesek az életciklusnak megfelelő struktúrához. Természetes, hogy a szülő gyermeke csecsemő és kisdéd korában megérzi, mire van szüksége gyermekének, mire gondolhat, de egy kamaszgyerek számára ez már határsértés, a leváláshoz szüksége van saját titkaira.

Egy 16 éves lánynak és szüleinek magyar tanárnője javasolja a családterápiát, a lány verseinek ijesztő szuicid és paranoid tartalma miatt. Az anya–fia és apa–lánya koalícióra hasadt családban az apa szinte beolvastotta a lányát a saját életébe, titkaiba, terveibe, és ebben a fúzióban a lány sem tudott elkülönülni. Az egyik versében erre utalt, amikor arról írt, hogy nem tud még a szobájába se elmenekülni, mert ott is mindenhol szemek néznek rá, és mindent látnak. A verset közösen elemezve, az apa maga mondta ki, hogy „ezeknek a szemeknek én lehetek a gazdája, mert én minden rezzenését érzem, értek a lányomnak”. Ezután kezdtük el közösen a kamasz gyereket nevelő családokra jellemző határok kialakítását, amelynek fontos része volt a kamaszlány és fiú testvére titkainak tiszteltetésben tartása, a férj, feleség titkainak, konfliktusainak kezelése, döntések meghozatala a házastársi alrendszer határain belül.

Összemosott családon belüli határoknál nem lehet, nem tudnak titkot tartani, s ez gyakran vezet súlyos pszichés és testi tü-

netekhez. Ráadásul, ezeknél a családoknál a külső határ merev, kifelé a tökéletes család látszatát mutatják, ennek fenntartása érdekében nem engednek be idegeneket és ki családtagokat. Ilyenkor a pszichózis burkába menekülhet egy családtag, ahol a hallucinációit végre nem érti a család, vagy titkolt falási rohamokban elrágja a családba nem illő agresszióját, kihányja a feszültségét, a mondanivalóját.

Titoktartásra szükség van az énhatárok kijelölésében, a személyiség fejlődésében, a felelősség vállalásban, az alrendszerek elhatárolódásában, a testvéri szövetség kialakulásához, a szülői, házastársi kapcsolat intimitásának kialakításához, megőrzéséhez.

Lehet egy titok örömteli, pl. közös ajándékot titokban tartani a születésnapig. A titok természetéhez tartozik, hogy van hozadéka, ilyen pl. az átverés öröme, ami csökkenti a félelmet, késlelteti a konfliktust, a felelősség felvállalását. Segít fenntartani a reményt.

– Úgy hordtam ki ezt a gyereket, úgy érettségiztem le, hogy senki sem tudott a terhességemről, senki sem vette észre. Valami csodában reménykedtem, hogy elmúlik, mint egy rossz álom – mondta egy fiatalasszony évekkel később. A titka megőrzésének a hozadéka számára egyrészt a remény volt, másrészt időt nyert a vállalt feladatához, az érettségihez, átmenetileg megőrizte a családjá egyensúlyát, de nagy árat fizetett érte! Elfojtotta érzéseit, indulatát, elmagányosodott. Titka elszigetelte a magzatától, a kortársaktól, a gyermeke apjától, annak családjától. A saját családjában pedig már régóta túl vastag falak határolták el a szüleitől, hogy észrevegyék, mi történik a lányukkal.

Ha túl merevek az egyének és az alrendszerek közötti határok, ha a bizonytalan kötődés miatt nem a közelség, hanem a távolság ad biztonságot, felhalmozódhatnak a titkok, főleg az ártó, nehéz fajsúlyúak, és nem vagy későn érkezik a segítség. A titok elszigetelheti a családot vagy családtagokat, megoszthatja a családot, új struktúrát, szerepeket hoz létre, ami akadályozhatja a természetes kapcsolatok kialakulását, fejlődését. Lesznek titkot tudók és nem tudók, megbízók és titokgazdák, titkot sejtők, titokra vadászók, cinkostársak, titkos koalíciók. Jó példát ad ezekre a szupervíziós csoport másikk titokverse:

*Összeesküvést kötünk, hogy a titok őrzésével
Összetartozóak legyünk.
Vállaljuk az ezzel járó magányt és hallgatást,
Akkor is, ha eskünk ára az egyedül maradás.
Bizalmunkon nem fog a zsarolás,
Eskünk, amire szól, az el nem árulás.*

A titok gátolja a direkt, nyílt kommunikációt, felszínessé válhat a beszélgetés, tabunak számít a felszín mögé kérdezni. Nem csak az adott témát kerüljük, az elhallgatás fokozatosan kiterjed

az élet más területeire is. A titok mégis utat keres magának, szivárog, titkos utakat talál, álruhát ölt hallucináció, álom, rémálom, szellem formájában.

Ez utóbbi történt egy kislánnyal, akit szellemek rémisztettek 4–8 éves koráig. Eleinte éjszaka, rémálomként jöttek, később már éjjel-nappal kísértették, rémisztették, követték az iskolába is. Végül a tanítónője küldte el a szorongó kislányt egy szelleműzőhöz, majd családterápiába az iskolai teljesítményének rohamos csökkenése miatt. A terápiás szobában megjelent egy helyes, egyszerű fiatal pár, 10 éves fiúgyermekükkel és a 8 éves, anyja ölében kuporgó Annával. Megkértem Annát, hogy rajzolja le a szellemeket, így láthatóvá vált Anna víziója, színes szellemvilága, és tudtunk beszélgetni a szellemek természetéről, tulajdonságairól.

A főszellem egy szakállas, lerongyolódott patchwork szellem volt, a foltjai különböző titkokat takartak:

– Anna anyjai nagyapja egy gonosz, szakállas ember volt. A válásig rettegésben tartotta a feleségét és gyermekeit. Így Anna anyját is, aki gyűlölte őt, és nem engedte, hogy a fia és a lánya találkozzon vele, miközben a kislány születésekor költöztek arra a településre, ahol a nagyapja élt, vagyis bármikor találkozhatott vele a két gyermek.

– Anna nagyapjának a testvére börtönbe került, talán gyilkosság miatt. A börtönben halt meg, lehet, hogy megölték.

– Anna születésekor költöztek a jelenlegi házukba, ahol a szomszédok elmondása szerint egy gonosz vénember lakott, aki verte a feleségét, a gyerekeit. A házat felújították, a régi szobából lett a gyerekszoba. A ház alatt egyébként a szomszédok elmondása szerint temető volt.

Anna minderről korábban csak elejtett utalásokat, félmondatokat hallott. Most hogy formát öltöttek ezek a szellemek, belsőből külsővé váltak, kevésbé voltak félelmetesek, lehetett róluk beszélni. Anna tudott, mert kérdezni, és a szülők meglepő őszinteséggel válaszoltak neki és az én kíváncsiságomra is. Kiderült, hogy az anya haragjával, túlváásával átkerült Annába az anyja félelme, szorongása, traumája, s transzgenerációs fantomként jelent meg.

A titkok legfontosabb funkciója és tartósítószerere a védelem. Megvéd, illetve csökkenti a félelmet a szégyentől, a kibírhatatlannak vélt érzelmek, borzalmak átélésétől, a büntetéstől, a környezet meg- és elítélésétől, a tisztelet, a szeretet, az identitás, a családban elfoglalt szerep, a kontroll elvesztésétől, a család szétesésétől, a felelősség vállalásától. Mindez akkora hozadék, hogy a titkok gyakran generációkon át fennmaradnak, elsősorban a következő témákban.

– Fogantatás, születés, származás: faji, nemzeti hovatartozás, kakukkfiókák, örökbefogadás, titkolt terhesség, abortusz.

– Szenvedély, szerelem, szexualitás: függőségek, szexuális abúzus, erőszak, hűtlenség, bűn, homoszexualitás.

– Teljesítménykudarc: hamis diplomák, álltátuszok, kölcsönvett életrajzok.

- Betegség: szellemi, pszichés, nemi betegség.
- Halál: gyilkosság, öngyilkosság, elpusztított, eltűnt családtagok.

Születés, szerelem, szenvedély, halál. Ezek az élet nagy témái. Mindegyik önmagában misztérium, nem emberléptékű, nehezen kontrollálható, egzisztenciális szorongással jár. Amit tenni lehet, szembenézni vele a pusztulás árán is vagy tagadni. Az emberbe biológiailag beépült a retrográd amnézia mechanizmusa, azaz egy baleset, természeti katasztrófa stb. esetében nem emlékszik a történetekre. Ez az élettani jelenség megmenti a túlélőt a borzalomtól, segíti, hogy továbbra is élni tudjon. Trauma, veszteség pszichés feldolgozásának a sokk utáni első fázisa a tagadás. „Ez nem történhetett meg velem, velünk!” Ez a tagadás hasonlítható az előbbi folyamathoz, ugyanúgy a túlélést segíti, szükséges erőgyűjtés a valósággal való szembesüléshez. Talán ebben a fázisban akad el a titkot tartó egyén, a család, és itt marad, mert gyakran nem tud jobb megoldást az élete, a családi identitás védelmére, nem talál mintát, erőforrást a szembenézéshez. Különösen, ha halmozódtak a traumák, vagy többgenerációs parancs tiltja az igazmondást.

Elhúzódoó hűtlenségi krízis miatt kért segítséget egy idősödő házaspár. A férj évek óta körömszakadtáig tagadott, az asszony pedig az igazságot nyomozta. A családtörténetük adott magyarázatot erre a pusztító dinamikára. A férj sokszorosan üldözött nép fia, a titkolózás a családja, a népe túlélését, az életben maradást jelentette. Magával hozott szabály volt, hogy az üldözöttnek szabotálni kell az üldöző törvényeit, saját törvényei szerint él, amivel provokálja is az üldözőt. A titok, a bűn terhét pedig a korábbi generációkban ortodox keresztyénként gyónással adták le. A feleségét ebben a helyzetben üldözőjének tekintette, és tagadott, provokált.

A feleség jó módú, polgári családjában a titok szégyent, életveszélyt jelentett. Egyik anyai felmenőjének volt egy titkolt terhessége. A szégyen halálos volt. Ha a szülők megtudják, belehalnak. Ha mások megtudják, megkövezik az anyát, belehal a szégyenbe. A magzat, a gyerek életveszélyben volt, titokban vették ki az anyja hasából, majd örökbe adták. Zabigyerekként nőtt fel gyökértelenül. A feleségnek ebből a történetből eredő hite szerint nem lehet hibázni, hazudni, igazat kell mondani. Mikor tudatossá vált a rejtett háttér, hogy örökölt túlélési mítoszait tartják őket benne ebben a háborúban, meg tudták hozni a döntésüket. Lojálisak maradtak származási családjaik mítoszához, s elváltak.

A szűkebb-tágabb társadalmi környezet érték- és szokásrendje, előítéletessége oldhatja vagy konzerválhatja a családi titkokat. Az elmúlt 20. század Magyarországon szinte mindenki volt áldozat vagy elkövető, lenézett vagy megvető, avagy mindkettő. A családok vagy úgy védekeztek, hogy zárták a határaikat, kifelé titkolták identitásukat, vagy feladták azt, és tagadták. Mikor mit kellett titkolni a megmaradás érdekében.

Amikor az abortusz elfogadott volt mint szinte az egyetlen születésszabályozási lehetőség, nyíltabban beszéltek róla az asszonyok. Mióta gyilkosság lett, nehezen vállalják fel, egyedül maradván bűnös titkukkal.

Hogyan bánjunk a titokkal a családterápiában?

Először is tisztelettel! Nehéz történetek, nagy félelmek vannak mögöttük. Vegyük figyelembe, hogy főleg a többgenerációs titkok indulhatnak szándékos elhallgatással, de idővel tabuvá, mítosszá alakulva, önálló életre kelve befolyásolják a család működését. Mikor, hogy mondjuk meg a gyerekeinknek, hogy a nagyszülei nem természetes módon haltak meg? – kérdezte egy ötvenes házaspár, akiknek a szülei öngyilkosok lettek.

Előfordul, hogy az elhallgatás után elfelejtik a szégyenteljes eseményt vagy családtagot, de mivel nem dolgozták fel, csak elfojtották, intrapszichés kriptaként megőrződik egy későbbi generáció valamelyik tagjában, transzgenerációs fantomként kísért, megmagyarázatlan viselkedést provokál. Tehát sok a nem szándékos, tudattalan faktor.

Legyünk megértőek a szorongásukkal, de ne vegyük át, inkább próbáljuk megőrizni a természetes, nem ítélező kíváncsiságunkat. Elfogadó, nyitott légkör segít a bizalom kialakulásában. – Az én dolgom az, hogy kérdezzek, de önök bármikor passzolhatják a választ! – szoktam mondani a terápia kezdetén. Meghagyva ezzel a pácienseknek a kontroll lehetőségét.

Ne csak a kommunikációjuk tartalmára figyeljünk, hanem metakommunikációra is! Figyeljük meg, milyen családi működésre utal a beszédük módja, dinamikája, formája! Miről akarunk tudni, tudnak beszélni, miről nem, és miről képtelenek? Mit takarhat egy monoton szóredőny? Mikor, ki tereli el a szót egy adott témáról dühével, humorával, WC-re kérérdzkedéssel? Ki, kinek, mit mond, ki nevet össze, néz egymásra, ki hallgat el, kik lesznek dühösekk, szomorúak egy-egy kijelentés, kérdés kapcsán? Ki az, aki mindent bagatellizál vagy megszépít? Én a visszajelzéseimbe, értelmezéseimbe beleszövök egy kis bizonytalanságot: lehet nem jól látom, de mintha elszomorodna, amikor a nagyapjáról esik szó. Erre az adott családtag válaszolhat igennel vagy nemmel, de az is érdekes, hogyan reagálnak erre a többiek.

Ne legyünk titokvadászok! Titokvadászként azt hisszük, mindennek az oka a titok, és ha kiderül, minden megoldódik. Ez a lineáris logika figyelmen kívül hagyja a rendszer összetett működését, kiválthatja a család ellenállását. Ha valamelyik családtag egyéni ülésen megosztja velünk a titkát, mi is titokgazdákká válhatunk, bevonódhatunk, ami elterelheti a figyelmünket a család egészéről. Helyette vagy a titok őrzésére, vagy annak nyíltá tételére kell koncentrálnunk.

Így jártam, amikor egy elvált, öt gyereke többségét már felnevelt anyja a kisebbik tanulási problémája, agresszivitása miatt keresett meg. Elmondta, hogy leszbikus kapcsolata van a gyermeke egyik tanárnőjével, majd a két gimnazistával hozzá is költözött. Sürgtettem az anyát, hogy beszéljen erről a viszonyról nyíltan a gyerekeivel, próbáltam erre tereelni a szót a családi üléseken, de nem értem célt. Nyilván mindenki tudta, de még kimondhatatlan volt, én pedig türelmetlen. Szavak helyett jobb lett volna szimbolikusan dolgozni, pl. gyurma segítségével kigyúrni, megdolgozni, megjeleníteni a kimondhatatlant. A terápia kudarcba fulladt, elmaradtak, majd az egyik gyerek súlyos beteg lett.

Megelőzhetjük a titokgazdaságot, ha a család előtt nyíltá tesszük az egyéni találkozást, és azt másnak is felajánljuk; ha tisztázzuk, milyen szándékkal mondta el nekünk a titkát, mit vár tőlünk, mi tudjuk-e ezt teljesíteni, illetve mennyit hogyan vihetünk vissza abból a családi ülésre. Az egyéni ülést követően, fontos megkérdezni a pártól vagy családtól, szerintük miről esett szó az egyéni találkozáson.

Kisgyerekek jelenlétében próbálok csatlakozni a játékukhoz, fantáziavilágukhoz.

Így volt ez Annával és a szellemeivel. Megkértem, mutassa meg, hogyan mozognak, és Anna eljátszotta. Megkérdeztem, tudnak-e beszélni, milyen hangon szólalnak meg. Az ülés elején szorongó kislány felszabadultan utánozta a hangokat, és az otthon kétségbeesett szülők meg a bátyja közönségként figyeltek, nevettek. Mesévé súlytalanodott a borzalom, miközben sok minden kiderült.

A patchwork szellem hangja hasonlít az apáéra, amikor kiabál. A cica anyja hangján kiabál, és mind a kettő azt kiabálja, hogy menj innen, nem vagy közénk való. – El is mennék, hogy védjem anyáikat – mondta Anna. A tyúk az apai nagymama hangján szólalt meg, aki hívó katolikus volt, és azt mondta, nem szabad a szellemekben hinni, hanem az Istenben kell, esetleg még az angyalokban.

A tanító néni és a szellemlátó néni voltak az első felnőttek, akik komolyan vették a kislány látomásait. Az utóbbi varázspálcával, varázskő medállal próbálta segíteni a kislány harcát a kísértetekkel. Azzal viszont tovább növelte a szülők tehetetlenségét, hogy azt mondta a kislány szimbolikus rajza alapján: „Ez a kislány úgy 150 évvel ezelőtt indián sámán volt.” Ezzel tovább növelte a családnak azt a hitét, hogy a kislánnyal van a baj, hiszen mindig is más volt, „nem közülünk való”. Eddig sem tudtak mit kezdeni vele és a szellemeivel, most mit kezdjenek egy indián sámánnal.

Tiszteletben tartva a szellemlátó tudását, azt mondtam: lehet, indián sámán volt valaha, de most ide született gyerekeknek. Önöket választotta szüleinek, és mint minden gyerek, azt várja a szüleitől, hogy védjék meg. Az apa próbáljon szót érteni a patchwork szellemmel, hiszen az ő hangján szól. Ha nem sikerül, el is zavarhatja. Az anyja a cica szellemmel, aki az ő hangját használja. A nagyfi pedig meséljen a védőangyalokról, hogyan tudnak segíteni egy ilyen kislánynak.

Ez után az ülés után megjelent az apához nagyon hasonlító jó szellem, Norbi, aki elzavarta a rosszat, ha ott ólálkodott Anna körül. Anna már nem sikított fel éjjel, csak felébredt, és szólt apjának, hogy segítsen.

– Csak rászólok, hogy nem mécc innen, és megnyugszik.

Így vált a tehetetlenségében agresszív, kiabálós apából kompetens, segíteni tudó szülő, aki ezzel azt a családi mítoszt is megtörte, hogy az apák gonoszak.

Sok titok maradt még ebben a családban, ezt jelzi Anna utolsó rajza, egy nyitott sír. Mikor megkérdeztem, mit lehet kezdeni ezzel, hogy ne féljen tőle, Anna anyja futórozásával futatta be, és rajzolás közben kijelentette, hogy az ő félelme nem múlik el soha. Próbáltam titokvadászként utánamenni ennek a félelemnek. Lemondták a következő ülést, ahova csak a házaspárt hívtam.

El kell fogadni, hogy nem járt még le az anya titkának a szavatossági ideje. Hipotéziseket gyárthatok, hogy miért kiabált az anya rémülten, ha a férje éjjel átment a gyerekszobába a lányukat megnyugtatni, milyen trauma aktiválódhatott benne ilyenkor, de tudnom kell, hogy ez csak hipotézis, és bármi is az anya titka, még nem elég erős, hogy ezzel szembenézzem.

A titkoknak ugyanis van szavatossági ideje, és annak lejáratára előtt kárt okozhatunk az igazság kiderítésével, széteshet a család, valaki belebetegedhet. A titkok lejáratási ideje eljöhét életciklusváltással, szűkebb, tágabb társadalmi környezet változása, politikai fordulatok után. Lejárhat, ha már nem segíti a titok az életbenmaradást, a fejlődést, inkább megbetegít, tünetet okoz. Lejár a titok, ha elég erőt gyűjtött össze a család/családtag ahhoz, hogy felvállalja a titokkal elodázott felelősséget, túlélje a valóság okozta krízist. Generációváltás is oldhatja az elhallgatás csöndjét. Lejár a megbízás, ha meghal, aki meghalt volna; ha kiderül vagy meghal a megbízó.

E két utóbbit tapasztaltam családon belüli örökbefogadásnál. Egy középkorú családapa kért segítséget pánikszindrómája miatt, amit egyéni és párterápiában sikerült megoldani. Több év kihagyás után az egyik fia tanulási nehézségei miatt keresett fel, néhány családterápiás ülés után egyéni alkalmat kért, ahol szégyenkezve mondta el, hogy ő családon belüli örökbefogadott. Az anyja, akit egy éve temettek el, nem az édesanyja volt, hanem annak a gyermektelen lánytestvére. Ő ezt mindig tudta, de szigorúan megtiltotta az örökbefogadó anyja, hogy erről bárkinek is beszéljen. Épp a tiltás miatt érezte, hogy ez egy nagy szégyen lehet. Nem is beszélt erről és soha senkinek, jelenlegi családjának sem. Örökbefogadó apja és anyja halála után egy évvel is csak velem merte megosztani. Ő tanított meg arra, hogy a bizalom elhozza a titkot, ha lejár a szavatossági ideje. Azóta is kitartóan dolgozik azon, hogy egy koherens élettörténetet írjon magának. A titkok ugyanis lyukat ütnek az életvonalban, kapcsolatokat kell újrarahuzalozni, hogy ezek a sötét mélységek áthidalhatók legyenek.

A családfa elemzése történelmi korokkal összekapcsolva kiváló eszköz lehet eddig fel nem fedezett összefüggések megállapítására, ki nem mondott események megfogalmazására. A tragédiák mellett felfedezhetünk jó energiákat, értékeket, amelyek segítenek oldani a szégyen, a félelem burkát. El nem siratott veszteségek gyásza indulhat el.

Ez történt egy anorexiás lány családjában, ahol anyai ágon nehéz női sors és egy szülés után elkóborolt dédnagymama iránti harag, indulat került a felszínre. A harag kimondása után megkértem őket, gondolkodjunk el azon, mi minden készíthet egy fiatal anyát arra, hogy ott-hagyja a gyermekét. Lassan gyűltek a különféle magyarázatok, csökkent az indulat, nőtt a megértés. Megadva a dédnagymamának az emberi méltóságot, elköszöntek tőle és az anorexiától, mert nem akadályozta már szégyenteljes, nehéz asszonyors a nővé válás folyamatát.

Van úgy, hogy a családok már készen állnak a titkuk megosztására, de tesztelik a terapeutát, hogy elég nyitott, erős vagy felkészült-e az ő titkuk fogadására. Valószínű azért jöttek hozzám „egyszerűbb esetek” a családterápiás karrierem első időszakában, mert még nem tartottak elegendőnek ahhoz, hogy megoszták velem a mélységeiket. Ma már koromnál és tapasztalatomnál fogva egyre nyitottabb, elfogadóbb vagyok az élet színére és fonákjára, így a családok megtisztelnek igaz történeteikkel.

Egy citoyen a szocializmus díszletei közt

Illés Endre

A cím ugyan azt sugallja, hogy Illés citoyen volt, de nem a rousseau-i értelemben volt az. „Az állampolgár kiemelkedően politikai lény [...], amely nem az egyén érdekeit, hanem az általános érdekeket fejezi ki” – mondja Rousseau. Illés nem volt politikai lény, és nem is fejezett ki általános érdekeket. De a „polgársága” nem azonos a nagy előd, Kosztolányi vagy a gyanakvással figyelt kortárs, Márai polgári attitűdjével sem, és nem is hasonlít azokéhoz. Illésben tudomásunk szerint fel sem merült, hogy a szocializmussal szembeni tiltakozásul emigráljon. A habitusa, az olvasmányai és az életvitele szerint polgár volt, már amennyire az adott körülmények között lehetett. Ennek ára volt, amit sokszorosan meg is fizetett.

Irodalmi munkásságának értékeit, gyengéit, nagyságát vagy mulandóságát, helyét a magyar irodalomtörténetben talán még korai lenne megbecsülni. Engem a pazarul hosszú és a maga módján impozáns életpályából egy vonulat érdekel: a szellemi-közéleti ember szerepvállalása, a könyvkiadói ember viszonya a hatalomhoz.

Illés Endre – alias Novotny Andor – 1902. június 4-én született a felvidéki Csütörtökhelyen. Szüleiről, gyerekkoráról nem sokat tudunk. A Bertha Bulcsuval folytatott beszélgetésben azt mondja, hogy ez magánügy; Martin du Gard-t idézi: „Az arcom magántulajdon. [...] Az író ne vetkőzzék le minduntalan, ez a sztriptíz-táncosnő feladata.” (Bertha Bulcsu: *Willendorfi Vénusz*) A középiskolát Lőcsén végezte, majd Pestre került, orvostanhallgató lett, de az egyetemet nem fejezte be („Nem gyógyításra készítettem, csak pontos diagnózisokra” – írja egy helyütt), mert közben megjelentek első elbeszélései a *Pesti Naplóban*; *Az Est*, és – viszonylag gyorsan – a *Nyugat* gyakran közölt kritikusa, esszé-

írója lett. 1937-ben, majd 1939-ben megkapta a Baumgarten-díjat. 1938-tól volt a Révai Kiadó irodalmi vezetője. Ebbéli tisztségét megőrizte a kiadó 1949-es államosításáig, amikor is lefokozták, és a Révai romjain alakult Szépirodalmi Könyvkiadó műszaki vezetőjévé nevezték ki/le. „Úgy is fordult a sorsom, hogy egy papírkosár fenekén rostokoltam, odavetve. Abban a könyvkiadóban, ahol addig dolgoztam, az ötvenes évek elején még segédlektorságra sem tartottak alkalmasnak – a műszaki osztályra kerültem, korrigáltam, és a könyvek árát kalkuláltam”, írja ezekről az évekről a *Mestereim, barátaim, szerelmeim* című kötetben.

1957-től volt a Szépirodalmi irodalmi vezetője (gyakorlatilag a villanyszerelőből lett igazgató, Jászberényi József mellett/helyett a kiadó tényleges irányítója), majd 1967-től haláláig, 1986. július 22-ig kinevezett igazgatója. Munkásságát József Attila- és Kossuth-díjjal jutalmazták. Az előbbit 1962-ben és 1978-ban, az utóbbit 1963-ban kapta. 1972-ben az Elnöki Tanács a Munka Vörös Zászló Érdemrendjével tüntette ki.

Barátai és ellenségei egyaránt elismerik, hogy kivételesen nagy műveltségű, irodalomszerető és -értő kiadói ember volt. Irodalmi esszéi a nagy elődökről és a kortársakról ma is lenyűgözik az olvasót. Igazi „literary gentleman”, akinek pontos megfigyelései, jellegzetes stílusa egy letűnt, de izgalmas kort eleve-nitenek meg.

Nyilvánosan soha semmilyen táborhoz nem csatlakozott, a közéletben nem vett részt. Nincsenek harcos nyilatkozatai, az aktuális politikai viszonyokat szentesítő (ne adj’ isten, elítélő) írásai. Semmi nyoma, hogy a háború, az ötvenes évek vagy 1956 idején bármiféle jelentős szerepet vagy iránymutató véleményt vállalt volna. Illés mégis valamiféle tájékozódási pont volt. Sokan a *Nyugat* szellemi örökségének megőrzőjét (talán továbbvivőjét) látták benne, európai horizontú, nagy távlatokban gondolkodó alkotóként és irodalomszervezőként tekintettek rá. „... amit lassan negyven éve a magyar könyvkiadással végez, hatás dolgában ér annyit, mintha egy *Nyugat*-szerű folyóiratot szerkesztett volna: nemzedékek szellemiségét táplálja és irányítja” – írja a *Naplójegyzetekben* Illyés Gyula. Mások csendesén helyezkedő megalkuvónak tartották. Cs. Szabó – az örök rivális – „csokornyakkendő cenzor”-nak nevezte (ezt épp Illés említi egy Németh Lászlóhoz írt levelében). Megint mások „Ezüstróka”-nak csúfolták. Vajda Miklós szerint „Illés Endre, ez a mindig kiszámított úri eleganciával öltözött, ezüsthajú, nagyon okos, tehetséges és művelt férfi saját maga gondosan megtervezett kreációja volt”. Ugyancsak ő írja Illésről: „Barátságos modora kőkemény önzést és jéghideg érzelmvilágot takart, amihez az alkalmazkodás fejlett képessége társult. Tudott nagyvonalú és merész is lenni. Értette a módját, hogy nélkülözhetetlenné tegye magát... A politizálástól bölcsen távolságot tartott, de hagyta, hogy a politika használja őt, és ezáltal elérte élete célját: az adott körülmények között a magyar könyvkiadás szinte korlátlan hatalmú embere

lett.” (Vajda Miklós: *Háttér egy íróról portréjához*) És a kép teljessége kedvéért idézhetjük két ügynök jelentését ezekből az évekből: „Juhász Lajos” (valódi nevén Kristó Nagy István) írja 1957 novemberében, hogy „Illés nagyon tehetséges, jó szakember, remekül tud bánni az emberekkel, s képes arra, hogy egyszerre őt istent szolgáljon, a legnagyobb nyilvánosság előtt, s mindenfelé tegyen gesztusokat, lebiztosítva magát. A legfőbb biztonságát természetesen az jelenti, hogy irodalmi-kiadási ügyekben a legkitűnőbb szakember.” „Dávid Mátyás” (valódi nevén Antal Gábor) pedig így ír 1958-ban Illés szellemi horizontjáról: „ifjan kifejlődött, bonyolult, epikureizmust és jezsuitizmust egyesítő egyéniség”, „franciás műveltség”, „liberális tevékenység”. „Elvtelen, de éppen elvtelensége, hajlékonysága miatt nem túl veszedelmes...” (Szőnyi Tamás: *Titkos írás*)

Bertha Bulcsu már említett beszélgetésében így idézi fel Illés gellérthegyi lakásának dolgozószobáját: „Az ablak előtt zsúfolt, használaton kívül rekedt íróasztal, jobbra a polcok előtt rádió, kis asztal, magas hátú francia fotelok és a sarokban egy alig látható televízió. A másik oldalon írópolc, nikkelezett létra, asztal, biedermeier székek, fotelok. Az ajtó közelében tompán barna heverő, mögötte újabb polc, hanglemezekkel, a polc felett kicsi, mozdulatlan ingaóra. A falon s a könyvespolc elé akasztva sok kép: Bernáth Aurél-, Kádár Erzsébet-, Márfy Ödön-, Szőnyi István-festmények, Borsos Miklós rézdomborítása, s a polcok szélén Borsos-érmek. A polcokon vaskos művészeti könyvek, a legújabb, legmerészebb törekvések.”

Az írópolcról és a dolgozószobáról G. Fábri Zsuzsa készített egy nagyon beszédes fényképet, amely a nyolcvanas évek közepén a *40 arc – 40 írás* című kötetben jelent meg – talán nem véletlenül a Szépirodalminál. Bertha Bulcsu nem említi, de a fényképen jól láthatók az írópolc mögötti festett üvegablakok. Mintha Faustot látnánk, amint épp alkut készül kötni Mefisztóval. Vagy inkább a *Consolatiót* író Boethiust. Azt a Boethiust, aki megpróbál hidat verni a széthulló nyugatrómai és a barbár bizánci hatalom között.

Illés kétszer nősült. A házasságai előtt, alatt és után nemegyszer egész háremet tartott maga körül. Ám élete igazán nagy szerelme Kádár Erzsébet volt. 1936-ban a *Nyugat* novellapályázatának első díját az ítélő bizottság Illés javaslatára Kádár Erzsébet novellájának szavazta meg. A lángoló szerelem a háború idején is töretlennek látszott. Drámai módon ért véget a kapcsolat: a rendőrség szerint Erzsébet nyitva hagyta a gázcsapot, és reggelre megfulladt. Illés soha nem tudta kiheverni a veszteséget. De jellemző, amit Vajda Miklós idéz: „A Budapest ostromát megelőző időben Illés kívánságára Erzsébet a férfi minden levelét engedelmesen megsemmisítette. Ami utána íródott, azt Illés maga emelte ki a hagyatékból; eltakarította a precízen kidolgozott önképet terhelő nyomokat. A megmaradt levéltömeg zilált állapota, néhány levél elejének vagy végének, vagy mindkettőnek a hiánya arra enged következtetni, hogy Illés, a gondos és rutinos kiadói

cenzor, Erzsébet válaszaik közül is kiemelte az órá nézve különösen kínos tartalmúakat.”

Voltak-e mesterei, barátai? A nagy példa, Stendhal mellett a hazai mesterek közül Babitsra tekintett alázatos, figyelő szemmel. „Mesterünk és barátunk volt” – írja róla. A *Babits Emlékönyv*be meg ezt: „Ha egyetlen lényt nevezhetnék csak írónak, többet nem, csak egyetlen: őt nevezném annak. [...] Ennek a száznak eddig eltelt évtizedeiben nem volt nála igazabb, súlyosabb, forróbb költő Európában.”

A másik nagy példakép Kosztolányi volt: „megejt, érdekel, elbűvöl”. Az a Kosztolányi, akit – Vajda Miklós szerint – „csokornyakkendővel, zöld tintájával, stílusával és novellái típusával is utánozt”. Az a gonosz mester, aki a tanítvány rajongását ezzel a gyilkos sírverssel honorálta: „Míg éltem itt, / Novotny voltam. / Rovott, nivótlan.”

Munkájából adódóan szoros kapcsolat alakult ki közte és a kor meghatározó írói, költői – Németh László, Illyés Gyula, Tamási Áron, Rónay György, Vas István, Juhász Ferenc, Bertha Bulcsu, Karinthy Ferenc, Szabó Magda, Jókai Anna és mások – között. Ezeket a kapcsolatokat barátságnak nevezni talán túlzás, de a visszaemlékezésekből, levelekből kiderül, hogy Illés féltő gonddal figyelte a hozzá közel álló írók pályáját. Vagy néha ennél is többről volt szó. Vas István így emlékszik vissza az együtt töltött évekre: „...váratlanul telefonált Illés Endre [...], hogy nem jönnek-e át a Révaihoz. Éppen negyvenhat augusztus elsején léptem be, a forint napján, és az a két év, amit Illés Endrével töltöttem, az életemnek a legizgalmasabb évei közé tartozott. Olyan szenvedélyes és heves barátság volt, amilyenek az Illés Endre barátságai szoktak lenni.” (Vas István: *Körül-belül*) „Biztos vagyok benne – írja Palotai Erzsébet –, hogy ostrom alatt is naponta borotválkozott, talán még nyakkendőt is kötött. Vasalt élű nadrágban mentett műveket, önértetet. [...] De segítőkészsége, érdeklődése, kedvessége nem nyit ajtót az ő mélyebb megismeréséhez. Minden látszólagos nyíltsága mellett – ő zárva marad. Amit ismerünk belőle – az írásaiból ismerjük.” (Palotai Erzsébet: *Arckok fényben és homályban*) Karinthy Ferenc pedig így búcsúzik tőle a *Naplójában*: „Ez a finom, elegáns, régi vágású, keresztény, ősz úriember öccsének fogadott, teljes szívével. Szeretett, és én is szerettem.” És talán barátság fűzte Borsos Miklóshoz, Domján Edithez, Huszti Péterhez – róluk elragadtatott szavakkal emlékezik meg írásaiban.

Különös viszonyba keveredhetett az ötvenes évek legendás titánjával, Czibor Jánossal. A bohém és zseniális lektort, szerkesztőt, irodalomtörténészt egy időben befogadta a gellérthegy lakás toronyszobájába. Itt aztán hajnalig tartó, „fogcsikorgató kártyázás” folyt, amelyben a résztvevők – Abody, Kormos, Réz és Czibor – Csukás István verse szerint „vadul / elnyerték napról-napra egymástól a semmit, azaz / hozomra játszottak, immár hozomra önkívületig”. (Csukás István: *A felidézett toronyszoba*)

A kép árnyalásához idekívánkozok, hogy Czibor – akarva-akaratlanul – egy brutusi tördőfésnek is beillő véleményt fogalmazott meg 1959-ben a „Meszlényi Károly” fedőnevű ügynöknek (valódi nevén Dömötör László): „Illés suba alatt meg akar fojtani mindent, ami pártos.” Hivatalosan ezt nem hangoztatja, de bizalmas utasítása szerint a politikailag elkötelezett műveknél erőteljesebben kell megkövetelni a szerkezetet és a stílust. Ezzel „agyon lehet egy könyvet verni”. (Szőnyi Tamás: *Titkos írás*) Czibor egy idő után szó nélkül elköltözött. Csukás István idézi Illés egyik levelét ebből az időből: „Február 6., este. János! Megírtam és megmondtam neked, hogy szükségem van a két Pintér-kötetre. Legkésőbb 8–9-re ígérted. A könyveket még nem adtad le. Most több dologra vagyok kíváncsi. Kíváncsi vagyok, miért nem tartod fontosnak adott szavad megtartását? De kíváncsi vagyok arra is, miért nem teljesíted udvarias, s úgy érzem, némileg jogos kérésemet? Miért haladsz el olyan könnyedén amellett, hogy a kötetekre nekem, mint megírtam, még ma szükségem lett volna. Kíváncsi vagyok arra, hogyan gondolod ezt?” (Csukás István: *Kötetben meg nem jelent művek*. PIM, DIA)

Előbb a Révainál, majd a Szépirodalmiban a kiadói szakma krémjét tartotta meg, gyűjtötte maga köré, és nevelte ki. Igazi szemlemi műhellyé tette a Szépirodalmi. „...amikor módja támadt – meséli Domokos Mátyás –, tehát 1953-tól kezdve, igyekezett felépíteni egy szerkesztőséget – s most öndicséretet is zengek –, amiről bárki elismerheti *sine ira et studio*, hogy minden idők legjobb szerkesztősége volt. Kik dolgoztak ebben a szerkesztőségben? Mondok néhány nevet: Vas István, Kolozsvári Grandpierre Emil, Csatlós János, Juhász Ferenc, Csanádi Imre, Kamondy László, majd Kálnoky László, Örkény István, Belia György, Szász Imre, Vajda Miklós, a Réz fiúk, Ádám és Pali, szerénységem, tehát a »három lektor«.” (Albert Zsuzsa: *Legenda Illésről*)

Fantasztikus írókat fedezett fel és támogatott. Az elhallgattatás évei alatt – igaz, csak korrektorként – foglalkoztatta Pilinszky Jánost, fordításokat szerzett Németh Lászlónak. Egy életen keresztül értő olvasója és kiadója volt Illyés Gyulának, Németh Lászlónak, Déry Tibornak, Kormos Istvánnak, Zelk Zoltánnak, a fiatalabbak közül Petri Györgynek, Kertész Imrének, Nádas Péternek. Később, a nagy rivális Magvető megalakulása után sok íróat csábított át-vissza a Szépirodalmihoz, köztük Hajnóczy Pétert, Eörsi Istvánt. Az is igaz, hogy sokakat elüldözött, köztük olyanokat, mint Weöres Sándor, Mándy Iván, Ottlik Géza; nem ismert fel vagy félreismert olyan tehetségeket, mint Konrád vagy Esterházy.

Rá hárult a feladat, hogy újrarendezze és sorozatokban megjelenesse a (vállalható) irodalmi örökséget, voltaképpen a teljes klasszikus magyar irodalmat. Sok tíz-, nemegyszer százazres példányt is meghaladó sorozatokban, a lehetőségekhez képest igényes kivitelben és alapos szöveggondozással jelentek meg a magyar és kisebb részben a világirodalom remekművei.

„A legrosszabb időben, az ötvenes évek végén lektori értekezleteket tartott Illés – idézi a legendás peripatetikus beszélgetéseket Réz Pál. – Ezekon a lektori értekezleteken rendkívül magas színvonalon, esztétikai színvonalon beszéltünk művekről. Nagyon komoly »szemináriumok« voltak, Illés napokat készült rá – *ilyen* könyvcsomagokat hozott be –, és ha meg kellett vitatni egy művet, akkor Goethétől Stendhalig mindenkire hivatkozott... Tátottuk a szájunkat, úgy éreztük magunkat – legalábbis én –, mint az Eötvös Collegiumban. Hozzászóltunk, és *nagyon* magas színvonalú, *szakmai* megbeszélések voltak.” (PIM Hangtár)¹

A szerkesztőgárda kialakítása mellett gondosan ügyelt arra is, hogy jó munkakapcsolatot építsen ki és tartson fenn a hatalom kisebb és nagyobb potentátjaival. Rendszeresen felkérte a párt és a közélet megmondóembereit, jelentős tényezőit, hogy legyenek tagjai egy-egy sorozat szerkesztőbizottságának, lektoráljanak egy-egy fontos vagy veszélyesnek tűnő kéziratot, hátha ezzel sikerül kifogni a szelet a vitorlából. Pándi Pál, Rényi Péter, Nagy Péter, Sótér István, Király István szinte állandó bedolgozója, szuperlektora volt a kiadó könyveinek.

1956-ot és az utána következő megtorlás éveit viszonylag eseménytelenül élte át a kiadó. Vajda Miklós némi malíciával jegyzi meg: „Megúsztá a felelősségre vonást, amiért 1956-ban a kiadó forradalmi bizottsága elnökének választották, bár igazán nem volt forradalmi alkat. (Másoknak elbocsátás vagy akár börtön járt ezért.)”

Ekkori szakmai bölcsességét jellemzi, amit a már említett „Juhász Lajos” fedőnevű ügynök (Kristó Nagy István) jelentéséből tudunk: Illésnek „októberben a politikai tevékenység helyett az volt a fő gondja, hogy megfelelő szerződésekkel biztosítsa a kiadó jövőjét”. A lazuló függelmi viszonyokat kihasználva gyorsan lekötötte többek közt Németh, Kodolányi, Kassák, Déry összes műveinek kiadási jogát, „ami jó üzlet, és ezek az írók személy szerint is szívügyét képezik”. „Juhász” még hozzáteszi: ugyanakkor gondja volt arra is, hogy „Gergely Sándorral, Sándor Kálmánnal, és más balos írókkal is szerződéseket kössön, amivel eleve lefedezte magát...” (Szőnyei Tamás: *Titkos írás*)

A hatvanas évek közepén, a fokozatos enyhülés, fellazulás időszakában köszöntött rá a végső beérkezés. Sorra jelentek meg a könyvei, egymás után mutatták be színműveit, díjakat és elismerést kapott mindenhol. 1967-ben végre hivatalosan is kinevezték az ország legnagyobb irodalmi kiadója, a Szépirodalmi Könyvkiadó igazgatójának. Megbecsült, elismert nagy öregje lett a szakmának.

Illés, a rutinos drámaíró talán maga is felszisszenne ezen a ponton: a történet nézője-olvasója joggal érzi, hogy van itt né-

1 PIM Hangtár: Itt és a továbbiakban abból a hanganyagból idézek, amelyet a Petőfi Irodalmi Múzeum Hangtára számára Kelevéz Ágnes készített Domokos Mátyással és Réz Pállal 1990-ben és 1992-ben a Szépirodalmi Könyvkiadó történetéről.

hány homályos mozzanat. Mert hogy is történhetett, hogy a rendszer épp csak megtúrt írójából egyszerre ünnepelet szerző, a porig alázott hivatalnokból hirtelen igazgató lett: a „papírkosárból” egyszer csak a dicsőségábrára került. Nyilván nem egyik pillanatról a másikra történt, nem egy ember bölintésán múlt. Szorgos aprómunka, bizonyos szívességek teljesítése, megfontolt döntések, okos kompromisszumok, kisebb-nagyobb csúsztatások, árulások, más oldalról pedig a széljárás változása előzték meg a drámai fordulatot. Néhány dokumentuma megmaradt ennek a pálfordulásnak, bizonyos gesztusok sejthetők, ám a „deus ex machina” továbbra is homályban marad. A díszleteket nagyjából ismerjük; pillantsunk be a kulisszák mögé:

1960-ban írja róla a „Dávid Mátyás” fedőnevű ügynök (Antal Gábor): „Az ellenforr. szellemi előkészítésének időszakában óvatosan, mondhatni így is, passzívan (de éberem várva a fejleményeket!) viselkedett, és ezért tudta pozícióját máig is megőrizni. Kétségteljesen kiváló műveltségű, jó stilisztá, jó kiadói szakember, és az is kétségtelen, hogy néhány elbeszélésével jó szolgálatot tett a szoc. konszolidációnak is. Ugyanakkor minden rést kihasznál a polgári l'art pour l'art (és nem utolsósorban a mértéktelen pénzkeresés) számára. Illésre, a kiadói szakemberre, az értékekkel rendelkező novellistára (kisebb mértékben a színműíróra) továbbra is szükség van. Jó lenne azonban olyan helyzetet teremteni, hogy irodalompolitikai csoportja és irodalompolitikai tekintélye feloldódjék. Illés ugyanis – mint okos ember – mindig lojális lesz, mert a prol. dikt. (ezt tudja) csak erősödni fog, de marxistává, a prol. dikt. hívévé soha nem fog válni.” (Szőnyi Tamás: *Titkos írás*)

Illés már 1956 után elérkezettnek láthatta az időt a nagy vizsztatérésre. A készülődés hónapjainak egy érdekes epizódját idézi fel tanulmányában Standeisky Éva. 1957–58 fordulóján a népi írók – Kádár és az MSZMP kezdeti tétovázását, iránykeresését érzékelve – úgy vélték, itt az idő, hogy békejobbot nyújtsanak és mint „útítársak, szimpatizánsok” felajánlják segítségüket. A tábor erejének, szándékainak felméréséhez jó alkalom kínálkozott: Tompa Kálmán 60. születésnapja. Dr. Tompa Kálmán 1957-es nyugdíjazásáig a János kórház főorvosa volt. „Életem legnagyobb érzése és büszkesége, hogy több száz magyar író és művész barátja – orvosa lehettem” – írja önmagáról. A legendás születésnapra háromnapos összejövetelt szervezett mintegy 150 résztvevővel. Első napra, január 3-ra a népi írók legjava – Illyés Gyula, Németh László, Tamási Áron, Szabó Pál, Veres Péter, Keresztury Dezső, Remenyik Zsigmond, valamint Barcsay Jenő és Borsos Miklós – gyűlt össze egy zárt megbeszélésre, amelyre meghívták az „urbánus” Illés Endrét is. Besúgóí jelentésekből tudható, hogy „Illés nem szívesen vett részt a 3-i összejövetelen. Meghívói azon fáradoztak, hogy megnyerjék elképzelésüknek, vagyis: vesse latba befolyását annak érdekében, hogy a népi írók régebbi művei újra napvilágot láthassanak. Arra kérték, hogy

mint ismert kiadói ember járjon közbe érdekükben Köpeczi Bélánál, a kiadói főigazgatónál. Illés nem kötelezte el magát. Illyés és Németh eltérő módon vélekedtek arról – fejtegette besúgó ismerősének Illés Endre –, hogy szabad-e új művek kiadásával a rendszert támogatni. Illyés ellenezte ezt, míg Németh László, valamint Tamási Áron és Féja Géza a publikálás mellett voltak.” Az idő sajnos Illés széksziszét igazolta: Kádár János nem sokkal később országgyűlési beszédében ország-világ előtt üzent hadat a népieknek: „Mi – példának okáért – nem irodalmi stílusirányzatnak, hanem politikai csoportosulásnak, mégpedig a haladással ilyen vagy olyan formában szembeálló politikai csoportosulásnak tartjuk az úgynevezett »népies« írói csoportosulást. Ennek a csoportnak ugyanis az elvi kiinduló pontja – kimondva vagy ki nem mondva – szemben áll a munkásosztály vezető szerepével...” (Standeisky Éva: *Egy születésnap következményei*)

Nehéz eldönteni, mi volt előbb, de az is ekkor vagy ezekben az években történt, amit Réz Pál fogalmazott meg: „...valamikor a hatvanas években ültünk egy kávéházban – szokás szerint –, és én azt mondtam Vas Istvánnak, hogy Illés *bezupált*; ezt a szót használtam. És erre Vas azt mondta: »Nem az a baj, hogy bezupált, hanem hogy nem mondta meg nekünk. Ha valaki úgy dönt, hogy bezupál, bezupál, de azt meg kell mondani a baráti körnek. Én, ha be fogok zupálni, megmondom nektek, ha úgy döntök«, mondta. És volt is ebben valami igazság, hogy ezt mondta, mert Bandi elegánsabb volt, meg azt hiszem, hamis tudattal is csinálta ezt, tehát nem közölte velünk, hogy ő így döntött. Na most ez egy elég bonyolult helyzetet teremtett.” (PIM Hangtár)

Érdekes és sok szempontból igaz lehet, amit Réz Pál és Domokos Mátyás Illés beérkezésének háttéréről, az egyéni ambíció és a politikai „kereslet” találkozásáról mond:

„RP: Ennekem van egy elméletem, ami nem tudom, hogy igaz-e vagy nem, hogy az úri középosztály, a magyar úri középosztály az ötvenes években, és a fordulat éve után, egy része ennek a szakember úri középosztálynak hajlandó lett volna együttműködni a kommunizmussal. Nem engedték. Nagy hűlyeség volt a részükről. Nem engedték. És ennek a rendszernek a janicsárgárdája a Rákosi-korszakban részben az első nemzedéki parasztfiúkból került ki, részben a zsidó értelmiségből, amely a sorsa miatt ezt vállalta. De ennek a jó keresztény magyar középosztálynak a tagjait – nem azt mondom, hogy mindenkit, a szakembereket – nem engedték. Na most 56 után ez megváltozott; egyrészt ezek a parasztfiúk fordultak először szembe a forradalom alatt, vagy ezeknek a fiai már, tehát hogy kiderült, hogy nem egészen...”

DM: Nem igazi janicsárok.

RP: Nem igazi janicsárok. Másrészt a zsidó értelmiség jó része is – hát azok voltak a kommunista párton belül az ellenzék vezetői; jobb részüket kivégezték, más részük emigrált, harmadrészük belső emigrációba vonult. Kellott egy új réteg. Ez a réteg

– nem mindenki természetesen – [...] azt mondták magukban, hogy nem segítenek az amerikaiak, nem fog ez a rendszer megváltozni, nem tudjuk. Hát az oroszok levették a forradalmat, a Nyugat nem segít bennünket, száz évig kommunizmus lesz itt, erre azt mondták, hogy jó, akkor csináljuk. Ez az Illés képlete.

DM: »Csináljuk«, de stílust viszünk bele. Nem úgy, mint a jutasi őrmesterek, hanem elegánsan, fehér kesztyűsen szolgáljuk ki, mint egy főkomornyik. [...]

RP: Meg hát ugye közvetített, mert hát ő még Babits lábainál ült, meg Kosztolányi lábainál, tehát egy folyamatosságot jelentett nekünk a *Nyugathoz*.” (PIM Hangtár)

Ennek a kaméleont megszügyenítő átváltozási képességnek a hírek szerint bőszéges tárházát őrzik az egykori Kiadói Főigazgatóság iratai, valamint az MSZMP KB Kulturális Osztályának levéltári anyaga, de számos példája olvasható Domokos Mátyás *Leletmentés* című kötetében is. Ez utóbbiban a szerző egyebek közt Weöres Sándor *Tűzkút* című verseskötetének kiakolbóltását idézi fel, amely jól mutatja Illés készülődését a Nagy Feladatra, megfelelni akarását, a hamistudat működését: „1962-ben – írja Domokos – a költő bizalmából elolvashattam kéziratban *A hallgatás tornya* óta írt újabb verseit, és felhatalmazása alapján megemlítettem Illés Endrének [...], hogy nálam van Weöres Sándor új kötetének kézírata. Ő izgatottan elkérte tőlem a kéziratot, amelynek a költő előbb a *Bolond Istók vázlatkönyve*, majd az *Átváltozások* címet szánta. Kíváncsian vártam Illés Endre véleményét, abban reménykedtem, hogy megkísérli vállalni a kiadását. Ő azonban hallgatott, hosszú hónapokon át, mígnem egyszer maga Weöres Sándor szólt nekem, hogy szüksége volna a kéziraatra, kérjem vissza Illés Endrétől. Szóltam Illésnek, aki fagyos arccal végighallgatott, s másnap visszaadta a kéziratot, a következő szavak kíséretében: »Azért abban mégiscsak van valami bőszítő, hogy egy költőt meg se karcoljon a kor, amelyben él.«” (Weöres nem sokkal később átvitte a kötetet a Magvetőhöz, mondván: „Ez az a kézirat, amelyet Illés Endre kacagva kidobott az ablakon!”)

Tóth Gyula, a kiadó minisztériumi referense szerint már a hatvanas évek elején fölmerült, hogy Illést kinevezzék igazgatónak. 1962-ben Szalai Sándorral, a Kiadói Osztály akkori főelőadójával (aki a Szépirodalmi végromlása idején a kiadó megbízott igazgatója lett) el is készítették az előterjesztéshez szükséges – kissé óvatos – méltatást: „A Nyugat harmadik nemzedékének egyik legtehetségesebb képviselője, esszéírója. [...] Értéktételeiben, esztétikai felfogásában – a fasizmus előretörésének idején is – a polgári liberalizmus álláspontja érvényesült. Ez részint érdemének is tekinthető, mert számolt a 30-as évek elején feltörő népi irodalom jelentőségével és értékeivel, több íróat a polgári radikalizmus irányába terelt, és bátorította, felkarolta a munkássorból jött tehetségeket is. [...] A kiadók államosítása után bizonyos mellőzöttségben volt része. 1953-tól kapcsolódhatott be újra az irodalmi életbe, azóta egyre többet megértett a szocializmus esz-

méiből, és ennek hatására művészetének tendenciája és tartalma is megváltozott. Új novelláiban és drámáiban már kifejezésre jut a szocializmus igénylése, a régi polgári világ egyértelmű kritikája és a mai élet legfontosabb jelenségeinek megértése. [...] Munkájában elsőbbséget biztosít a szocialista tendenciájú műveknek, és műveltségével, emberi példájával íróink nagy részére jótékony hatást gyakorol.” (Tóth Gyula: *Írók pórázon*) De hiába a nemes ügybuzgalom: a kinevezésre még öt évig várni kellett.

Az idő haladtával megritkultak, később megszűntek a korábbi izgalmas, „irodalmi szemináriumra” emlékeztető lektori összejövetelek. „És akkortól kezdve egy diktátor volt, aki, ha *megmukkant* valaki egy értekezleten [...] – nem mi, hanem a fiatalok, de mi is –, akkor iszonyú durván letolta. És vége volt a kiadó szakmai tevékenységének” – idézi fel Réz Pál. Egyre kevesebbet törődött a kiadó napi ügyeivel, a szervezet korszerűsítésével, továbbépítésével. Találó, amit Domokos Mátyás mond erről az időszakról: „...amíg nem zupált be, amíg szinte nyíltan szemben állt, állandóan csokornyakkendőben járt be a kiadóba. És a hatvanas évek elején levette a csokornyakkendőt, és *soha* többet nem láttam csokornyakkendőben.” (PIM Hangtár)

Réz Pál pedig így emlékszik: [Illés] „osztályon fölüli író lett ebben a rendszerben, ebben a periódusban, tehát abba a kategóriába tartozott a rendszer által osztályozva, mint Illyés, vagy Németh László, vagy Vas István, vagy Weöres, vagy Jékely, vagy nem tudom, mi, ami evidensen *nem volt*. Ezt ő tudta a lelke mélyén, hogy ezt az irodalompolitikai szerepének köszönheti, és ez neki nagyon fontos volt, és ezért mindenre hajlandó volt, hogy ő így legyen elfogadva. Sőt, azt kell mondjam..., hogy furcsa módon még Illyés és Németh László is elfogadta ilyen súlyú írónak.” (PIM Hangtár)

Akárcsak Illyésék, Németh Lászlóék, Déryék, ő is rendszeres vacsoravendége lett Aczél Györgynek. (Az Aczéllal kialakított kapcsolat idővel barátsággá terebélyesedett, olyannyira, hogy Illés a levelezése tetemes részét öreg barátjára bízta.)

Miközben a szervezet karbantartását elhanyagolta, nagy ívű szakmai tervekbe kezdett. A hatvanas évek közepén fogalmazódott meg a „Diófát ültetni” vágya és gondolata. A híres francia Pléiade mintájára ő is belekezdett egy hatalmas sorozat tervezésébe, amely felöleli a teljes magyar irodalmat. Ez lett a Magyar Remekírók, amely egyedi tervezésével, formátumával, külön e célra gyártott papíron, rendkívül alapos szöveggondozással Illés kiadói életművének egyik csúcspontja. A *Kritika* 1965-ben közölte Illés „kiáltványát” és a sorozat tervét, majd 1972-ig több hullámban harmincnál is több hozzászólást, olvasói levelet, hosszabb-rövidebb tanulmányt, vitacikket irodalompartolók, tanárok, írók-költők és szaktudósok tollából. A sorozat végleges tervét Illés így összegezte: „Jelentessük meg az eredeti sorozat íróit, életműveit, válogatásait ezer-kétezer oldalas kötetekben, negyvengrammos, simított bibliapapíron, jól olvasható, ritkított

sorokkal, borgisz szedésben – az eredmény: hatvan-nyolcvan kötet.” (A sorozatban végül évi három-négy kötet jelent meg, összesen mintegy száz cím; Illés halála és a kiadó anyagi megroppanása után az utolsó darabokat a Szépirodalmi szerkesztőiből verbuválódott Kortárs Könyvkiadó adta ki.)

A Remekírók mellett elindult a 19–20. századi klasszikusok műveinek összkiadása (Eötvös, Kemény, Ady, Babits, Móricz, József Attila) és a jelenkor élő klasszikusainak – többek közt Ilyés Gyula, Németh László, Déry Tibor, Vas István, Zelk Zoltán – életműkiadása.

Az irodalmi sorozatok mellett megjelent a Magyarország fedezése című szociográfia-sorozat, az írók műhelyébe bepillantó Arcok és vallomások, a nagy múltú kulturális intézmények történetét feltáró Műhely sorozat, a magyar és a világirodalom remekműveit szinte fillérékért bemutató Olcsó Könyvtár, hosszú évek kihagyása után a könyvesboltokba kerülhettek a fiatal írókat felsorakoztató antológiák, majd önálló kötetek.

A hetvenes évek közepén úgy tűnt, hogy a Szépirodalmi fölért a csúcsra, s innen semmi és senki nem tudja letaszítani. Pedig már ekkor jelentkeztek hajszalrepedések a szervezet belső struktúráján, a hanyatlás apró jelei. Illés egyre fogyatkozó kedvvel és energiával irányította a kiadót. A kora alapján rég elmehetett volna nyugdíjba. „Illés bűne – mondja Réz Pál –, hogy nem építette ki a kiadót a visszavonulása vagy adott esetben a halála utáni periódusra. Sőt, ha rosszindulatú vagyok, és most már hajlok rá, hogy rosszhiszemű legyek, majdnem azt akarta... Egyszer idézte nekem, hogy valamelyik francia azt mondta, hogy »egy intézmény nem más, mint egy ember meghosszabbított árnyéka«. Én ezt nagyon nem szerettem akkor, és mondtam, hogy rossz az az intézmény, amelyik csak egy ember árnyéka, és nem áll meg önmagában, és az az ember is rossz, aki az intézményt úgy csinálja, hogy a saját árnyéka legyen. De őneki ez tetszett. Na most ő ezt az utolsó években énszerintem majdnem hogy tudatosan vagy nem tudom, lehet, hogy tudatosan azt akarta, hogy ez a kiadó omoljon össze, amikor ő meghal. Azt tudta, hogy nem fog nyugdíjba menni, és ugye nem is ment... Utolsó napig ott volt a kiadóban, és nem építette ki ennek a folytatását.” (PIM Hangtár)

A hetvenes évek közepétől az ország egyes szellemi műhelyeiben – így a Szépirodalmiban is – kettős élet folyt. A felszínen a kiadó a párt kultúrpolitikájának hűséges követője, megvalósítója volt. Sorra jelentek meg a rendszer dalnokai, kitüntetett nagyságai. Működött a TTT elvére épülő „elhárítórendszer”. Nem voltak listák, hogy ki a túrt, ki a támogatott és ki a tiltott szerző, de kisebb-nagyobb zökkenőkkel mégis zajlott a művek és szerzők szigorú beskatulyázása, a beérkező művek címkézése.

Egy példa talán érzékelteti a cenzúra képlékenységét. 1981-ben Illés raportra rendelt „ébertelenségem” miatt, benne hagytam ugyanis Szentmihályi Szabó Péter egyik kötetében a *Nyelvbotlás, 1541* című verset, amelyben egy átutazó angol úr azt

kérdezi: „Uram, megszállhatnék Önöknél?” Mire egy helybeli, rossz angolsággal, azt feleli: „Már meg vagyunk szállva.” Illés tettetett szigorral vont kérdőre. „Talán a török nagykövetség tiltakozott?” – kérdeztem álnaiv szemtelenséggel. Nyilvánvaló volt az áthallás, de az is, hogy emiatt a felsőbb kapcsolat is beéri egy atyai dorgálással. „Vedd tudomásul – mondta –, hogy ezzel kihúztál tízezer forintot, meg egy József Attila-díjat Szentmihályi zsebéből.” Egy semmitmondó igazoló jelentéssel megúsztam. Szentmihályi jót mulatott, és barátsága jeléül kiszaladt a sarki autósboltba, majd megajándékozott egy (egyébként Škodába való) fényszóróval, mert épp akkoriban törtem össze a csúszós úton a Trabantunk lámpáját.

A felszín alatt azonban megindult az erjedés. A kiadó falain kívül megjelentek a szamizdat-könyvek és -újságok, amelyeknek szerzői naponta megfordultak a Szépirodalmiban. Egy időben a kiadó szorgalmas titkárnői gépelték a *Beszélő* készülő kéziratait. Itt szerveződött a *Bibó Emlékkönyv*, amelynek szerkesztésében, írásában a kiadó munkatársai is részt vettek. És ugyancsak nyilvánvaló volt, hogy a kiadó egyes dolgozói közreműködnek a Rajk László vezette AB kiadó könyveinek terjesztésében, ott vannak a Szabó Miklós vezette repülő egyetem rendezvényein. Mások (vagy néha ugyanazok) Csurka István, Czakó Gábor, Csengey Dénes, Lezsák Sándor műveit gondozták, a később a lakiteleki sátor alatt egymásra találó ellenzékiek rendezvényeire jártak. És Réz Pál lelkes szervezői képességének köszönhetően innen indult útjára a rendszerváltás körüli időszak egyik legjelentősebb irodalmi orgánuma, a *Holmi*.

Rejtély, mai ésszel szinte felfoghatatlan, de Illés minderről vagy nem tudott, vagy ha hallott is a belső besúgóhálózat jóvoltából, nem törődött vele. Csak akkor lépett, ha erre fentről utasítást kapott, vagy úgy érezte, hogy kaphat. Nem először járt el így. „... mikor 1958 tavaszán hirtelen megjött a forradalom megtorlásának második, tajtékos hulláma – olvashatjuk Vajda Miklós visszaemlékezésében –, és alighanem az ő helyzete is megrendült, terhessé válhatott a rokonának tartott, pártonkívüli, »nyugatimádó«, száját jártató úrifíú, aki voltam. [...] Behívott a szobájába, és közölte: »Pereg a dob, Miklós, az életünkre törnek!« Nem vagyok elég óvatos, mondta, de ne aggódjam, ő majd megvéd engem. Áthelyeznek, de nem bocsátanak el, bízzam benne. Másnap kirúgtak, mégpedig olyan, nyilván általa írt, de szükségképp legalábbis aláírt káderjellemezéssel, hogy hat évig nem tudtam elhelyezkedni.” (Vajda Miklós: *Háttér egy író nő portréjához*)

És így történt ez 1977-ben is, amikor a kiadóból többen aláírták a Charta '77 nyilatkozatot. Hivatali kézbesítőt megszegyentítő pedantériával járt el, amikor Réz Pált az aláírása miatt egy pénteken – feltehetően felsőbb utasításra – felfüggesztette az állásából, majd hétfőn – ugyancsak felsőbb utasításra – szó nélkül visszavette. „Mondtam, pénteken fölfüggesztettél, akkor most mi van? – emlékszik a különös pálfordulásra Réz Pál. – Most le-

függesztettél? Én erre nem emlékszem, felelte, ezt félreértetted pénteken. Én ezt nem mondtam. De ezt mondtad. Nem mondtam. De mondtad. Aztán egyszer csak rájöttem, hogy okosabb ráhagyni.” (Réz Pál: *Bokáig pezsgőben*) Ugyanígy, kommentár nélkül közvetített, amikor Márványi Juditot és Mátis Líviát az aláírás miatt Marczali László miniszterhelyettes fölrendelte a minisztériumba. És ugyanígy zajlott Kószeg Ferenc kirúgása ellenzéki tevékenysége miatt. (A rossznyelvek szerint ez esetben az is közrejátszott, hogy Kószeg sokszor meglehetősen későn járt be a kiadóba, amit Illés nagyon rossz néven vett. Kószeg, hogy elkerülje Illést, a folyosóról rendszeresen az ablakon mászott be a szerkesztőségi szobájába. Illés egyszer déltájban kereste, de mivel Kószeg még nem volt bent, otthon hívatta fel; mint kiderült, Kószeg még a kislányával játszott a fürdőkádban.)

De megmutatkoztak a romlás külső jelei is. Előbb csak alig észrevehetően, majd egyre riasztóbban, kezdett fogyatkozni az állami dotáció. Mind többen pártoltak el, és mentek át a Magvetőhöz. Eltűntek a korábban nagyvonalú támogatók. Meggyengült Aczél pozíciója. Illés hiába fordult hozzá például a Magvetővel közösen indított Németh László életműsorozat miatt: „Kedves Gyuri!” – írja 1977 augusztusában. – „Az elmúlt 10–12 hónapban háromszor jártam nálad a Németh László-sorozat utolsó kötetének, a *Sorskérdések*-nek megjelentetése ügyében [...]. Tudom, milyen nagy értéket tulajdonítasz Németh László életművének, mely a zárókötet nélkül csonka.” Majd a szokásos fordulat: „Üdvözlő igaz híved, Illés Endre.” (PIM Kézirattár) De hiába: Aczél már nem tudott segíteni. Az említett kötet végül csak tizenegy évvel később, 1989-ben jelent meg – a kolofon szerint a Magvető gondozásában.

A lazuló ideológiai háttér hatására a többi kiadó más források után nézett, új, az olvasókat inkább érdeklő könyveket (*horribile dictu*, bestsellereket) kezdett kiadni. A Szépirodalmi dacosan ellenállt az új idők kihívásainak. (Itt most nem térünk ki arra a sajtóban folyó vitára, amely a rendszerváltást közvetlenül megelőző időszakban zajlott, s amely ma már, a piacgazdaságban és a szabad kereskedelem idején felnőtt olvasónak szinte érthetetlen. A vita egyebek közt arról szólt, hogy voltaképpen kié is a klasszikus magyar irodalom, kinek van joga hozzányúlni a veretes szövegekhez, sajtó alá rendezni és megjelentetni ötven, száz vagy ötszáz éves műveket. Többek közt a Szépirodalmi megszólaló munkatársainak is azzal kellett szembesülniük, hogy a klasszikusok kiadása többé nem hitbizomány, nem állami monopólium.)

Egy rövid időre fölmerült, hogy talán Herczeg Ferencet kéne kiadni, de ez aztán gyorsan lekerült a napirendről. Nem tudott vagy nem is akart megújulni a kiadó; képtelen volt megfelelni az akkori idők elvárásának, amelyet Murányi Gábor így jellemez: „Jelentessen meg továbbra is értékes irodalmi műveket, a rávalót viszont keresse meg.”

Illés 1985-ben egy utolsó, máig vitatott kezdeményezésbe fogott. Elhatározta, hogy reprint kiadásban újra megjelenteti a Ré-

vai Lexikon 1911 és 1935 között közreadott köteteit. Gondos előmunkálatok, számítások alapján úgy tűnt, hogy a sorozat tetemes nyereséget termelhet a kiadónak: évenként négy reprint kötet kiadásával 8–10 milliós nyereséget kalkuláltak. Láthatóan igény is lett volna rá, mert a meghirdetés évében közel 70 ezer potenciális olvasó már be is fizette az előleget. Csakhogy ezúttal is közbeszólt a politika. Ma már tudjuk, hogy izgatott felső szintű feljelentések, belső politikai viták lobbantak fel. „...sosem cáfolt pártlegendák szerint az ideológiai és propagandaügyek titkárává frissiben kinevezett Berecz János a grémium ülésén szemelvényeket olvasott fel a Szamuely Tiborról szóló szócikkből” – idézi a korabeli eseményeket Murányi. Az ideológiailag vállalhatatlan állítások olvastán a hatalom lecsapott: Illés minden tiltakozása ellenére azonnali hatállyal bezúzatta az éppen elkészült első két kötetet, és letiltotta a sorozat folytatását. Egyesek szerint ez okozta Illés halálát.

Illés halála után a Szépirodalmi hanyatlása felgyorsult. Egymást váltották a főntről kinevezett igazgatók, nagy csinnadrattával pályázatot írtak ki a poszt betöltésére, de ebből többszöri nekirugaszkodásra se lett semmi. Kapkodó vezetés, szűklátókörű tervezés és szaporodó anyagi gondok jellemezték a rendszerváltás körüli éveket. Többszöri létszámcsökkentés és a tervek erőteljes megnyirbálása után a kiadó – különböző társulási formákban és új helyszíneken – még néhány évig elvegetált, aztán szinte nyom nélkül eltűnt a süllyesztőben. A szerkesztőségnek egykor helyet adó patinás New York Palota évekig üresen állt, a legendásan gazdag könyvtárat, a megszerkesztett, kiadásra váró kéziratokat széthordták, a munkatársi gárda szétszéledt.

„Nomen est omen” – szokták mondani. Úgy látszik, igaz ez a Szépirodalmi sorsára is. A kiadó a rendszer édesgyermeké volt – a „keresztységben” kapott neve nyilvánvaló tükörfordítása a szovjet irodalom zászlóshajójának, az 1930-ban Moszkvában alapított Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo Hudozsesztvennoj Lityeraturi nevének. Nem csoda, ha a rendszer bukásával együtt eltűnt a színről a kiadó is, és mint oly sokszor a történelemben, épp a rendszer falta föl saját gyermekét.

Illés a társadalmi rang, megbecsültség, presztízs ellenére nem gyűjtött akkora vagyont, amellyel akár ő, akár egy kinevelt utódja kivásárolhatta, megmenthette volna saját teremtményét. Semmi nyoma (a habitusával nem is lenne összeegyeztethető), hogy bárminemű kapcsolatot keresett volna a háttérben izmosodó és erőt gyűjtő újkori befektetőkkel vagy azokkal a leendő médiamogulokkal, akik a rendszerváltás éveiben bámulatós gyorsasággal szétverték a régi könyves rendszert, privatizálták a romokat, majd fölépítették saját birodalmukat, a kiadókat, a terjesztést, a nyomdákat, elcsábították-szétlopták a bedőlő kiadók használható szerzőit, műveit, begyűjtötték az új időknek jobban megfelelő címeket, és akik, ha akarták, talán megmenthették volna az egykor jobb napokat látott, de a rendszerváltás idejére megfáradt-megkopott méltóságost, a Szépirodalmi Könyvkiadót.

A kiadó eltűnésével szertefoszlott Illés Endre nimbusza is. Illés egy olyan írói-emberi eszményt követett és próbált érvényesíteni a kommunista Kulturkampf pergőtüzében, amely hosszabb távon vesztesre volt ítélve, és amely már a maga korában is kicsit idejétmúlt volt. Tiszteletre méltó, de egyben anakronisztikus volt ez a Don Quijote-i attitűd. Nem nagyon akart, nem is nagyon tudott volna harcostársakat vagy méltó utódokat találni az eszmény továbbvitelére. Mint egykor Faustot, őt is foglyul ejtette „a szellem öncsalása, a nagyravágyás”. Céljai elérése érdekében ő is megkötötte a hatalom Mefisztóival. Cserébe – legalábbis időlegesen – mindent megkapott: a rendszer elismert alkotója lett, és saját könyves birodalmat építhetett. De akárcsak Faust, ő is rajtavesztett. Az általa épített birodalom összedőlt, és mára csak a könyvtárak mélyén porosodó könyvek emlékeztetnek az egykor impozáns szellemi műhelyre.

Köszönet illeti Csuhai Istvánt, Murányi Gábort és Schmal Alexandrát, akiknek biztatása és tanácsai nélkül a fenti írás nem született volna meg.

Felhasznált irodalom

- Albert Zsuzsa: *Legenda Illésről*. Kortárs Online, 2005/2, <http://www.kortarsonline.hu/2005/02/legenda-illes-enderrol/6918>, letöltve 2018. november 18.
- Berta Bulcsu: *Willendorfi Vénusz*. Magvető, Budapest, 1988.
- Csukás István: *A felidézett toronyszoba*. Kötetben meg nem jelent művek. Digitális Irodalmi Akadémia. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2011.
- Domokos Mátyás: *Leletmentés*. Osiris, Budapest, 1966.
- Illés Endre: *Mestereim, barátaim, szerelmeim*. Magvető, Budapest, 1979.
- Karinthy Ferenc: *Napló, III: 1974–1991*. Littoria, Budapest, 1993.
- Kelevéz Ágnes: *Beszélgetés Domokos Mátyással és Réz Pállal a Szépirodalmi Könyvkiadó történetéről*, 1990, 1992. Petőfi Irodalmi Múzeum, Hangtár, Budapest.
- Murányi Gábor: *Több kötetre rúgtak*. HVG, 2017. augusztus 17.
- Németh László *élete levelekben*. Magvető–Szépirodalmi, Budapest, 1993.
- Palotai Erzs: *Arcok fényben és homályban*. Szépirodalmi, Budapest, 1986.
- Réz Pál: *Bokáig pezsgőben*. Magvető, Budapest, 2015. Tények és tanúk.
- Standeisky Éva: *Egy születésnap következményei*. 1956-os Intézet – Oral History Archivum, http://www.rev.hu/ords/f?p=600:2:::P2_PAGE_URI:kiadvanyok/evkonyv99/standeisky, letöltve 2018. november 18.
- Szőnyi Tamás: *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet, 1956–1990*. Noran Könyvesház, Budapest, 2012.
- Tóth Gyula: *Írók pórázon*. A Kiadói Főigazgatóság irataiból, 1960–1970. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Budapest, 1992.
- Vajda Miklós: *Háttér egy írónő portréjához. Kádár Erzsébet (1901–1946)*. Jelenkor, 2015, 12.
- Vas István: *Körül-belül*. Tanulmányok. Szépirodalmi, Budapest, 1978.

VÖRÖS ISTVÁN

Via Appia

Ne menekülj a feladat elől, mert
ha Jézus jön szembe és rád kiált,
a gyávaságod ettől lesz közismert.

Jézus jön szembe és sokat sejt;
tudni nem tud, de így is deprimált.
Ne menekülj a feladat elől, mert

a feladat benned magára ismert,
sokáig keresett, de végül megatalált.
A gyávaságod ettől lesz közismert,

törött fekete köröm és fehér fej,
ki látna át az öregedés luxusán?
Ne menekülj a feladat elől, mert

a végtelen síkja feléd lejt,
hogy meghalni mersz az is furcsaság,
a gyávaságod ettől lesz közismert –

hogy bátorságként is elismert,
de régtől nincs semmi belső arány.
Ne menekülj a feladat elől, mert
a gyávaságod ettől lesz közismert.

A test és lélek vitája

(csak az egyik beszél)

Nem vagyok olyan tökéletes, mint hiszem.
De persze mi is a tökéletesség?
És te se vagy. Ha maradhatnánk ennyiben?

Vagy győzz meg! Azon nyomban átveszem,
bár támad belőle némi nehézség.
Nem vagyok olyan tökéletes, mint hiszem,

hogyan lehetnék, amikor semmisen
állít meg. Határ a vékonyfelhős ég!
És te se vagy, ha maradhatnánk ennyiben,

se jobb, se rosszabb nálam semmiben,
de ha az volnál, máris nagy segítség,
nem? Vagyok olyan tökéletes, mint hiszem,

épp a tökéletlenség kell nekem,
abban majdnem jó vagyok, semmi kétség!
És te se vagy, ha maradhatnánk ennyiben,

rövidebb sokkal, mint a végtelen.
A tartalékaid mások felélték.
Nem vagyok olyan tökéletes, mint hiszem,
és te se vagy, ha maradhatnánk ennyiben!

A bőség: hiány

Támadt a könyvhiány miatt
a világban világhiány?
Nemolvasás-divat

nyitja a butaság-kapukat,
s rajtuk minden vackot kihány.
Támadt a könyvhiány miatt

sok meg nem értett pillanat,
erre minden magyarázat silány.
Nemolvasás-divat

és pénzre váltott hódolat,
ránc az olvasó homlokán.
Támadt a könyvhiány miatt

túl sok szó mégis, áradat,
nem értés a megértés során,
nemolvasás-divat,

bár nem olvasva olvas épp sokat,
ki átesik minden leírt szaván.
Támadt a könyvhiány miatt
nemolvasás-divat.

Mit teremtsünk?

Kár folyton egész világot találni ki,
és pár nap múlva lerombolni újra.
A félelem a félelmünket élvezi,

és jó neki, ha ettől rögtön jó neki,
a múltra úgy néz, mintha el se múlta,
kár folyton egész világot találni ki,

de a vágyak után hajtják a vágyai,
a múlt hullik a legkésőbb a múltba.
A félelem a félelmünket élvezi,

a közönynek is lehetnek igényei,
most köti őket művirág-csokorba.
Kár folyton egész világot találni ki,

az ember gyakran mégiscsak úgy képzeli,
a lakható ég bármitől megóvja.
A félelem a félelmünket élvezi,

átszámozza és bátorságként hirdeti
a sikerétől kicsit meghatódva.
Kár folyton egész világot találni ki,
a félelem a félelmünket élvezi.

Fehér eső

Az Isten jelenléte
itt érzékelhető.
Kis fényt képzél a térbe,

a kővé vált mesékbe
a régről itt maradt idő,
az Isten jelenléte.

Hogy ezt láttad, megérte.
Léte itt elképzelhető.
Kis fényt képzél a térbe,

a butaság helyébe,
ki így megy őlébe.
Az Isten jelenléte

nem illik ám mesébe,
kemény, miként a kő.
Kis fényt képzél a térbe,

villog szép szélessége,
szítálva jön, fehér eső.
Az Isten jelenléte
kis fényt képzél a térbe.

KÁNTOR PÉTER

Egy hajó úszik

Mindig úgy izgulsz,
mindig úgy félek,
minek beszélek?
kinek beszélek?

Mindig állunk a parton,
nézünk előre,
mint egy végtelen
vadászmezőre.

Mindig reménység,
benne rémség,
szürke, felhős ég,
benne kékség.

Macska a farkát
kergeti körbe,
sárga falevél
hullik a földre.

Egy hajó úszik
a láthatáron,
mindig ott úszik,
akár egy álom.

IANCU LAURA

A túlerő

1997-ben néhány hónapig
háztartási kekszet ettem
nyári almával
 úgy mentem a szállásra mint
 gyökeret lépő borostyán
 dísznövény voltam aztán gaz
 úgy mentem mint
 koporsót kísérő szerető
 csak a szégyenem volt igaz
bokáig szúrt a kövek éle
mintha nekem nem fájt volna
minden megrajzolt vasárnap este
(papíromon kendőt ecetet csomagoltál
a lázas időkre)
 és hogy féltem átmenni parkokon
 talán falábú társaim
miatt
és hányszor lelt otthonra
 a halál három napja
 fél karácsonyfám alatt

Az üdvözlet

elpostázta anyám a keresztelési igazolást
levelében azt írta
az életnek mentem meg
csak hagyjam
hagyjam meghalni
sorolja
lám megtanított szenvedni
megfizetett a napszámosoknak
s hogy
kendős korától éjszakái nagyobbadnak
kétszer akkorák
mint azokat az óra képes elütni
aztán
a keze nem fog már
és nem hajlik a lába
csak a szája szabad még
de kinek panaszolja
negyvenéves kicsi árnyékleánya

Bakony felé

megmosom arcomat
ne lássanak szomorúnak
70 múltott anyám
ki mondja meg veréblábán
meddig jut el
meddig éhezteti
s tartja vissza
ház mögött kitérdelt imán
Bakony felé szökni kész
mákvirág szívem
 megesküdött az ég
nem tesz csodát velem
 te távolodsz s én mától
mától közeledem

Szerelem, történelem

nekem a péntek nem nagy
és nem fekete
de az út köves
sírkerti táblák a végébe
kockázatos behajtani
Európa-cipőd drágán adták
a fölsöpört utat járja
és oda húz a szíved is
ahol az aprószenteket
elszabadult zászló korbácsolja

ne vess csak nevesd ki szalmaszál hitem
ekkora szerelem nem kell nekem
ki megcsonkult Mohácsnál aztán 1764-ben hej
mivel adna rád fehér inget nyakkendővel

SZALAGYI CSILLA

Tükörképjátékok

Takács Zsuzsa: Tükörfolyosó

*Mert ő a kifosztott kebel.
A dajka, aki kívüláll.
Az idegen, ki hazatévedt.
(Pilinszky János)*

Ahogy erre a mottóként választott idézet is utal, bizonyos, hogy Takács Zsuzsa 1983-ban a Szépirodalmi Könyvkiadónál megjelent *Tükörfolyosó* című kötetének megszólalója számtalan szerepben tűnik elénk, amely szerepek az elvesztés tragikus témaköreinek meghatározottságából indulnak, s az árvaság, elhagyatottság tapasztalatához igazodnak. A szemantikai összetevőket fölülíró eljárások módosítják, így elsősorban a domináns témakörök tragikus árnyalatait előtérbe helyező, egyben a determinációt előrevetítő cím. A *Tükörfolyosó* szóösszetétel több értelmezést is felidézhet a tükrökben egymás mögött megjelenő tükörképek látványával: egy olyan teret, ahonnan nem látszik a kivezető út, hiszen minden magát az alakot vetíti vissza, életmetaforaként épp ezért a kilépés képtelenségére, a folyosó kiúttalanságára vagy a központi alak kényszerűen narcisztikus önmaga körül forgására utal, vagy pergő filmkockákat idéz. Akármilyen elgondolás áll a háttérben, a cím mindenképp valamely másodlagos jelentéshálózatra, allegorikus értelemre hívja fel a figyelmet. A másodlagos narratíva nem csupán erre a kötetre jellemző, hanem például a később új kötetté formálódó Vak Remény-versekben is érzékelhető a trópus megtestesülése: a Vak Remény változó identitású, különböző alakokban megtestesülő képzetté válik.

A kötet mottója ugyancsak felerősíti az előbbi értelmezést. „A játék nem játék többé, ha nincs más választásunk” – így hangzik az a Lotman-idézet, amely bevezeti a verseket,¹ egyúttal pedig összetartozást jelez az életmű korábbi darabjaival, minde-

1 A gyűjteményes *A Vak Remény* (Magvető, Budapest, 2018) című kötet ezt a mottót már elhagyta.

nekelőtt a szerepjátékot címében is jelző *Némajátékkal*, de a játék fogalmának filozófiai megközelítéseivel is, hisz' a mottó egzisztenciális síkra helyezi a játék és a valóság kapcsolatát. A megírt forgatókönyvet (metaforikusan az életút elrendelt forgatókönyvét) az egyéni élet véleményezheti, megtagadhatja vagy elfogadhatja, alakítására nincs számottevő ráhatása. A versek esetében ugyanez a tapasztalat körvonalazódik, amikor a *Némajátékkal* bevezetett, *A búcsúzás részleteiben* továbbírt játék-szóhasználatot kiterjesztve a versek létmódjához érkezőnk. A játékfogalom lapangó jelenléte a kötetekben² mindvégig megmarad, s az ironia alapja lesz, szólamná tömörülő alakjában pedig szintén visszatér. Például évtizedekkel később az *India*-versciklusokat folytató hangjátékban, a Kalkuttai Teréz ifjúkori történetét megszólaltató monológban is előfordul: „Én igazán megpróbáltam elrejtőzni a hívás elől, de ma már tudom, hogy nem volt választásom.”³ De a 2017-es megjelenésű prózakötet, *A sóbálvány* szintén utal erre a meggyőződésre, s a gondolat plasztikus kifejtéséhez nem kevés humort mozgósít: „Calderón szerint a Szerző (maga az Úristen) a mennyei seregek gyönyörködtetésére írja a darabot, és elképzeléseiből nem enged. Van, akire az áldozat, van, akire a hóhér (-segéd) szerepét osztja, van, aki szegény lesz, van, aki gazdag, egyesek hűbérurak lesznek, mások alattvalók. A karakterek csak egy-egy monológ erejéig lázonganak szerepük ellen, végül mindenki belátja, hogy sorsát magasabb szempont irányítja.” (*A Nagy Világszínház*) *A Tükörfolyosó*-versek szereplői egy ponton átváltoznak egy jelenet játékosává (itt újra feltűnő, hogy a kötetek maguk is bevezetik azokat a terminusokat, amelyekkel ők maguk megközelíthetők, melyek által értelmezhetők – így a *Némajáték* című vers alcímében szerepel is a jelenet szó), s a lejegyzett költemény már ennek a folyamatnak a végeredményével szembesíti az olvasót. „A játék szubjektumai nem a játékosok, a játék a játszóké révén csupán megmutatkozik”,⁴ írja Gadamer, s „képződménnyé való átváltozásnak” nevezi azt „a fordulatot, melynek során az emberi játék mint művészet igazán beteljesedik”.⁵ A kötetben jól érzékelhető ennek a játéknak az átfordulása: így lesz a jelenetből jelentés, szerepből domináns költői szólam – a vendégé, a vágyakozó vagy elhagyott szeretőé, az anyáé, az otthagytott gyermeké.

Hisz a jelenetszerűség, legyen szó filmjelenetről vagy állóképről, *A búcsúzás részleteiből* ismerős, jellegzetes megszólalásként központi kompozíciós elem a kötetben. Egy forgatás mozzanatának megidézése, benne a szereplők gondolatvilágának képi megközelítése és az objektív távolító mozgása, vagy egy fénykép

2 Az álomszerű versekben és novellákban egészen szembetűnően, gondoljunk a beszélő körül formálódó abszurd jelenetekre, amelyekre a játékba teljesen bevont beszélőnek nincs számottevő ráhatása.

3 Takács Zsuzsa: *India – a lélek és test sötét éjszakája* –, *Pannonhalmi Szemle*, 2014/ 4. 69.

4 Gadamer, Hans-Georg: *Igazság és módszer*, Gondolat, Budapest, 1984, 89.

5 Uo. 93. Kiemelés az eredetiben – Sz. Cs.

szemlélése és a rajta megjelenő szituáció lélektani háttérének rekonstrukciója egyaránt arra utal, hogy mind a film, mind a fotográfia – mint a költészetet támogató társművészetek – hatásával számolhatunk a kötetben. A *Betéved a képbe* című költeményben Liv Ullmann játékának jelen idejű részletezése egy pillanat narratív elemzésével kísér végig lelki történeteket, s ragadja meg a befogadás elemi tapasztalatát. Mindezt ahhoz a verstípushoz hasonlóan vezeti végig a költemény, amely a következő kötetekben a mitikus együttérés, mitikus közösségi létezés megformálásaként rendre a többes szám első személyű megszólalást alkalmazza. Jelen esetben a versbeszéd a nézői pozíció összetettségébe vezet:

*fölfelé nézel, mintha
állna valaki ott, de senkit
nem látsz, aki látna téged, csak mi
látunk, és sírunk magunk miatt,
aki a vászonba préselve előttünk:
forgolódsz, szemünket keresed.
(Betéved a képbe)⁶*

A néző érintettsége egy bonyolultabb metaforikus folyamatban válik közössé: a magány, az egyedüllet személytelen társas létezésbe fordul át vele – a nézők, akik nem láthatók, önmagukat szemlélik a mozgókép pergő filmkockáiban. A jelenet képződménnyé változása – beteljesedése egy következő műalkotásban – a versben testesült meg. A képbe tévedő néző a vers katarziséban részesült olvasó párhuzamos rajzolata.

Az 1983-ban megjelent kötet borítóját Keserű Ilona tervezte, aki emberi bőrszíneket állított egymás mellé. E kompozíció értelmezéséről 1990-ben Takács Zsuzsa a következőképpen ír: „Harmadik kötetem, a *Tükörfolyosó* borítóját Keserű Ilona tervezte. Úgy érzem, nem lehetett volna jellemzőbb más ezekre a versekre, és verseimre általában, mint az emberi bőrszínek egymás mellé helyezett mintái. Öröm ma is kezembe venni ezt a melegséget sugárzó borítót, hiszen a mások iránti feltétel nélküli bizalom, minden visszavonás és kudarc ellenére is, jellemző életemre és verseimre.”⁷ Amikor a bőrszín metaforikus jelentése a másik ember bizalomteljes elfogadását társítja a borítóhoz, akkor a vizuális hatást bevonja a kötet értelmezésébe, annak ellenére, hogy a szövegjelentés nem jelen időben, hanem a visszaemlékezésben bontakozik ki. Ettől eltérően alakul azonban a kötet vizuális értelemajánlata: ha nem ismerjük Keserű Ilona elképzelését, a bőrszínek testi vonatkozását figyelmen hagyva mindössze az árnyalatok egymásutániságára keresünk magyarázatot. Így a tükör, a tükröződés jelentéskörében mozogva a színek egymást követő

6 Kiemelés tőlem – Sz. Cs. Az idézetek helyesírását *A Vak Remény* című kötethez igazítottam.

7 Takács Zsuzsa: *Jaj, a győztesnek!* Vigilia, Budapest, 2008, 183–184.

árnyalatnyi elcsúsztatásához társíthatunk csupán jelentést – a borító ekkor vizuálisan azt jelezheti, hogy a kötetbeli megszólalások között árnyalatnyi eltérések vannak: mintegy monológvariációkat olvasunk egymást követően. Már a cím is utalhatna erre, hiszen a tükörkép sosem pontosan adja vissza a tükrözött felületet, az eltérések pedig tovább módosulnak egy következő tükörképben visszatükröződve. E tükörsorozat egymás mellett elhelyezve analógiás kapcsolatba léphet azzal a változással, amely a borító egymást követő árnyalatvariánsai formálnak meg. A versek (ciklus nélküli) egymásra következése is jelezhet variációkat például a megszólaló személyére nézve, vagyis a képzőművészeti látószög bevonása magyarázó és kiegészítő jelentéssel bővítheti a kötet darabjait. „Aki szenvedélyes odaadással figyel [...] Kettős életet él, a látszólagosat [...] és egy valódit. Érintésére megkeményedik a levegő, meglágyul a kő, megáll a zene és föltámadnak a régi táncosok” – olvasható a kötet fülszövegében Takács Zsuzsa mint szerző egyéni értelmezése a *Tükörfolyosó* szóösszetételről, a valódi és látszólagos, valóság és képzet egymás melletti, egymást magyarázó, kiegészítő, leképező mozgásáról. A cím értelmezésével kapcsolatban Tandori Dezső „reflexiója” megtükröződésekről ír,⁸ Halmi Tamás évtizedekkel később pedig „a valóság megsokszorozására és elbizonytalanítására”⁹ is alkalmassá tehető képzetként értelmezi a kötetcímet.

A cím ilyen értelmezése a társművészeti kapcsolódások szerepét erősíti fel a kötetben. Ezek más megnyilatkozási formában is karakteresen képviseltetik magukat, hiszen amellett, hogy versek egész sora (fény)képleírást tartalmaz (pl. *Fénykép egy asztalon*), a szövegek erőteljesen működtetik a vizuális képzeteket, álmokképszerű látomásokat részletező jeleneteket formálnak. Még a tipográfiai eltérések is feltűnőek és jelentések, a szedés kiemel és elkülönít szövegrészeket. A versek különböző típusú kiemelésekkel dolgoznak (ez az eljárás a későbbi kötetekben visszaszorul): hol az egyes betűk közti kihagyások jelennek meg – „ami nem ő m a g a .” (*A szenvedélyes arc a keretből kihajol*) –, hol kurziválás hívja fel a figyelmet egy-egy nyomatékos szóra. A *Fénykép egy asztalon* című vers a képleírás azon változataihoz tartozik, amelyeknél a kép indította emlékezés egy érzelmi állapot és a történelmi tapasztalat egymásba játszását hozza magával: „a hamisan megvillanó jövőbe nézve”. A vers Pilinszky János *Őnarckép 1944-ből* című költeményét is felidézi, amikor beszélője a létezés egy metaforikussá sűrűsödő pillanatát látja bele a kép szemlélésébe. „A csoportkép két szélén ültek. / Valaki csillaggal megjelölte őket.” A megjelölés egyszerei cselekedete egyszere

8 „Takács Zsuzsa, aki az egy-az-egybe hang legjobb magyar megszólaltatói között is megkülönböztetett helyen és szinten írja és tartja műveit, az iméntieknél még sokkal bonyolultabb viszonyokat tár előnkbe, azonnali megtükröződéseikkel.” (Tandori Dezső: „... De hiszen felnőt! hát vigasztalan...” Takács Zsuzsa: *Tükörfolyosó, Új Írás*, 1984/6. 118.

9 Halmi Tamás, *Takács Zsuzsa*, Balassi, 2010, 39.

utal egy szoros kapcsolat idilli megformálására, és invitálja az értelmezésbe a csillag és a megjelölés történelmileg terhelt jelentésrétegeit. A kép konkrét jelentését (két személy szoros kapcsolatát) felülírhatja a történelmi jelentés (amely lehet az üldöztetésben való közösség), így a megjelölés másodlagos történelmi vagy politikai jelentése úgy íródik rá a képre, mint a megjelölés maga. Ez a vizuális működésmód válik átláthatóvá a versben. Másfelől a körvonalazódó konkrét jelentés a verset kiegészítő elbeszélés vagy magyarázat hiányára utal, amelynek kitöltése csak a képen szereplő alakok élettörténetének ismeretében volna lehetséges. E képleírásban egyúttal azoknak a verseknek a kezdeményei is láthatóvá válnak, amelyekből később életre kel a *verstörténet*: konkrét személyek, helyenként történelmi alakok életeseményeinek fiktív elbeszélő megelevenítése, mely a következő kötetektől egyre meghatározóbbá válik. A *Fénykép az asztalon* című vers tehát egyetlen kép, amely a kép kinagyított pillanatát írja újra, és amelyben a várakozás és a csalódás összekapcsolódik a látvány statikus örökkévalóságának valóságérthetőségével: „örökké / a hamisan megvillanó jövőbe nézve”. Ekkor pedig a költemény tematikailag is betagozódik a kötet valóságérthetőség próbára tevő elképzelései, látvány és látszat, filmesített valóság és realitás témakörei közé.

Máskor a kiemelések beszédszervező funkciót töltenek be, vendégszöveget vagy egy megszólalást különítenek el a versek tipográfiai megjelenítésében. A *Várakozás* című vers következő részletében a nagybetűs kiemelés referenciája a jelenet összefüggésében meghatározatlan marad, feltételezhető azonban, hogy valamely konkrét irodalmi vagy még inkább filmes emlékképet jelöl:

*Távol a bezárt szobától, ahol
az ágyra kuporodott föl közben,
MÁR SZIKLÁK ÉLÉN JÁRT.
Fuldokolva itta az éles levegőt.*

Harmadrészt a kötet a látványt a vers megformálásával is működteti Walter von der Vogelweide *Ó jaj, hogy eltűnt minden...* című versének és Radnóti Miklós *Erőltetett menetének* nyomdokain haladva (*Figyelő szem*), vagy épp Kassák Lajos, Nagy László egyes verseinek mintájára. A versszervezésnek ez a módja mindenestre nem az *Újhold* költőihöz és nem Pilinszky költészeti hagyományához kapcsolja Takács Zsuzsa költészetét, hanem annak tágabb összefüggéseit emeli ki. A *Borostyán* című vers egy borostyánkő formáját mintázza a sorok tördelésével. A tagolást a mondatrészekre vagy akár a szótagokra irányuló figyelem irányítja, elválasztó jelek használata nélkül. Az enjambement-ok nem csupán egyszerre megakasztják és tovább is lendítik az olvasást, de szokatlanságuk és meghökkentő elhelyezkedésük a vizuális megoldásra tereli a figyelmet. A címben megjelölt, a sorokat borostyánkőbe rendező szövegkép a vers felszíni rétegét,

a külalakot, a tipográfiai alakzatot is bevonja az értelmező jelentéskeresésbe:

*Bogár
sír a kőben,
biztosabb helyre
innen, szétfeszített
szárnyal sír a borostyán
ban ezentúl. Öledben fekszem
mozdulatlanul, hogy védelmezz, érints
és viselj!¹⁰*

A borostyánkő és a benne megkövült bogár jelentésrétegei a másiktól való, életellenességig fokozódó függőségre, felbonthatatlan kötelékre utalnak, s e szoros összetartozás fel-felmerülő halálképzeteket hordoz, hogy a függőség gyermeki odaadást és bizalmat is megjelenítsen, felidézve József Attila *Gyermekké tettél* című versének megszólalói pozícióját. A borostyánban elpusztult, ám egyúttal benne tovább is élő bogár a létezés hiányállapotaihoz társított árvaság és a másiktól való függés lélektani mozzanatait ábrázolja az anya és a csecsemő viszonyában. A vers mégis a felnőtt tapasztalatára tekint vissza, a halálképzetek e felnőtt és gyermeki létezés közötti mozgás dinamikáját egyesítik szétválaszthatatlanul („és ha nem figyelsz rám, én megölöm magamat”). Ugyancsak ez az eldöntetlenség, a végpontok közti mozgás kap szót az alapérzelem hasonlatában:

*Félek, mint a
bárány, ha jön az ünnep hogy le
vágják, s hogy nem vágják le
mégsem.*

Ugyanakkor az antitézis, két, egymással ellentétes igazság érvényesülése nem csupán a mondat retorikai jellemzője, de a költemény egészét is ez az önellentmondás vagy önellentét működteti: az életet a megdermedés hordozza, ez létesít kapcsolatot élet és halál között.¹¹ A keretes szerkezetben csak a gondolat, a belső képzet ragadhatja ki a dermedtségből a vers zárlatában visszatérő metaforikus szereplőt:

*Biztosabb helyre
innen, a kőből a bogár
gondolatban kiröppül*

10 Kiemelés tőlem – Sz. Cs.

11 A megdermedés jelentésvariációja későbbi költeményekben is hangot kap, hangsúlyosan a *Tiltott nyelv* (Magvető, Budapest, 2013) című kötetben, a tragikus sorsú képzőművész, Camille Claudel emlékére írt költeményben: „[...] Túlzottan meleg a kabátod, Rodin! / mondtam. Ujjaim alatt márvány- / fejek rejtőznek, és minden / erőmet össze kell szednem, hogy / kiszabadítsam őket a megkövült / tojásból.”

A későbbi kötetekben csökken a strófák vizuális megformálásának, a sortördelés változatosságának jelentősége, csupán a dőlt betűk jelzik a vendégszövegeket és mutatják az idézetek pontos határait. Ez a már itt is feltűnő jellegzetesség láthatóvá teszi a szövegek közötti viszonyokat, amelyek általában egymást erősítő tényezőkké lesznek: a vendégszöveg kiegészíti a saját szöveget, az olvasót pedig szövegfelismerő játékra hívja, melynek tétje a szövegek (vagy szöveg és társművészet) közti folytonosság kartinikus működése.

Játékpoeitika alakulásának lehetünk szemtanúi a kötetben, ami elsősorban annak is a következménye, hogy a költemények különböző perspektívákból – leggyakrabban vallomásos pozícióból – az egyéni léthelyzetet elevenítik meg, és a búcsú, a magány, az idegenség képzeit különböző szereplők kívülről és belülről érzékeltetett ábrázolásával fejtik fel. Ez a kötet másodlagos narratívája, amely szemléleti egységet teremt a versek között, valószínűleg pedig, lehetséges magyarázó elvként, szereplők és helyszínek változatosságát nyitja meg. A mottóként választott Pilinszky-vers mintájára a szövegek erőteljes érzelmi jelenetességgel alkotják újra a kitaszítottság, az elvesztés és az elhagyatottság léthelyzeit. Takács Zsuzsa verseinek választott, Pilinszky és Babits költészetfelfogásának nyomdokain kibontakozó megszólalásmódja itt a vallomás:¹²

*Meghallgatása folyt tovább.
Készségesen papírt és tollat ragadott,
vallomását önmaga jegyezte.
(Várakozás)*

A költemények egységes folyamatosan követik egymást, egy rövid verssorozatot, az *Összeomlás* darabjait leszámítva nem különülnek nagyobb ciklusokra, bár a megszólalás tér-idő kontextusai karakteresen különbözhetnek egymástól. Ezért a költő biográfiai énjéhez közelítő, *Üzenet* című költemény – amely egy anya lányához szóló beszédét rekonstruálja –, vagy a filmes inspirációt tükröző eljárások mellett (ilyenek a már említett *Betéved a képbe* című vers, vagy az *Egy csillag elsötétül*, mely alcímében Marilyn Monroe-t idézi meg) látványszerűen kibomló zeneleírások szekvenciáival is találkozhatunk a kötet elején, a versszövegek emocionális végleteit megelőlegező rapszodikus lírai darabokban. Ilyen például a *Kalbeck a kertben* és a *Dvořák: Romantické hry* (a 2018-as kötetben *Dvořák: Romantické kusy*), de a kötet záró *Paraszttánc*, *Száműzve magamat* és *Fej* című versek is hangversenylátogatás motívumait bontakoztatják ki. Ez utóbbi nyugvópontot tart ki zenei zárlatában, mely nyugvópontra jutás

12 „Mert a költészet sokkal inkább gyónás, mint prédikáció...” (Pilinszky János: Tragikum és derű, in uó: *Beszélgések*, szerk. Hafner Zoltán, Magvető, Budapest, 2016, 213.

a két kötet eleji zeneleírásban, a *Kalbeck a kertben*, vagy a *Dvořák: Romantické hry* című költeményekben is megfigyelhető¹³.

A szerelem és halál mítosza egyre erőteljesebben jut szóhoz a kötet verseiben, amelyek létszemléletük és a műfaji rokonság alapján két hagyományt emelnek be nagyon hamar a verseket értelmező szöveggörnyezetbe: a (már részletezett) balladéát¹⁴ és a tragédiáét. A *Várákozás* című költemény háttérében lebegtetve érzékeltetett fenyegetettség nem illeszkedik hétköznapi keretek közé: a vershelyzet keveset árul el a maga sajátos tér- és idővonatkozásairól, amelyeket ugyanakkor helyenként nagyon is részletesen megjelenít, miközben töredékes belső monológjával és fordulatával a tér és az idő lelki dimenzióját és jelenetekbe foglalt külső történéseit is leképezi. Ráadásul a konkrét utalások („Az ajtó zárva volt, a telefondugó / a könyvespolc fogai között fitygett”, vagy „Délelőtt tíz óra volt. / Meghallgatása folyt tovább.”), ha nem mondanak is ellent egymásnak, nehezen harmonizálható narratív felületeket képeznek. A tér és idő egyszerre konkrét és elvonatkoztatott: támpontot ad, ugyanakkor a vers azonnal metaforikus szintre helyezi át ezt a támpontot, amely így inkább a jelentés relativizáló összetevőjévé válik. A betűtípusok váltakozása a vendégszövegeket, a hangsúlyokat, esetleg a szólámváltásokat jelzi, a nagybetűvel kiemelt szövegrészek pedig időről időre megszakítják a versbeszéd folytonosságát. Hasonlóképpen változik a vers narratív síkja és hangneme a 2010-es *A test imádása – India*-kötet *Bizonyos emlékek* című darabjában, ahol egy tragikus színezetű történet előbb a realiztikus, de kevésbé körvonalazott nyitójelenet után allegorikus értelmezéssé fordul át, majd a verszárlatban hirtelen visszatér az allegorikusan megkettőzött én mindennapi környezetébe: „Törni-zúzni kezd, majd / géped elé ül és verset ír.”

De mit jelent, hogy a költemények nagy része keveset árul el magáról? Miért válik hiánnyá, amit nem mond el a megjelenített szituációról? Vagy épp mire emlékeztet ez a homályos szcenika? A kérdés megválaszolásához a költemények általános jellemzőinek, valamint néhány vers feltűnő vonásainak részletező megközelítése segíthet hozzá. Az én megjelenítése jellegzetesen belső szempontot alkalmaz, belülről láttat, miként a *Nevettem, de ő* című versben:

*Nevettem, de ő elfordult, valami
elfoglaltságot keresett hirtelen.
Tördelte egy képzelt fa kergét,
– hallottam a roppanásokat.
Miért ő tudná, amit nem tudok?*

13 Bővebben a kötet zeneleírásairól: Szalagyi Csilla: „Nemsokára már tréfált vele Brahms”, Takács Zsuzsa zeneleírásai, *Vigilia*, 2017/7. 508–517.

14 Szalagyi Csilla: Teremtéstörténet és színpadi jelenet imperatívuszai. Takács Zsuzsa: A búcsúzás részletei, *Kortárs*, 2018/7–8. 147–159.

A vers egy történetet indít el, mely azonban nem folytatódik. A szituációra való visszaemlékezést egy képzet követi („Tördelte egy képzelt fa kérgét”), amely hanghatásokat társít a jelenethez („hallottam a roppanásokat”), majd a belső összefüggésekre helyeződik a hangsúly („Vártam” és „a csábító, kínálkozó, szerelmes / elmúlásnak igent mondani”). A versrészletben az egységek között olyan lelki folyamat rajzolódik ki, amely az egyértelmű válasszreakció („de ő elfordult”) okát és következményét kutatva érzékelteti a szituáció mögött feltáruló komplex viszony összetevőit.

A versbeli én jelenetekbe ágyazott szólamai különböző metaforákkal is összekapcsolódnak – a metaforák többek közt a gyermek–szülő viszonyát jelzik, ahol az én egyszer mint büntudatos gyermek, ártatlan csecsemő (például a *Két szoba* versében), más-szor mint elhagyott (a *Borostyánban*) lép színre. Az *Üzenet* című vers olyan személyközi viszonyt tár fel, melyet a saját lábára állni készülő, önállósodó, biztonságvágya és függetlensége között vergődő kamasz és az őt elengedő szülő kapcsolata alapoz meg. A korábbi kötetek anya–gyermek viszonylatai itt is intenzíven épülnek a jelen kötetet megalapozó látásmód összefüggései közé, a versek beszédmódja a csecsemővel kapcsolatba kerülni vágyó szülő hangját idézi fel:

*Tudom, nem magamnak,
a nélkül-em-hamis jövőnek szültelek,
tévedéseidnek, ujjongásaidnak, hideg
leszámolásaidnak velem.*

A tárgyiasuló hiányállapot metaforikusan egy szőr-anyában ölt testet, mely a valódi jelenléttel indulatot keltően fölöslegessé válik, így metaforikus jelenlét és valódi jelenlét vetélytársaként viselkednek: „Látod, visszajöttem, hiányomról lefejtelek, / félretolom, sarokba lököm a szőr-anyát.” A *Kamaszkor* című költemény a másik perspektívából szól, a kamasz összetett, távolodó-közeledő hangját szólaltatja meg. A csecsemő is feltűnik a kötetben, ugyanakkor jelenléte ezúttal nem a magányt és a hiányállapotot juttatja szóhoz, hanem látványos valóságérzékelése kapcsán az ő direkt és őszinte pillantása tükrözi vissza a valóságot, szemben a vásári forgatag színes látványvilágával:

*A céllövöldés szeplős felesége szoptat.
A boldog csecsemő anyjára
függeszti a szemét,
s a ráncos almaarcra biztatva
visszanéz a v a l ó s á g .
(Közben séta a ligetben)*

A további én-metaforák, én-szerepek közül kiemelhető a holdlakó képe *A szenvedélyes arc a keretből kihajol* című költeményben, ahol az erős éntudat, a különösség, a kiválasztottság

önbizalma az egyedülléttel vonódik össze, amely szükséges összevonást a természeti kép jelentésrétegei egyenesen a természeti törvények mintájára determinálják: „a holdlakó, aki téged szeretett, / de belefulladtál te is az időbe / és elúszol fölismerhetetlenné dagadva”. Emellett megjelennek undort, kétségbeesést, viszolygást jelenetező hasonlatok, énképek is, mint a csiga a *Két szoba* című versben („Szégyelltem magam: m i n t h a c s i g a / m á s z n a ü v e g l a p o n e l ő t t ü k .”), s visszatérően az *Árulásban*: „Mint házatlan csiga, nyálasanak / érezte magát.” A csiga szegényérzettel kapcsolódik össze, a bogár-képek pedig az ént már szubhumán létezővé degradálják a fent idézett *Borostyán* című versben, a bezártság és a halál képzetét társítják hozzá. A kötetben felerősödő determináció képzetvilágát a természeti és művészeti párhuzamok különösen felerősítik.

Öregasszony, anya, szerelmes nő – e lírai szerepek esetében a láttatott személy érzelmei kapnak hangsúlyt, a szituáció egy-egy pillanatkép erejéig idéződik fel, inkább a két ember közötti kapcsolat, a beszélő gyöttrődő kiütkeresésének rajzolata kap hangsúlyt, emellett a másik személy már homályos, elvont alak, akinek kiszámíthatatlan és elutasító reakciói az én fájdalmának forrásai.

De nem csupán a másik személye marad jelzésszerű, a tér- és időösszefüggések is inkább metaforikus jelentésűek, összefüggésben azzal a jellegzetességgel, hogy a versek jelentős része álmajelenethez hasonló. (Ma már határozott elképzelésünk lehet róla, mennyire fontos eleme Takács Zsuzsa poétikájának az álom, hány költeményéről jelentette ki a későbbiekben, hogy ihletforrása az álom volt, vagy egyenesen álmában íródott¹⁵). Az álmajelenet olykor gyors asszociációk sorát görgetheti, máskor lassabb, élesebb, de racionális indoklást mindezekhez biztosan nehéz találni. Az álomból fakadnak az éles vágások – a költemények váltogatják a szituációkat, a helyszínt, a jelenetek egy visszatérő téralakzathoz, a töredékesen megjelenített szobabelsőhöz, a magány, az elhagyatottság helyszínéhez kapcsolódnak. Talán ezért is érzékelhető vázlatosnak a látvány: kiemeli a belső történéseket, a kitörések, a menekülés egyedi mintázatait. A *Találkozás homályos szobában* című vers a végeletekig bontja le a külső környezet leírását, jelzésszerűen azonban mégis megtartja (érzékletesen ezekben a metaforikus sorokban: „Eltorzult árnyékuk / a barlang falán, egymásra / fekszik a homályban hullámzó / falon”), hogy a költemény fókuszja teljes mértékben a jelenet drámai csúcspontjára helyeződhessen. A külső nézőpont („már / k í v ü l r ő l l á t j a” [kiemelés az eredetiben – Sz. Cs.]) nem töri meg a vers vallo-másos karakterét, a lelki folyamatokra koncentráló lírai elbeszél-

15 „A kötetek sok verse álomban fogant. Különösen áll ez a *Viszonyok könnye* és annak folytatása, utolsó kötetem, a *Tárgyak könnye* kötetére” – utal erre Takács Zsuzsa egy esszéjében. (Takács Zsuzsa: *Életrajz-változat*, in. uő: *Jaj a győztesnek!*, i. m. 198.

lést, a búcsú megelevenített pillanatait: „[T]érdepelnek egymást átölelve, / s a könnye lefolyik.” Végtelenen ellentétes érzelmek feszültsége válik itt nyilvánvalóvá, hiszen „[A]z összeomlás előtti búcsúzás” legalább egyik szereplője (de talán mindkettő) valójában a biztonságot keresi, nincs szó elválásról. Ezáltal íródik be védettség és bezártság (vagy menekülés) ellentéte a költeménybe és tér vissza különböző változatokban a kötet számos darabjában.

A fenti összetevők állandó kutatásra ösztönzik az olvasást, irányítják a hely és az idő rekonstrukciójának kísérleteit. Miként az álom sem csupán egy narratív eseménysor feszültségét hordozza, ugyanúgy ennek a nyomozásnak az eredménye is szabadon épülhet be a versek tropikus megközelítésébe, mely a kötetben egy másodlagos történetzálat is felismer: a visszatükröződés mint önkéntelen, narcisztikus valóságérzékelés folytonosságát. Nem véletlen e valóságérzékelés önmagára irányultsága, hisz ez adja a versek centrumát, és e köré a centrum köré épülnek az egyes megjelenített, történetdarabkának tűnő jelenségek.

Homályos narráció, világos dikció – így lehetne összefoglalni a versek karakterének legfőbb jellemzőit. A metaforikusan jelölt térképzetek, időösszefüggések, szintén metaforikusan megidézett szereplők mellett helyenként a beszélő én is erősen metaforikus vonásokkal rendelkezik, ugyanakkor megszólalása egyértelműen vallomások sorozata. A gyónás, vallomás, a megtalált kulcsmondatok kimondása kerül ezért az érdeklődés középpontjába, ezekhez adnak lehetséges támpontot a tér és idővonatkozásokat, a jelenetek tárgyi összetevőit vázoló részletek. Ebben a kontextusban értelmezhető a kötet feltűnő címadási jellegzettsége, hisz a címek nemritkán érzelmet jelölnek (*Ha szeretsz, én*) és a szenvedélyt hangsúlyozzák (*A szenvedélyes arc a keretből kihajol*). Másfelől gyakran utalnak sorozatszerűsége: például *Az esztelen reménytől eső után* címet követően felbukkannak a befejezést, a szenvedélyes és kötődő szerelmi kapcsolat végleges lezárását jelölő tematikus címek (*Utoljára; Mondj búcsút!*), majd pedig a fordulat, az új kezdet témái: *Minden fordulat; Közben séta a Ligetben; És megjön a tavasz, a fák; Varázslat; Minden jöhet; Várakozás*. Harmadrészt a jelenetszerűséget is hangsúlyozó címek ugyancsak gyakoriak: *A filmben egy kislány áll az udvaron; Az egyik színhely; Betéved a képbe*. Ugyancsak vers és film közelségét jelöli korabeli filmszereplők, énekesnők megidézése: az *Egy csillag elsötétül* című vers *Marilyn éjszakája* alcímmel szerepel, De Edith Piaf és Liv Ullmann alakja is megjelenik a címadásban. Alapvetően tehát egy-egy erős érzelm és szenvedély köré rendeződnek a költemények, minden más – legyen szó a helyről, az időről vagy a szereplőkről – igen változatos és inkább széttartó, még ha időről időre hálózatszerűen ismétlődnek is motívumok, például a filmes kerettörténetekre való utalás.

A hálózatos elrendezés a kötetsszervezésben is megfigyelhető, hiszen Takács Zsuzsa rendszeresen felvette versesköteteibe a korábbi kötetek egy-egy jellegzetes darabját, más szövegösszefüggésbe helyezte verseit, amelyek nemegyszer meghatározó szerepet kaptak az újabb kötetek kompozíciójában. Ez történt a *Némajáték*-kötet utolsó kis ciklusával, mely *A búcsúzás részletei*-nek kötetkezdő nagy ciklusában tért vissza, vagy a későbbi évtizedekből *A (vak) remény* vagy a *Tiltott nyelv* című verssel, amelyek önálló köteteket teremtettek, ahogy erre Takács Zsuzsa is utal egy beszélgetésében: „Attól, hogy megírom, hogy saját koordinátái közt megáll saját lábán, mégsem zárul le egy vers. Mint valami ketreche zárt griffmadár, kikölti a tojásait, és fiókáival együtt (de mondhatnám vészjóslóbban is: gyújtóbombáival együtt) tágabb teret követel magának.”¹⁶ A versek ekkor újraalkotják jelentésüket, s ez a különböző kötetek között is érvényesülő jelentésképző aktivitás a *Tükörfolyosó* – mint kötet cím és mint trópus – értelmezését későbbi vagy korábbi darabok felé is megnyitja. Az egyes költemények és a verseskötetek összefüggő hálózata tehát egy olyan értelmezési teret is létrehív, amelyben a kötet versei önmagukat tükrözik vissza különböző arányokban, s ezek a lírai visszaemlékezést létrehívó szenvedély és az emléképeket rögzítő fikció arányainak is megfeleltethetők.

Így a *Tükörfolyosó*-ban a *Némajáték* (1970) és *A búcsúzás részletei* (1976) kötetekből már ismerősen visszatérő filmforgatásra utal bizonyos kifejezések dominanciája: a monologikus beszédhelyzeteket,¹⁷ vallomásos én-elbeszéléseket gyakorta kíséri filmes vagy filmszerű jelenetek képkockaszerű megjelenítése. Ezek a költemények szinte külön csoportot képeznek, amely a befogadáshoz is támpontot kínál. Miközben tehát a szövegek folytonossága azt állítja, hogy a kötetet egyetlen versfolyamként kell felfognunk, a helyenként előforduló „újra!”, „Most” felkiáltások a megidézett érzelm és az eljátszott szerep érzelmi tartalma közti finom különbségtétel állandó versalkotó szerepét, a szerep folytatólagos tudatosítását emelik ki. A versek nyelvezetükben is utalnak erre a kettősségre: egyszerre olvashatók a szerzővel azonosítható én vallomásos önkifejezéseként, és egy szereplő megnyilatkozásaként, mint erre a körülmények részletezése és a dramaturgiai eligazítások is felhívják a figyelmet.

*Bábuk hajladoznak, fogukat csikorgatják,
véres inget mutatnak, hajánál fogva
szent-János-fejet, de nem hisz nekik.
Folyosó nyílik innen, oda igyekszik
a megbicsakló halálsikolyok, a vér
patakcsobogása, a megerőszakolt nők*

16 Verstörténetetek. Beszélgetés Takács Zsuzsával, *Vigilia*, 2018/4. 287–293.

17 „Költői módszerének lényeges összetevője a folyamatos belső beszéd, a monológyszerűség.” (Csűrös Miklós: *Tükörfolyosó*, *Jelenkor*, 1984/3. 259.)

*magnetofon-jajgatása közepette, a festett
valóságból el, titkos folyosója felé
tapogat.”*
(*Varázslat*)¹⁸

A belülről láttatott szereplő a film díszletei közül, a „festett valóságból” érkezik el metaforikus „titkos folyosója”, egy elvárásolt kastélyt imitáló helyszín felé. A film kép- és hangeffektusai belépőt jelentenek a nem látható, önmaga számára is rejtélyes történéseket raktározó mélylélektani zónába. Itt egyrészt összekapcsolódik a film nézője és szereplője, hiszen ez a titkolt folyosó olyan tükörfolyosó, amelyben a néző is magára lát. Másfelől pedig az én megkettőzésével (vagy többszörözésével) is számolhatunk, mivel a költemények rendre szerepszerű arcvonásokat váltogatnak, s ha történetet is rekonstruálnak, nem nevezik meg a szereplőit utalásszerűen felvillantó jelenet körülményeit. Ezáltal olyan abszolutizált szubjektum lép színre a versekben, aki maga a hiány, az elhagyott, az otthagytott, a megszemélyesített hiány; mindez azonban a maga patetikus mivoltában olyan kiválasztottsággal jár együtt, amely a legszélsőségesebb mélyponton is költészetet teremt.

A költemények a nézőpont váratlan váltásaival további jellegzetességet hívnak életre, amely a film, a filmkészítés inspirációs bázisán nyugszik. A belső beszéd egyszerre a kívülálló, a külső nézőpontból szemlélt én elemző beszédévé válik. A drámai jelenetek mintegy az öltöző magányában folytatódnak, ahol a szerep mögül előtűnik a szereplő személye: „Majd visszatérek rejtélyes öltözőmbe, / ha vége a darabnak, megmosakszom.” (*Félre*)

A *Tükörfolyosó* című kötettől kezdve újabb beszédmódok megjelenésének lehetünk tanúi, amelyekre a következő évtizedek köteteiben jellegzetes hangként ismerünk. Így a *Sötét és ragyogás* című vers az évtizedekkel későbbi India-versek előzményeként olvasható; ezek vallásos, teremtményi szóhasználata már a *Sötét és ragyogás*nak is sajátja:

*Ha tudnám, itt vagy, ha tudnám,
itt vagy és följegyzed a történetemet,
kimennék én is teremtményeiddel
játszani a napra.
De hagytál egy cédulát itt,
amikor beléptem, láttam,
elmentem innen, és aláírtad: Isten.
[...] csak legbelül tart a ragyogás,
itt vaksötét van. Ebben a sötétben írok.*¹⁹

18 Kiemelés tőlem – Sz. Cs.

19 Kiemelés az eredetiben – Sz. Cs.

De ugyanitt felmerül a többes szám első személyű, közösségi-mitikus többest szerepeltető versek beszédmódjának első variációja is, mégpedig a *Körülkerített városok* című versben:

*Kimentjük őket az elfüggönyözött szobákból,
a lepecsételt lakásokba belopózunk,
a kulcslyukon át megszőktetjük kicsinyeinket.
Királyfi, varázsló, paripa táncol elébük,
nyihog, zokog, hódprémes palástot
lobogtat, kerek mosollyal követik.
Aztán kinn a szabad ég alatt letépjük
a bársonyt, ezüst sörényt, csöngőket magunkról,
kezükbé ejtjük tudatlan, szomorú
cipőgomb szemünket, igazi szemünkből
könnyel megitatjuk, meztelen
bőrünkhöz szoritjuk őket, mielőtt
az áthatolhatatlan, szirupos csönd
rájuk tenyerelne, látjátok? – suttozjuk,
hogy ne hallja más, mert földadják, aki szól –
szabadok vagytok, nincsenek kapuk!
Fölsebzett térdüinkről lefejtjük ölelő
karjukat, és elküldjük őket magunktól.*

A később egész kötetnyi verssorozattá kiegészülő Vak Remény-versek egyik korai előképe is felbukkan *Az esztelen reménytől eső után* című versben.

*Az esztelen reménytől eső után
fehér karók nőnek a rózsapalánták közé,
és beissza a kő is a vizet, mert szomjas,
tapogatóznak a szél édes ujjai,
az esztelen reménytől, hogy szembejössz velem,
a nők melle megfeszül,
rügyeikkel újra látnak a vak faágak,
egybeugranak az eltépett vonalak,
[...] az esztelen reménytől árnyékát
a földre dobja, elsápad
a száj, a nyelv kihúll, fönnekad
egy léggömb, rángatja egy fa,
az esztelen reménytől süt a nap.*

A remény érzelmi ereje belső állapot, nem kel önálló életre, miként a következő kötetekben, ahol allegorikus megszemélyesítése markáns narratív keretet és állandósuló jelentést is kap, és egyre inkább a fígyelem fókuszába kerül.

KONKOLY ÁGNES

Az agyag poézise

Bacon, Freud és a Londoni Iskola festészete

„Hogyan? Minden csak – emberi, nagyon is emberi lenne?”¹ Az *Emberi, nagyon is emberi* adta meg az alaphangot a londoni Tate Britain *All Too Human: Bacon, Freud and a Century of Painting Life* című, idei kiállításának.² A tárlat az év, sőt az évtized egyik legnagyobb kulturális szenzációjaként ősszel került bemutatásra a Magyar Nemzeti Galériában, *Bacon, Freud és a Londoni Iskola festészete* címmel. Az *Emberi, nagyon is emberi* a délelőtti filozófiájának nyitánya, „egy válság emlékműve”,³ ahogy Nietzsche később fogalmaz az *Ecce homo*-ban. Nietzsche a szabad szellemek nevében üzen hadat az *aeterna veritas*nak, az idealizmusnak, a *humanitas* eszményének: „(...) az önmagát újra birtokba vevő, szabaddá lett szellem (...) ismeri az eszmény mindahány rejtékét, vártömlőcét, utolsó menedékét. Az eszmény *alvilágába* fáklyaként világít be; nem pislákol, hanem vakító fényvel lobog.” A londoni tárlat címe találó: a *válság*, az igazság, az eszmény, a *humanitas* válsága és – hogy egy újabb nietzschei toposszal éljünk – az értékek átértékelése jelöli ki azokat a koordinátákat, amelyek mentén, majd’ száz évvel később a Londoni Iskola is felteszi a kérdést: mi az ember?

A Londoni Iskola nem annyira programatikus, elvi, szellemi vagy képzőművészeti, stílári alapon konzekvensen szerveződő csoportosulás, hanem egymástól nagyon is eltérő, autonóm élet-

1 Nietzsche, Friedrich: *Emberi, nagyon is emberi. Könyv szabad szellemek számára*, ford. Horváth Géza, Osiris, Budapest, 2008, 11.

2 *All Too Human. Bacon, Freud and a Century of Painting Life*, Tate Britain, London, 2018. február 28–augusztus 28.

3 Nietzsche, Friedrich: *Ecce Homo: Hogyan lesz az ember azzá, ami*, ford. Horváth Géza, Göncöl Kiadó, Budapest, 2003, 77.

művek, barátságok, tanár–diák kapcsolatok mozaikszerű és dif-fúz együttállásaként jellemezhető. Az elnevezést 1976-ban a londoni Hayward Gallery-ben rendezett *The Human Clay* (Az emberi agyag) című kiállítás kapcsán használja a tárlat kurátora, Kitaj a katalógus kísérszövegében. A koncepció szervezőelve az emberi alak, célja a brit vagy Angliához valamilyen módon kötődő, modern figuratív alkotók bemutatása. Itt szerepelnek azok a művészek, akiket ma a Londoni Iskolához sorolunk – Francis Bacon, Lucian Freud, Michael Andrews, Frank Auerbach, Leon Kossoff, David Hockney –, de a kortárs figuratív művészet eltérő felfogású képviselői is, például Henry Moore, a konstruktivista Kenneth Martin, de az amerikai pop art ikonikus alakja, Jim Dine is. Ahogy azt a szöveg mottója jelzi, a címet, az „emberi agyag” kifejezést Hockney ihlette,⁴ aki előszeretettel idézte Auden *Levél Lord Byronhoz* című versét: „Számomra a Művészet témája az emberi agyag (...).”⁵

Kitaj szerint a modern figuratív festészetnek újra fel kell fedeznie az embert, de nem az eszményített, hanem a hús-vér ember felé kell fordulnia, aki kétségek, titkok, kételyek, bűnök kompozituma; a *való* életet kell megjelenítenie, amelyben teljesség nem, csak valóságtöredékek léteznek.⁶ A szöveg természetesen nem manifestum, de proklamatív jellege van, programja a figurativitás tradíciójának felelevenítése, amely a modern művészetben bűvópatakszerűen, az absztrakció dominanciájának árnyékában bújjik meg.⁷ Kitaj „írás közben” Goya Sanlúcar rajza-it lapozgatja, gondolva feltehetően elsősorban az „A” Albumra, a Kis Sanlúcarra, amelyet Goya az Alba hercegnő kastélyában töltött nyár során készített, 1796-ban, és amely a hercegnő mindennapi életének intim pillanatait, az öltözködés, a fésülködés, a levélírás jeleneteit örökíti meg. Előképpül szolgálnak Van Gogh egyalakos, egyszerű embereket ábrázoló portrérajzai, a kései Degas 1900 után készült balerina-pasztelljei, Cézanne Vallier kertészlől készült kompozíciói, Picasso korai Sabartés-arcképei, Getrude Stein portréja, az *Avignoni kisasszonyok*, de Brâncuși vázlatrajzai is.⁸

4 Kitaj, R. B.: Introduction, in uó: *The Human Clay* [kiáll. kat.], Arts Council of Great Britain, London, 1976, 1.

5 „To me Art’s subject is the human clay (...).” Auden, W. H.: *Longer Contemporary Poems*, Penguin Books, London, 1966, 32.

6 Kitaj, i. m. 6.

7 Ahogy önéletrajzában írja később: „Abban az időben az absztrakció volt az uralkodó. A britek aligha szenvedhetik az »emberi agyagot« (...). Interjúkban védtem magam, mondván, hogy nekem valóban fontos a modernizmus, és arra törekedtem, hogy feltámasszam azokat az energiákat, melyek az emberi alak allúzióit hordozták és amelyek háttérbe szorultak a modernizmusban, azokat, amelyek Cézanne, Picasso és Matisse művészetében fogantak (...). Nem bánom, hogy kiálltam a Szépségért – a szépségért, ami emberek rajzolását jelenti.” (Kitaj, R. B.: *Confessions of an Old Jewish Painter. Autobiography*, Schirmer/Mosel Verlag, München, 2017, 128.)

8 Kitaj, i. m. 1–2.

Kitaj egy olyan törekvést tűz zászlajára, amely ekkorra már természetesen létezik – hogy mást ne mondjunk, Bacon már a hatvanas évei végén, Freud a negyvenes évei közepén jár –, Kitaj csupán „nevet ad” a jelenségnek. A Londoni Iskola ekkor még bizonytalan kontúrjait a hetvenes és nyolcvanas évek kiállításai formálták. Kitaj koncepciójára hivatkozik az 1979-ben rendezett *This Knot of Life* kiállítás, amelyre Peter Goulds kurátor tíz olyan brit művészt hív meg, akiket az alak és az „emberi tájkép” foglalkoztat.⁹ 1981-ben nyílik a legendás *Eight Figurative Painters* című kiállítás a Yale Center for British Art-ban, amelyen Andrews, Auerbach, Bacon, Coldstream, Freud, Patrick George, Kossoff és Uglow munkái szerepelnek.¹⁰ 1987-ben a Royal Academy-ben rendezett *British Art in the Twentieth Century: the Modern Movement* című kiállítás pedig külön szekciót szentel a Londoni Iskolának, Bacon, Freud, Auerbach, Kossoff, Andrews műveivel. És ugyanebben az évben jelennek meg együtt Andrews, Auerbach, Bacon, Freud, Kitaj, Kossoff munkái *A School of London: Six Figurative Painters* című utazókiállításon.¹¹ Ha kronologikusan kihívást jelent rögzíteni a Londoni Iskola történetét, stílusosan még inkább. Az emberről való gondolkodás és annak radikálisan új képzőművészeti ábrázolásába éppúgy beletartoznak Bacon (pszeudo-)portréi, Freud brutális őszinteségű aktjai, mint Kitaj asszociatív, intuitív, rajzos munkái vagy Auerbach és Kossoff expresszív alkotásai. Így összegzi Auerbach a Londoni Iskola jelenségét 1987-ben: „Bennünk volt egy mély és intenzív érdeklődés a fizikai világ iránt – izgalmasnak éreztük a fizikai körülmények újfajta rögzítését, ennek ilyen nyers és invenciózus kifejezőmódja jellemzőbb volt Londonban, mint máshol.”¹²

*

A budapesti kiállítás a londoni tárlat kurátori koncepcióját követi, amely nagyívű és széles perspektívába helyezi a Londoni Iskolát. A kiállítás három fő egységre oszlik: az első az előzményeket mutatja be, a második a Londoni Iskolát, a harmadik pedig annak utóéletét, hatását a kortárs képzőművészetben. Ezen belül kisebb szekciókat különít el, amelyek az alkotók közti

9 *This Knot of Life: Paintings and drawings by British artists*, L. A. Louver Gallery, Venice. A kiállítás két részletben került bemutatásra: (I.) 1979. október 23–november 17., amelyen Coldstream, Freud, Hockney, Howard Hodgkin és Euan Uglow szerepelt. (II.) 1979. november 27–december 22., amelyen Auerbach, Bacon, Peter Blake, Kitaj, valamint Kossoff vett részt.

10 Yale Center for British Art, New Haven, 1981. október 14–1982. január 3.

11 Kunstnernes Hus, Oslo, 1987. május 9–június 14., Louisiana Museum of Modern Art, Humlebaek; 1987. június 27–augusztus 16. Museo d'Arte Moderna, Ca' Pesaro, Venecia, 1987. szeptember 5–október 18.; Kunstmuseum Düsseldorf, 1987. november 6–1988. január 10.

12 Idézi Peppiatt, Michael: *The London School*, in: Michael Peppiatt–Jill Lloyd: *The School of London* [kiáll. kat.], Kunst Haus Wien–Museum Hundertwasser, Bécs, 19.

kapcsolódásokat, hatásösszefüggéseket mutatják be, a *Slade Art School*-t és William Coldstream munkásságát, Bomberget és a Borough Politechnikumot, Auerbach-ot és Kossoff-ot a London-képeken keresztül, Bacon és John Deakin közötti párhuzamokat, Lucian Freud alkotásait, és együtt az egymáshoz stílárisan lazán kapcsolódó Andrews, Hockney, Kitaj műveit.

A kiállítás az *École de Paris*-val, Soutine-nal nyit. Az orosz Chaïm Soutine, aki a tízes években érkezik Párizsba, a Londoni Iskola szempontjából elvi kiindulópontot is jelent. „A mi Rembrandtunk”, ahogy Modigliani nevezte, „mészárszék” kompozícióival – amely téma természetesen nem minden előzmény nélkül való, gondoljunk Rembrandtra – a példátlanul keresetlen naturalizmus robban be a Montparnasse-ra.¹³ Soutine 1918-ban fedezi fel a dél-franciaországi tájat, amikor a műkereskedő Leopold Zborowski, „Zbo”, elviszi őt, Modiglianit és Foujítát a Côte d’Azurre, egyrészt mivel a jóbarát Zborowski abban reménykedik, hogy Modigliani tüdőbetegségének jót tesz majd a déli klíma, másrészt üzleti okokból, népszerűsíteni kívánja „kedvenc festőit” Nizzában és Cannes-ban.¹⁴ Soutine-t lenyűgözi a táj, és később is gyakorta visszajár délre, Vence-ba, Cagnes-sur-Merbe, és Céret-be, a Franciaország déli csücskén, a Pireneusok lábánál fekvő falucskába. Itt festi 1920–1921 körül a *Céret-i tájképet*, amely vaskos, sűrű festécsomókban kulmináló kacskaringózó gesztusaival, drámai színkontrasztjaival szinte „felszívja” témáját, s már-már absztrakt. Szintén délen készül 1924 körül a *Hegyí út* című kép, amelynek témája mintha a szél lenne, minden ecsetvonás mozdul, kanyarog, a meredeken felfelé ívelő utat a fák vadul cikázó lombkoronája öleli körül. Szerepel Soutine-tól a *Lengyel nő arcképe* (1922 k.), amelyen a gesztusokat, a kontúrok hullámzó mozgását és az aszimmetrikus beállítást, amely a bandzsa, nem egyvonalba szerkesztett szempárban összpontosul, a nagy sínfelületek szervezik és a vörös fotel keretezi, fogja össze.

Ugyanebben a teremben kapnak helyet Walter Richard Sickert és Stanley Spencer művei, ami kissé váratlan, hiszen Sickert és Spencer éles váltást jelentenek Soutine-hez képest. A kurátorok feltehetően az *École de Paris*-t és a brit figuratív festészet előzményeit kívánták kontrasztba állítani, ám elképzelhető lett volna, hogy ez a szekció, Soutine-en – vagy a következő teremben látható Giacomettin – túl is nyisson a „kontinens felé”, például a Kitaj szövegében is említett Van Gogh, Degas, Picasso munkáin, illetve George Grosz, Kokoschka, Erich Heckel, Otto Dix vagy Ensor portréin keresztül. Különösen, ha figyelembe vesz-

13 Salmon írja le, hogy Soutine *La Ruche*-beli szomszédjait, de még Modiglianit is megdöbbenetette, hogy Soutine állattemeket hurcolt fel a műterembe. Salmon leír egy szellemes anekdotát, amikor Modigliani és Soutine az éj leple alatt együtt tüntetnek el Soutine műterméből egy „kiszolgált” ökröt. Salmon, André: *Modigliani szenvedélyes élete*, ford. Korolovszky Klári, Corvina Kiadó, Budapest, 1970, 276.

14 Salmon, i. m. 276.

szük, hogy Sickertnek – aki Whistler tanítványaként és asszisztenseként kezdi pályáját, és a brit posztimpressionista csoport, a Camden Town Group alapítója – fontos kiindulópontot jelent Degas, akivel 1883-ban ismerkedik meg. Sickert-et lenyűgözi Degas kései, balett-táncosokról készült munkáinak keresetlensége, spontaneitása.¹⁵ Az 1880-as évek első felétől Sickert központi témája a színház, a zenés mulatók, a modern nagyváros világa, például a Charing Cross pályaudvar közelében lévő Gatti's, amely kétes egzisztenciák, prostituáltak és klienseik egyik kedvenc találkahelye volt.

Sickert-et „mély kötelék fűzte a bűnös városhoz”,¹⁶ fogalmaz Auerbach. Sickert képei azonban nem a hétköznapi élet „elfelejtett” részleteinek megfigyelését, fókuszba emelését jelentik, mint Degas-nál, nem hordoznak társadalomkritikus attitűdöt, mint Manet művei, hanem elsősorban hangulatokat, a modern élet dekadenciájának atmoszféráját rögzítik. Így a kiállításon látható aktkompozíció, amelyen modelljét szokatlanul provokatív pózban ábrázolja (*Nuit d'Été*, 1906 k.). A beállítást a drámai fényárnyék tónusok emelik ki, az arc árnyékban, a testet bizonytalan eredetű fényforrás világítja meg, nem tudjuk eldönteni, vajon éjszaka van-e vagy nappal. A kép naturalista, mégis enigmatikus, obskúrus: a jelenet mögötti történet megközelíthetetlen. Szintén meglepő és bravúros a beállítás *A műterem, egy akt festése* (1911–1912) című vásznon, amelyen a kompozíciót a festő karja erőteljes átlóként szeli ketté. A testét a festő, a háttérben tükröződő alakját pedig egy falra akasztott kabát „takarja ki”; eszünkbe juthat Kitaj szövege: az élet csak fragmentumokban, valóságtöredékekben hozzáférhető számunkra.

Sickert egyszerre közvetlen és hermetikus „atmoszféráihoz” képest másképp döbbenetes Spencer brutális naturalizmusa, akinek magnetikus erejű portréi Freud legközelebbi előképeinek tekinthetők. Spencer két, Patricia Preece-t ábrázoló portréval szerepel a kiállításon. Preece szintén festő, egy időben özszejár a Virginia Woolf, Dora Carrington, Lytton Strachey körül csoportosuló Bloomsbury Group-pal. Spencer és Preece 1928-ben találkozik, és az asszony első pillantásra megbabonázza Spencert. Megkezdődik a hosszú éveken át tartó, tragikus szerelmi sokszög, amely Spencer, Preece, Spencer első felesége, Hilda Carline, és Preece élettársa, Dorothy Hepworth festő között állt fenn, és amely valószínűleg hozzájárult Carline későbbi idegösszeomlásához. Az 1933-ban készült képen Preece alakja teljesen kitölti a képsíkot, a képkívágot szűk, az alak szinte életnagyságú. Az az érzésünk, kilép a kép teréből, illetve a nézőt „húzza be” a jelenetbe. A kompozíció Soutine portréjának beállításával felel-

15 Gruetzner Robins, Anna: „Degas and Sickert: Notes on Their Friendship”, *The Burlington Magazine* 130 (1988) 1020, 226.

16 Auerbach, Jake: *Sickert's London* (dokumentumfilm), HRJAFilms/BBC, 1994, <https://vimeo.com/38084557> (Utolsó letöltés: 2018. október 21.)

get: az asszony jobb vállát leereszti, egyik szeme kisebb, mint a másik, meredeken felfelé ívelő szemöldöke aszimmetrikus, keze testéhez képest aránytalanul nagy, alakját a szék keretezi (*Patricia Preece portréja*, 1933). A másik, az 1935-ös akt, amely mikroszkopikus részletességgel mutatja meg az asszony testét, melleinek szinte hömpölygő tömegét, élesen kirajzolódó csontozatát, a bőrön átütő erezetet. Nehéz eldönteni, hogy a test e részletgazdag ábrázolása zavarba ejtőbb-e, vagy az arc: a nő pillantása delejes, hipnotikus, mégis kifürkészhetetlen. Lehetetlen olvasni gondolataiban, éppúgy lehet kihívó, mint elszánt vagy közönyös.

*

Nem szervesen illeszkedik a kiállítás ritmusába, inkább párhuzamos jelenségként, a modern figuratív festészet alternatív irányaként jelenik meg a tárlaton Francis Newton Souza munkássága. Souza, aki a Nyugat-Indiai Goa tartományban lévő Saligao faluban született, és az India függetlenségéért harcba szálló Progressive Artists' Group of Bombay alapítótagja volt, 1949-ben költözött Londonba. Művészetében sajátosan keverednek a 20. század eleji avantgárd irányzatok, a kubizmus, az expresszionizmus és az indiai művészet. Különösen nagy hatással volt rá a Gupta-korszak művészete, a mughal miniatúrafestészet vésett képei, valamint a hindu szobrászat. S katolikus nevelése – de nem a katolikus dogmatika, hanem annak vizualitása ragadta meg, a gyermekkorában látott templomok, szentábrázolások.¹⁷ Souza korán elvesztette apját és nem sokkal később nővérét is, gyermekkorát a gyász és a halálvágy légköre hatotta át.¹⁸ Ezen impulzusok többszörös keresztteződésében munkásságának központi motívuma lesz Krisztus, akinek szenvedése az emberi szenvedés egyetemes szimbólumává válik, ahogy azt a *Keresztrefeszítés* (1959) című képen látjuk. A képstruktúra az alapformákra épül, az arcok maszkszerűek, az indiai törzsi művészetből merítenek, a korai kubizmussal, az *Avignoni kisaszszonyokkal* és 1906–1907 körül készült, az afrikai művészet inspirálta vázlatrajzokkal mutat rokonságot. Am lényeges különbség, hogy míg Picassót elsősorban formai szempontból érdekli a primitív művészet, addig Souza képeinek rendkívül erőteljes emocionális töltete van: motívumait az ősi szimbolika szélesíti egyetemessé, Krisztus a szenvedés archetipikus ikonjává válik.¹⁹ Az

17 Souza, Francis Newton: *A Fragment of Autobiography*, Nitin Bhayana Publishing, New Delhi, 2000, 7–11.

18 Uo.

19 Ugyanakkor érdekes, hogy Souza formailag is merít a keresztény művészetből. A *Keresztrefeszítés* például kompozicionális hasonlóságot mutat a *National Gallery Old Masters* gyűjteményében őrzött, az Aacheni Oltárkép mesterének *Keresztrefeszítés* kompozíciójával (1490–1495), színkezelésében pedig Pieter Coecke van Aalst műhelyében, 1527–1530 között készült *Keresztrefeszítés* triptichonjának középső táblájával.

ősi hindu totemoszlopokra emlékeztet a *Gyászoló néger* (1957), amelynek függőleges hangsúlyait erőteljes, vaskos gesztusok emelik ki, szoborszerűségét a helyenként lecsurgó festék lazítja. Az alak fekete öltönye éles kontrasztot alkot a fehér háttérrel, amelynek sűrűn felhordott festékrétegeibe a művész balra fekete jeleket, jobbra szignóját vési bele.

*

A Londoni Iskola előzményein belül külön egységként jelenik meg David Bomberg munkássága és a Borough Politechnikum. Bomberg a Westminster School of Artban tanult, ahol egy ideig Sickert is a mestere volt, majd Sickert-hez és Spencerhez hasonlóan a Slade School of Artban folytatja stúdiuumait, ahol azonban összekülönbözött tanáraival, mert bírálta az iskola konzervatívizmusát, és kicsapták. Bomberget korai, kubofuturisztikus munkáiban a mozgás és a tér kapcsolata foglalkoztatja, az alakokat és az egyes mozgásfázisokat élesen metszett formákból építi fel. Az I. világháborút követően Bomberg utazgat, jár Palesztinában, Spanyolországban, Cipruson, és festi a tájat, a húszas évek második felében kifejezőmódja fokozatosan finomodik, puhul. Bomberg – aki 1945 és 1953 között volt a Borough Politechnikum tanára – és a korabeli akadémikus oktatás módszeréhez képest újszerű, progresszív pedagógiai elvei nagy hatással vannak a következő generáció, Auerbach, Kossoff, Davis Cuffied, Dorothy Mead munkásságára. Bomberg szemlélete szerint a festészet érzéki, közvetlen tapasztalat, amelyben a lefesteni kívánt tárgy látványa és textúrája együttesen alakítja a térérzetet, szemben a pusztán látásra támaszkodó érzékeléssel, amely a kétdimenziós képet közvetíti: „az érintés érzete és asszociációi hozzák létre a látásban a harmadik dimenziót”.²⁰ Finom tónusvariációkkal jeleníti meg a *Londoni este* (1944) című képen – középpontjában Bomberg visszatérő motívumával, a Szent Pál katedrálissal – a napnyugta fényeiben fürdő város fátyolos színeit. És ugyan figuratív, de nem annyira az alak, hanem az egymásra helyezett meleg színárnyalatok szervezik az *Igazságosztót* (1955), amelynek szövetszerű felülete szinte tapintható, taktilis hatást kelt.

*

Auerbach és Kossoff munkássága együttesen, egymással párbeszédben jelenik meg a térben és a London-tematikát helyezi fókuszba. A berlini születésű Auerbach 1939-ben, hétévesen, a Kindertransporttal került Angliába, szülei koncentrációs táborban haltak meg.

20 Idézi Crippa, Elena: David Bomberg és a Borough Politechnikum, in: Elena Crippa (szerk.): *Bacon, Freud és a Londoni Iskola festészete*, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2018, 135.

*Kamaszként magányosan éltem Londonban, és minthogy nem volt családom, nem volt semmim sem, másokkal együtt béreltem szobát, sok helyen laktam. De ezek nem olyan szobák voltak, ahol bárki szívesen időzne, így életem jórészt az utcán töltöttem. Mászkáltam Londonban, felültem a buszokra. A város egy olyan fizikai és lelki terrénomot kezdett jelenteni számomra, ami izgatott, úgy éreztem, le kell festenem, mert lassacskán felszívódik, eltűnik.*²¹

Auerbach tehát járta Londont és folyamatosan skiccelt, központi témája a Mornington Crescent-en lévő műterem környéke a Camden Town-ban. A II. világháború után újjáépülő város képét örökíti meg az *Oxford Street-i építkezés I.* (1959–1960). Elmentéses erők sokirányú összecsapása feszíti szét a vásznat: az épületszerkezet, a szigorú függőleges, vízszintes, átlós vonalak struktúrája pasztózus gesztusokból, a nyers anyag spontán lenyomataiból bomlik ki, alakítja a rombolás és az alkotás kettős dinamikáját: „A feszültség az, ami létrehozza a képet”²² – mondja, de mintha az anyagban zajló küzdelem belső képek kivetülése lenne. Stephen Spender szerint Auerbach építkezés-kompozíciói a gyermekkorában látott pusztulás emlékfoszlányai.²³ Szintén vasok horizontális és vertikális vonalakra épül *A műteremek felé* sorozat 1990–1991 körül készült darabja. A képet a jobb oldali lépcsősor uralja, szigorú egyenesekkel, geometrikus hangsúlyait feljebb izgatott, expresszív vonások törik meg. Az erős színeket és a súlyos festéktömeget a műterem felé vezető átjáró halványkékje oldja fel, mely az ég koloritjával felelget. Fontos korai munka Auerbach 1954-ben készült E. O. W. portréja, amelynek festékcsomói reliefszerűen emelkednek ki a síkból, az anyag sűrűsödése elemi feszültséget hoz létre.

Auerbach és Kossoff barátsága és termékeny alkotói kapcsolata a St. Martin’s School of Artban kezdődött, később Kossoff Auerbach rábeszelésére kezdte látogatni 1950-ben David Bomberg esti kurzusait a Borough Politechnikumban.²⁴ Sűrűn rétegzett festékpázmák örvénye alakítja az *Építkezés, Viktória Street* (1961) című képet. Szédítő, körkörös ritmusát lefelé gravitáló egyenesek törik meg. A szerkezeti elemek egyenes húzását itt is, akárcsak Auerbachnál, zsíros, képlekeny *impasto* bomlasztja fel. Az ötvenes évektől kezdve Kossoff visszatérő témája a Christ Church, egy rossz állapotú angol barokk templom London Spitalfields kerületében, az East Enden. Az épület szinte diagonálisan fekszik a képsíkra, a templom oszlopainak és a temp-

21 Lampert, Catherine: *Frank Auerbach: Speaking and Painting*, Thames & Hudson, London, 2015, 55.

22 Auerbach, Jake: *Frank Auerbach: To the Studio* (portréfilm), HRJAFilms/BBC 2002.

23 Peppiatt, i. m. 23.

24 Hofstadter, Dan: *Dungeon Masters. R. B. Kitaj, Leon Kossoff, and Others, in uó: Temperaments: Memoirs of Henri Cartier-Bresson and Other Artists*, New York, Open Road Distribution, 157.

lomkert kerítésének egyenes vonalai a félköríves ablakokkal, és a portikusz árkáíveinek görbületeivel „csapnak össze”. A jobb oldali járókelő alakja jelöli ki a kép vízszintes tengelyét, a tőle balra lévő figura kissé meghajlik, míg a bal oldalon látható gyalogos testtartása az épülettel párhuzamos, így ők mintegy kijelölik az épület „dőlésének” különböző mozgásfázisait. Úgy tűnik, mintha ezt a labilis konstrukciót csak a bal oldali háztömb, az arról lecsüngő lámpák és a jobb oldali fák függőlegesei tartanák össze (*Christ Church Spitalfields, reggel*, 1990).

*

Külön szekciót szentel a kiállítás William Coldstreamnek és a Slade School of Artnak. Coldstream, aki 1949-ben lesz egykori *alma matere*, a Slade igazgatója, nagy hatással van az ötvenes években induló festőgenerációra, például Euan Uglow-ra vagy Micheal Andrews-ra, és ő hívja meg az iskolába Freudot óradónak.²⁵ Coldstream, szigorúan a látványból kiindulva, gondos méréssel szerkeszti meg a képet, „matematizálja” a látott valóságot. Apró függőleges és vízszintes segédvonalak hálózatára épülő módszere nyomon követhető képein (*Ülő akt*, 1973–1974). Coldstream metódusát Euan Uglow egy speciális mérőeszközzel fejleszti tovább.²⁶ Uglow a mérési arányokat Cézanne modulációs elvével hangolja össze, színlapocskákat visz fel a vászonra, amelyek mintegy „körbetapogatják” a tárgyat, amivel Uglow Coldstream valós arányokat tükröző térszerkesztését a tömeg, az anyag érzékeltetésével hangolja össze (*Nő fehér szoknyában*, 1953–1954).

Másképp, de a „valóságnál is valóságosabb látvány” kifejezése izgatja Lucian Freudot is – idézi Sir John Richardson Apollinaire szürrealizmusra utaló szavait.²⁷ Freud, Ernst L. Freud fia, Sigmund Freud unokája Berlinben született, tízéves, amikor 1933-ban a nácizmus elől családjával Angliába költöznék. A kiállítás bőséges anyagot hoz a művésztől, és e szekció külön érdeme, hogy néhány korai portrét is bemutat, így a látogatónak alkalmá nyílik, hogy bepillantást nyerjen Freud pályáivébe. Ilyen az 1946-os *Férfiportré bogánccsal* (*Önarckép*), amelynek vonalas, éles kontúrjai, visszafogott színvilága miatt Herbert Read a korai Freudot „az egzisztencialista Ingres”-nek nevezi,²⁸ vagy *A lány kismacskával* (1947), amely Freud első feleségét, Kittyt ábrázolja, kapcsolatuk kezdetén. Ha összehasonlítjuk a másik, a kiállításon szereplő Kittyről készült művel, tanúi lehetünk a meghatározó

25 Feaver, William: *Lucian Freud* [kiáll. kat.], Tate, London, 2002, 21.

26 Chambers, Emma: William Coldstream és a Slade, in: Crippa, i. m. 161–162.

27 David Dawson: *Clip of the Week—Freud in His Studio*. Bridgeman Art Culture History, 2009, <https://www.youtube.com/watch?v=C3F81BHip0o> (Utolsó letöltés: 2018, október 21.)

28 Read, Herbert: *Contemporary British Art*, vol. II., Penguin Books, Harmondsworth, 1951, 35.

stílusát átalakulásnak, amely Freud festészetében a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején végbement (*Lány fehér kutyával*, 1950–1953). Ez utóbbi a Kittyvel való házasság végjátékának időszakára tehető, amely Freud hírhedt nőügyei és csillapíthatatlan szexuális étvágya miatt ment tönkre. A kutya és a jegygyűrű a hűség szimbólumaiként fájdalmasan karikírozzák a romokban lévő kapcsolatot. Mintha Kitty arcvonásai, ráncai, mesterkélten pózba állított testének minden porcikája a dráma, a gyötrelmes kifejezésének instrumentuma lenne: „A belső élet ketyegését akarom megragadni.”²⁹ Freud hónapokig dolgozik és zavarba ejtően közelről vizsgálja, vizslatja modelljeit,³⁰ s – ahogy az utóbbi, Kittyről készült portrén látjuk – minden részvétet nélkülöző „tudós” távolságtartással tanulmányozza, boncolja fel őket. Éles kontrasztot alkot a kanapé sima szöveteivel a köpeny hullámzó redőzete, amely körbeöleli Kitty alakját, pontosabban inkább elkülöníti a nőt környezetétől, megfosztja a külvilággal való kapcsolattól, önmagába zárja.

Freud munkáin az „anyag beszél”, például anyjáról, Lucyról készült portréján: Freud elrejteti az asszony szemét, a főszerepet a bőr felületét pásztázó fényreflexek játsszák (*A festő anyja IV.*, 1973). Hasonlóan Celia Paul arcképehez, aki mindössze tizennyolc éves, amikor megismerkedik Freuddal, aki ekkor óraadó a Slade-ben, s akitől később fia születik. Parányi, tónusátmenetek nélkül egymásra rakódó festéklapocskákból áll össze Celia bőrének textúrája, amelynek változatos felületét a hálóing egyes csikjai és a párna puha, sima szövete emeli ki (*Lány csikos hálóingben*, 1983–1985). Alvás közben ábrázolja Freud az 1991-ben készült portrén Leigh Browery-t, az extravagáns jelmezeiről, ruhakréációról ismert homoszexuális performansz művészt, akiről Freud számos portrét festett. Provokatív pózban mutatja meg David Dawson-t, Freud szintén kedvelt modelljét és asszisztensét a *David és Eli* (2003–2004) című kép: „Sokkolni, megdöbenteni akarok.”³¹ Vagy: „Azt akarom, hogy a festék úgy működjön, mint a hús.”³²

*

A kiállítás másik súlypontját Bacon alkotásai jelentik. Ez az anyag azonban kiállításrendezési szempontból talán nem egészen következetesen kettéoszlik: az egyik Spencer művei után és Souza előtt került bemutatásra, a másik pedig a Bacon és Deakin munkáit bemutató szekcióban. Az előbbihez tartozik az 1952-ben készült *Kutya*, amelynek kiindulópontja Eadweard

29 Idézi: Feaver, William: *Lucian Freud*, Rizzoli, New York, 2007, 24.

30 Auping, Michael: *Conversation with Lucian Freud*, in Sarah Howgate – Michael Auping – John Richardson: *Lucian Freud: Portraits*, London, National Portrait Gallery, 2012, 213.

31 Dawson, i. m.

32 Crippa, Elena: *A testté vált festészet*, in: Crippa, i. m. 20.

Muybridge fotográfus 1887-es, az állatok mozgásának fázisairól készült fotósorozata. Bacon többször idézi a sorozat ezen a vásznon is látható darabját. Ugyanakkor kettős idézetről van szó: forrást jelent Bacon kutyakompozíciói számára a futurista Giacomo Balla 1912-es *Kutya pórázon* című képe is, amely a kutya és az őt sétáltató gazda lábának mozgását örökíti meg.³³ Bacon zöld körrel jelzi a kutya körkörös mozgását, a sebesség elmossa az állat kontúrjait, dinamikáját még jobban kiemeli a körülötte tátongó üres tér, a nyersvászon felület. Szintén több variációban festette meg Bacon William Blake élőmaszkját. Lawrence Gowing festő, művészeti író, Bacon barátja írja le a történetet, miszerint Bacont egy zeneszerző, aki meg kívánta zenésíteni Blake verseit, kéri fel, hogy fesse meg az élőmaszkot a lemezborítóra. Bacon többször elment a National Gallery-be és tanulmányozta azt. Látva Bacon obszesszióját a maszk iránt, Gowing rendelt róla egy másolatot, ám Bacon nem használta, sőt, ki sem csomagolta, jobban szeretett fotó alapján dolgozni: „[a modellek] bennem laknak, nem akarom, hogy jelen legyenek, amikor festek, nem akarom, hogy ott legyenek, amikor szétzúrom őket. Magamban töröm össze, és ezen keresztül rögzítem őket.”³⁴ A függőyszerű fekete háttér szinte kilöki magából a fej fehér tónusait, a homlokra húzott rózsaszín festéknyom – amely mintha az élő hús, a még bomló szövet maradványait jelezné – még jobban kiemeli az arc élettelen vonásait. Hasonlóan fotó alapján készült az *Alak a tájban* (1945) című, fej nélküli „portré”, amelynek modellje Eric Hall, aki több mint tizenöt évig volt Bacon társa, és amelyen Hall a Hyde Park egyik padján alszik, testrészei a tájban oldódnak fel, s az álom szippantja magába a valóság elemeit.

A másik blokk tehát Bacon és Deakin munkásságát állítja párhuzamba. Ezt a szekciót a Bacon számára inspirációs forrást jelentő könyvek, újságcikkek vezetik be, például Albert von Schrenck-Notzing parapszichológus *Materialisations-Phänomene* című, 1913-ban, Münchenben megjelent könyve, amely ektoplazmákat, a spiritiszta szeánszok során testet öltött szellemek megjelenéseinek fotóit tartalmazza – amelyekről utóbb bebizonyították, hogy montázsok. Bacon számos fotót rendelt Deakintól, például a Lucian Freudról készült fotósorozatot is, amelyet több Freudról készült portréhoz is felhasznált, például a fekete triptichonok utolsó darabjához is. A kiállításon egy kép szerepel a sorozatból, amelyen Freud a hajába tűr és eltakarja az arcát (1958 k.). De nagyon jelentős a Colony Room tulajdonosát, Muriel Belchert ábrázoló kép is (1965 k.), amely Deakin híres dupla expozíciós eljárásával készült, s melynek következtében, a fotó olyan, mintha az alak „bemozdulna”, sokszorosodna. Ösz-

33 Gowing, Lawrence: Francis Bacon: The Human Presence, in: Lawrence Gowing – Sam Hunter-James: *Francis Bacon* [kiáll. kat.], Thames and Hudson–MoMA, New York, 1989, 18.

34 Uo.

szevethetjük ezt Bacon 1966-ban Isabel Rawthorne-ról készült portréjával, amely az arcot annak szétmállásának pillanatában rögzíti. Ahogy Robert Hughes fogalmaz: „A gránát csendes ereje a robbanás előtti miliszekundumban.”³⁵ Másképp „kép a képben” George Dyer portréja: az alak elfordítja fejét a nézőtől, arcát a mellette állványon lévő tükörben, szétesés közben pillantjuk meg (*George Dyer portréja tükörben*, 1962). Dyernek állít emléket a monumentális *Triptychon, 1972. augusztus*, a fekete triptichonok sorozat első darabja.³⁶ Dyer hét évig volt Bacon partnere, híresen viharos kapcsolatuknak az alkohol- és drogfüggőséggel küzdő Dyer 1971-ben kábítószer túladagolás miatt bekövetkezett halála vetett végett. A halál ünnepélyes csendjének búvköre vonja be Dyer oszlásnak induló testét, a két szélső tábla csukott szemmel ábrázolja a férfit, mintha arca helyén halotti maszk lenne, testrészei szétesnek, a középső képen felismerhetetlenségig torzult, biomorf alakja a földön fekszik. A kör alakú tér Bacon triptichonjainak visszatérő motívuma, amelyet a Farmleigh-ház centrális szobái ihlettek, ahol Bacon egy ideig gyermekkorában lakott családjával, az írországi Abbeyleix-ben.³⁷ A centrális tér része a baconi mágianak: kérlelhetetlenül bevonja a nézőt a képtérbe, rémisztő és mégis ellenállhatatlan víziójába.

*

A következő szekció Michael Andrews, Kitaj és Hockney munkásságát mutatja be. Andrews 1946 és 1953 között a Slade-ben tanul, mestere Coldstream. Andrews korai munkái az ő hatását mutatják. A kiállításon Andrewstól sajnos egyetlen tájkép sem szerepel, pedig tájfestészete – például a Temze-sorozat – a Londoni Iskola szempontjából is nagyon jelentős. Andrews sajtóságtól illeszkedik a turneri atmoszférikus tájfestészet hagyományába: a táj elemeit, a természet anyagait párás, opálos hangulatokban oldja fel. Andrews egy interjújában Cézanne szavait idézi: „a valóságúség nem az igazság”³⁸ – az „igazság” Andrews számára nem az objektív valóság felmutatása, hanem a valóság mögötti terrénum; az a viszony, amelyet modelljével kialakít, ahogy a világról gondolkodik, ismét Cézanne szavaival élve: „Amit tolmácsolni próbálok, az jóval rejtelmesebb, magának a létnek a gyökereibe, az érzetek kitapinthatatlan forrásába gubancolódik.”³⁹ A víz alatti kép torzulásával, a vízcseppeken

35 Hughes, Robert: *On Lucian Freud* [kiáll. kat.], Hirshhorn Museum, Washington, D. C., 1987, 7.

36 A másik kettő: *Triptychon, 1973. május–június; Három portré: George Dyer poszt-humusz portréja, Önarckép, Lucian Freud arcképe* (1973).

37 Michael Blackwood: *Francis Bacon and the Brutality of Fact* (videóinterjú). Michael Blackwood Productions, 1987.

38 Michael Andrews: *A text*, in: Peppiatt, i. m. 113.

39 Cézanne: *Dialogue avec Joachim Gasquet*, idézi: Merleau-Ponty, Maurice: *A szem és a szellem*, ford. Vajdovich Györgyi és Moldvay Tamás, in: Bacsó Béla (szerk.): *Fenomén és mű. Fenomenológia és esztétika*, Kijarat, Budapest, 1997, 53.

megcsillanó fénytöréssel játszik a *Melanie és én úszunk* (1978–1979) című kép. 1962-ben készült a *Colony Room I.*, amely a Bacon kapcsán már említett bárt ábrázolja a Sohóban, és amely a Londoni Iskola körének kedvelt találkozóhelye volt. Középen Lucian Freudot pillanthatjuk meg, frontális beállításban, kinéz a képből, mintha egyenesen a nézővel akarná felvenni a szemkontaktust.

Kitaj Clevelandben, anyai ágon orosz zsidó bevándorlók gyermekeként született.⁴⁰ Már gyermekkorában megszállottan rajzol, a Cleveland Museum festményeit és a *Life magazine* színes képei másolja.⁴¹ Tízéves, amikor a család New York közelébe költözik, ahol később kapcsolatba kerül az absztrakt expresszionista körrel. Bár Willem de Kooningnak nagy csodálója, az absztrakt expresszionizmus idegen számára, kezdettől fogva az alak izgatja: „posztimpreszionistának érzem magam”⁴² – fogalmaz több interjúban is. És a szürrealizmus, különösen az automatizmus. „(...) [A] tudat csak közvetítő, rögzíti azt, ami az ember fantáziájában születik, Jung azt mondja, hogy viszonyulj »kritikátlanul« ezekhez a fantáziákhoz, egyszerűen csak *írd le őket*, mintha csak egy álom vagy játék lenne, *anélkül, hogy rendszerezned* vagy felülvizsgálnád őket. Ez számomra reveláció volt, mert én is pontosan így festettem”⁴³ – vallja a jungi aktív imaginációval kapcsolatban.

Kitaj 1959-ben költözik Londonba, szenvedélyesen tanulmányozza az európai figuratív festészetet, és keresi európai gyökereit. A művészt, aki liberális szellemben cseperedett, nem kapott vallásos nevelést, egész életén keresztül foglalkoztatja a zsidósághoz való viszony: az identitás kérdése számára nem a hittel, hanem a zsidóüldözéssel kapcsolatban tematizálódik.⁴⁴ Ez jelenik meg a *Cecil Court, London WC2* (1983–1984) című képen: „(...) sok, nekem drága ember éppen hogy csak megmenekült”,⁴⁵ így az anyai nagyszülők, akiknek a jiddis színházról szóló történetei megragadják a gyermek Kitaj fantáziáját. A jiddis színházról később Kafka naplóiban olvas, gyűjti a témával kapcsolatos könyveket, ábrázolásokat. Gondolatban a Cecil Court-on, London könyvesutcajában, ahova egyre több zsidó menekült költözik a harmincas évektől, állítja újra és újra színpadra a jiddis színházról képzeletében megjelenő képeket. Kitaj sokat időzik a Cecil Court-on, képeket és nyomatokat vásárol, gyakran ellátogat Mr. Seligmann üzletébe, aki a kompozíció bal oldalán látható, kezében virággal.⁴⁶ Az alkotás a holokauszt túlélők második generációjának élményvilágát tükrözi: a képbe a másfél millió

40 Kitaj egyéves sincs, mikor magyar származású apja elhagyja a családot, a művész mostohaapja, Dr. Walter Kitaj nevét viselte. Livingstone, Marco: *Kitaj*, Phaidon, London, 1992, 11.

41 Uo.

42 Uo. 29.

43 Uo. 12.

44 Uo.

45 Uo. 170.

46 Uo.

gyerek halálának emléke is belevegyül,⁴⁷ valamint a bevándorló lét, a kultúrák keveredésének lenyomata, amely meghatározza a személyes sorsot, a művészi pályáivet, de – írja később – az egyetemes művészet alakulását is.⁴⁸ Különböző generációkat és az egyéni életút egyes állomásait egyaránt megjeleníti a *Városaim* (*Kísérleti színdarab*, 1990–1993) című kép, amelynek középső alakjában Kitaj önarcképe ismerünk. A színpad alatt sötét tónusokkal ábrázolt arctalan lények talán a tudatalatti képei, talán generációs traumák árnyékai. Sűrűn, izgalmasan szerkesztett a csoportkompozíció, a Kitaj és Sandra Fischer egybekelését ábrázoló *Az esküvő* (1989–1993), amelyen Lucian Freud, Auerbach, Kossoff és Hockney is szerepel.

Kitaj Hockney-val a Royal College-ban ismerkedett meg, huszonkét éves ekkor, az öt évvel idősebb Hockney nemcsak barát, de egyfajta apafigura is a számára. Hockney-tól két korai, pop art-os munka szerepel, a *Teafestmény illuzionisztikus stílusban* (1961), amely mintha a kilépne a síkból, plasztikai hatást kelt, valamint a koporsót formázó *Cecchino Bracci emlékére* (1962), amely a Michelangelo és a Cecchino Bracci körüli mítoszt helyezi „modern köntösbe”. A tizenhat éves korában elhunyt, legendás szépségű ifjú Michelangelo kedvese volt, akinek a római Santa Maria in Aracoeli templomban található síremlékét Michelangelo készítette, és akihez a mester szonettet is írt, amelyből a képen egy részlet látható.⁴⁹

*

Sajátosan képviseli a kortárs figuratív festészetet Paula Rego, aki gyakran szerepel együtt a Londoni Iskola tagjaival. A portugál Rego 1951-ben megy Londonba, szintén a Slade-ben tanul, majd a London Group galériájában kezd kiállítani.⁵⁰ Regót a történetmesélés foglalkoztatja, gyakran az az érzésünk, mintha képei színdarabok lennének: „Szeretem beöltöztetni az embereket a képeimen.”⁵¹ Munkái többszörös kulturális és emocionális összefüggések, társadalomkritikus reflexiók bonyolult szövetéből

47 Auerbach, Jake: Kitaj: *In the Picture* (videóinterjú), HRJAFilms/BBC 1995.

48 „A diaszpórában az emberek két vagy több nép tagjaként élnek és alkotnak.” Kitaj *Első diaszpóra manifesztumában* a diaszpóra jelenségét és a 20. századi művészet alakulását is összekapcsolja, párhuzamot vonva a Párizsi Iskola, a New York School és a Londoni Iskola között. (Kitaj, R. B.: *First Diasporist Manifesto*, Thames & Hudson, London, 1989, 35.)

49 Crippa, Elena – Fehér Dávid: Michael Andrews, R. B. Kitaj és David Hockney, in: Crippa, i. m. 207.

50 Rego indulásának szempontjából meghatározó a London Group, amely 1913-ban alakult *artist-run* kiállítóhelyiség. A napjainkban is működő London Group a brit progresszív képzőművészet meghatározó terepe volt, az alapítók – akiknek sorában ott találjuk Sickert-et és Bomberget is – célja az volt, hogy kiállítási lehetőséget biztosítson azoknak a művészeknek, akik a konzervatív szellemiségű Royal Academyben nem állíthattak ki. (McEwen, John: *Paula Rego*, Phaidon Press, London, 1997, 12.)

51 Rego, Paula: *Paula Rego's Painting (Untitled)*, in: Peppiatt, i. m. 187.

tevődnek össze. Mélyen kötődik hazájához, foglalkoztatja a női identitás kérdése, gyakran él irodalmi és képzőművészeti utalásokkal, idéz portugál népmesei motívumokat, de például Disney-rajzfilmeket is – a kiállításon látható is a *Disney Fantázia*-sorozat egy darabja (*Táncoló struccok Disney Fantáziájából*, 1995). Az *eljegyzés*, *Leckék*, *A hajóroncs* (1999) című triptichon előképe Hogarth *Marriage à-la-mode* (*Dívtos házasság*) című, hat képből álló sorozata, amelynek témája az elszegényedett arisztokrata család fia és a gazdag kereskedőcsalád lányának frigye, ahol az egyik pénzért, a másik a rangért házasodik. Rego, az értelmetlen, felszínes, szerelem nélküli kapcsolat alakulásának, hétköznapjainak pillanatfelvételeit mutatja be, amelynek végkifejlete az utolsó táblán látható két szánalmas, tönkrement élet, egymásra utalt emberi roncs. A női szerep szatírja a *Menyasszony* (1994), a kicsavart testhelyzetű nőalak meggyötört, közönséges arca kontrasztot alkot a finom szövésű menyasszonyi fátyollal; arcán kétség, értetlenség, ugyanakkor sztoikus belenyugvás bujkál.

*

A kortárs brit figuratív festészet legújabb generációját Celia Paul, Jenny Saville, Lynette Yiadom-Boakye és Glenn Brown reprezentálja. Zavaróan hat, hogy a tárlat ezzel a szekcióval nyit, szerencsésebb lett volna a kortárs műveket a kiállítás végére illeszteni. A már említett Celia Paultól, aki képein gyakran örökíti meg családját, édesanyját, testvéreit, szerepel a nyers ecsetvonásokat sűrítő *Család* (1984–1986) című kép. Ezen asszonyok három generációja kuporog egy ágyon, amely sorsuk, drámájuk összefonódását szimbolizálja. Paul stílusa a 2000-es évekre legtisztultabb, szofisztikáltabb, de alkotásai még koncentráltabbak, feszültebbek. Az 2012-ben készült *Festő és modell* (2012) önarckép, hosszú, testét elrejtő ruháját festékcsomók tarkítják, mintha egygyé vált volna a festéssel, jobbán lecsurog a festék. A csupasz szoba csak még jobban kiemeli magányos, tragikus alakját: „Van a lényemben valami szomorúság, egy intenzív melankólia (...). Mindig szerettem volna egy kis örömet vinni a képekbe, de ez eddig még sosem sikerült.”⁵²

Gyakran hivatkozik képzőművészeti előképekre, Rembrandt, Rubens, Dalí, Soutine munkáit „sajátítja ki”, fogalmazza át Glenn Brown. Egyetlen nagy festékcsomó *A keresztlő* (2018) című alkotás, amely különböző formációkban, alakzatokban tűnik fel Brownnál, olykor klasszikusan mintázott szobrokra erősítve. Az érzelmek széles skálája jelenik meg Jenny Saville fiúportréján (*Cím nélkül, Merev tekintet-tanulmány III.*, 2005–2006). Saville képein sokkoló őszinteséggel ábrázolja az erőszakot, a halált, testábrázolásai pedig Freud talán legközvetlenebb örökö-

52 Wullschlager, Jackie: „Artist Celia Paul explores the beauty of melancholy”, *Financial Times*, 2016. szeptember 2.

sei a brit kortárs festészetben – például a *Megtámasztva* sorozat aránytalanul testes nőalakjai, amelyek Freud Big Sue-ról festett képeivel rokoníthatók. Manet *Olympiáját* helyezi kortárs kontextusba Cecily Brown, aki munkáiban gyakran a szexualitás és a nemi identitás kérdéseit boncolgatja (*Fiú macskával*, 2015). A kiállítás legfiatalabb alkotója az 1977-ben született Lynette Yiadom-Boakye. Yiadom-Boakye a figurális piktúra hagyományosabb vonulatát képviseli. Portréi és hétköznapi életből vett jelenetei egzisztenciális kérdéseket vetnek fel. A kiállításon bemutatott két munkája, a *Kérdésekbe zárva* (2014) és a *Tanácsstalanul* (2014) afro-amerikai fiatalokat ábrázol, akik, úgy tűnik, „keresik az útjukat”: a képek háttere bizonytalan, elmosódó, a szereplők mintha lebegnének. Alkotásain a bőrszínnek gyakran kompozíciós szerepe van, a feketét élénk színekkel vagy vakító fehérrel állítja kontrasztba például *Where It Had Been* képein, ahol a szereplők szemének fehérje szinte világít a vásznon.

*

A kiállítás monumentális és emészthetetlen – jó értelemben. Részben mert olyan jelenségekkel szembesít, olyannak láttatja az embert, amilyenek nem szeretjük magunkat látni: „túlágosan is emberinek”. Részben mert a néző több önmagával kapcsolatos kérdéssel jön ki a tárlatról, mint ahánnyal bement – megvalósítva ezzel a képzőművészet (és az ember) eminens küldetését: „Aki valamelyest eljutott az ész szabadságáig, nem érezheti magát másnak, csakis vándornak – ha nem is egy végső cél felé tartó utazónak: ilyen ugyanis nincs. De azért látni akar, és nyitott szemmel szemléli a világ dolgait, ezért nem kötheti szívéet szorosan semmihez sem; van benne valami, ami vándorol, ami örömet leli a változásban és az elmúlásban.”⁵³ (*Magyar Nemzeti Galéria, 2018–2019*)

CSORDÁS ZOLTÁN

Természetelv

*Minden nem látszik –
Türk Péter (1943–2015) életműkiállítása*

Vissza a természethez – visszhangzik az egyre kétségbeesettebb és elbizonytalanodott mai emberben a vágy. De valóban képesek vagyunk-e erre? Ez századunk kérdése.

Sétáim közben néha kiállítótereken visz keresztül az utam. Furcsa, ha az alábbi gondolatok épp egy kiállításon ténferegve fogalmazódnak meg az emberben. Pláne furcsa, ha az a kiállítás nem figuratív és ábrázoló jellegű, hanem kifejezetten elvont struktúrák rendszere. Márpedig ezek a gondolatok kezdtek el izgatni Türk Péter *Minden nem látszik* címmel rendezett retrospektív életműkiállításán a Ludwig Múzeumban. Mi a természet? Mi a természeti? A gondolkodás természeti-e? A gondolat természeti-e? És végül a matematika természeti-e? Mindennek aktuális következményeképpen pedig: a művészet természeti-e? Nem mindennapi, hogy átsétálunk egy kiállítótermen, és a természetről kezdünk gondolkodni. És ha a természetről gondolkodunk, önmagunkról gondolkodunk-e?

Azt hiszem, Türk Péter munkáit nézve joggal jut eszünkbe Galilei híres megállapítása: a természet nagy könyve a matematika nyelvén íródott. A kiállítóterben mindenfelé elveket látunk; olyan természeti struktúrák szellemi projekcióit, amiket csak a természetre hangolódott analizáló elme képes felismerni és interpretálni. Ez a szisztematikusság az elvszerűség bizonyítéka. Türk Péternél az egységesen alkalmazott elv a matematikai függvény kényszerítőerejével és determinizmusával terjed ki az alkotás minden részletére. A kiindulási alap egyértelműen a saját élet elcsípett, megragadott pillanata; az a kis részlet, amely fölött csak az állandóan kereső elme képes elidőzni. Ez az alapelemek körüli szellemi bolyongás Türk Péter munkáit folyamatosan jellemzi.

Sorozatokban gondolkodik, minden motívumát alaposan körülményez. Ezt példázza, hogy ugyanazt a feleségéről készült fényképet használja fel legkülönbözőbb műveihez. Nem változtat, mert minek, ha a kiindulópont érvényes számára, és képes a legkülönbözőbb alkotói folyamatokat is inspirálni. Türk láthatóan az élet kis részleteiből indítja a műveit.

Alkotófolyamatának következő fázisa a részlet olyan egyetemes elvvé alakítása, amely valami lényegit örökít meg a természet, az élet egészének működéséből. Itt most nem véletlen, hogy e két szó, természet és élet egymás mellé került. Türk Péter művészetében ugyanis e két fogalom által megnevezett halmaz egybecsúszik, meghozza nemcsak a használt metaforákban, hanem az alkotói alapmagatartása és szándéka szerint is, ahol a lélek vágyai, mozgásai, hitei nem holmi spekulatív absztrakciók, hanem a személyes élet organikus megnyilvánulásai, így a természet részei. Türk Péter életpályájának alakulásában fontos az 1989-ben megélt istentapasztalata. Nemcsak az ezt követő másfél éves képzőművészeti hallgatás szempontjából, hanem az alkotómunka újrakezdésekor beinduló koncepciók finom áthangolódása miatt is. Az ekkor nyíltan hitvalló művész új foszfénképei, hiányból építkező ritmusaikkal, már egyértelmű témájukká teszik a hit és a lelki élet kérdéseit (*Kenyér, víz*-sorozat, 1990). Az átélt élmény hatására elégtelennek érzi a művészetet – erről vall is nyilvánosan – mint életalakító és életvezető erőt, és csak lassan állítja új látószögének szolgálatába.

Életünk leválaszthatatlan része vágyaink, hiteink rendszere. Életünk a természet szívében zajlik. Mélyen benne élünk a természetben. Mi magunk is természet vagyunk. Részai egy átfogó struktúrának. Ezzel el is jutottunk Türk Péter metafizikájához, amely mélyen áthatja művészetét. Számára megragadhatóvá vált az az egység, amelyből az élet felépül. Elemi szinten ez a matéria egy részlete, tulajdonsága, lenyomata, képe. Morális szinten a másik szeretete és a közös akciók öröme mint az elérhető élet origója. Ez a metafizika természetelvű esztétikát eredményez, amelynek jegyei: az alapegység, alapmotívum megléte, a szisztematikus felépülés, a rész és egész egymásból következőse, az egység konkrétságából induló építkezés, s ebből a víziószerű dinamizmushoz való eljutás, amely új egységként tűnik fel.

Ez a mechanizmus Türk legkülönbözőbb alkotásainak közös jellemzője, legyenek azok a fotómunkák, egymásra rajzolt vonal- és foltrendszerek vagy az életművet záró téglamunkák. Az így létrejövő egész, miközben egyértelműen visszautal a kiindulási pontra, nemcsak tartalmazza a kiindulási elemeket, hanem azokhoz képest új egységként mutatkozik meg, mértékké, ideállá, új tájékozódási ponttá válik. A kiindulási elem létsíkjáról egy ahhoz képesti metalézésbe emeli meg összetevőit. Minden kész. És itt áll előttünk működésében a mű.

Türk Péter műveiben sajátos ikonográfiát bontakoztat ki, amely a rész és egész viszonyáról, kölcsönhatásáról elmélkedik.

Mi nézők is a befogadás során e mozgásokat követjük azonosulásainkkal, egzisztenciánkkal, így öltve magunkra létezésünk határhelyezeteit. Már ezekből is látszik, hogy Türk Péter szemlélete kérdéseit és alkotási stratégiáit tekintve egyaránt holisztikus. A kis műben is nagy kérdések munkálkodnak. Egy mű maga az egész világ, vagy legalábbis a metaforája. Ez az alkotói alapattitűd jól passzol ahhoz, hogy fiatal alkotóként a Zuglói Kört találta meg magának szellemi műhelyként, amely, elsősorban Hamvas Béla hatására, a művészet fő témájának a létezés egyetemes kérdését tette meg. Majd a hetvenes évektől Türk a magyar neo-avantgárd olyan meghatározó képviselője lett, aki a személyestől a politikumig, a mikrovilágtól a makrostruktúráig, a materiálistól a transzcendensig mindent, amire érdeklődése ráirányult, bevont alkotásaiba. A kicserepesedő föld repedésrendszere (*Szomjúságvirágok I–IV.*, 1994), kerti leveles faágak (*Tizenhét méter kép fák és lombok között*, 2007), portréfotók (*A részek fejük tetejére állnak az egészben*, 1977). Korának művésze; egyértelműen interiorizálja kortársainak leghaladóbb törekvéseit; fellelhető nála Pauer Gyula pszeudo gondolata, de Hantai Simon gyűrt felületeinek továbbgondolása is (*Repülés 1–4.*, 1972; *A négyzet. Segítség a tárgyilagosság megtanulásához 1–3.*, 1973). Ezáltal művészetének tematikája széles horizontot fog át a társadalmi lét alapkérdéseitől a személyes lét legbelsőbb kérdéseig. Pontosabban, lehet, hogy Türk Péternél mindez a legszemélyesebb kérdés volt, csak a mai szemlélő azonosítja a korra, a korszak művészetére és politikumára visszatekintve, a látható külsőségek miatt szociális és társadalmi problémafelvetésként (*Kérdőjeles sorozat*, 1971 vagy a *Kérdőjeles akció*, 1972 és az *Előre*, 1975 vagy a *Tárgyalás... jövőjéről 1–3*, 1973). Mindez elsősorban fotóalapú munkáira vonatkozik. Mert a fotográfia magában hordozza azt a konkrétságot, amelytől nehezen vagyunk képesek elvonatkoztatni. Ez a fotográfiai tulajdonság közel áll Türk Péter világ- és művészetszemléletének lényegéhez, amelyet egyfajta realizmusként tudnánk jellemezni. Ez a művészet semmiképp sem absztrakt művészet. Türk nem elvonatkozott valamitől, nem analizál a szó elemez, részekre szed értelmében, hanem épp fordítva, megkeresi világa apró részleteit, apró jellegzetességeit és tulajdonságait, még akkor is, ha ezek kérdések, s ezekből kiindulva építkezik szisztematikusan, folyamatosan szintetizálva. Ily módon egyfajta konkrét művészetet hoz létre. Ez a ragaszkodása teszi alapállását realistává művészetében.

Türknek a fotográfiára egyfajta bizonyosság céljából van szüksége. A fotónak mint dokumentumnak van egy materiális egyértelműsége. Ez Türk művészetszemléletében az a realitásfaktor, amely képes egy művet megalapozni és annak kiindulópontjává válni. A kiállítás sokértelmű címe is magában hordja ezt a realizmust. A *Minden nem látszik* hagyományosan, misztikus értelemben a látható és láthatatlan egymásból következő rendszerére utal. Ez csak egy dimenzió a lehetséges jelentések

közül, ezen túlmenően objektivitást és mélységes realizmust is hordoz magában a kifejezés. Az individuális rész feloldódásáról vall az egészben, egyéni és társadalmi, lelki és materiális szinten egyaránt. Mint ahogy a fotografiai tény valóságdarabkája mintegy elsüllyed a belőle létrejövő új képben (*Taposómalom*). S valóban nem minden látszik.

A kozmogónia vagy a hit dimenzióját tekintve viszont a *Minden nem látszik* objektív ténymegállapítás. Az emberi hatókört meghaladó vagy az azon kívül levő entitások érzékeinkkel felfoghatatlanok számunkra. Így a „minden” rejtve marad. A látás e ponton viszont szellemi érzékelésünk metaforájaként is felfogható, amelyben látni, spirituális megnyílást jelent.

A *Minden nem látszik* paradoxona abból adódik, hogy a láthatóságot valamiféle egyértelmű bizonyosságnak tekintjük. Ami látszik, az valamely létsíkon biztos, hogy létezik. Képzőművészeti kontextusban ez az állítás még felfokozottabb jelentésű, mivel itt minden mű alapfeltétele a láthatóság. Ha egyszer definiálni akarnánk a képzőművészetet, akkor joggal mondhatnánk, hogy valami olyasmi, ami látszik.

Türk műveiben az individuális valóság részelemmé válik, mint egy téglá a földre kirakott hatalmas kompozícióban. Ott van, érzékelhető, kézzelfogható, de kis tömege szinte puha motívummá válik a méreteinél fogva, az organikus irányában transzformálódó hatalmas geometrikus kompozícióban (lásd a *Szélesség, hosszúság, magasság, mélység* című Székesfehérváron bemutatott téglamunkát, 2004). Ha Türk művészetének metafizikai aspektusát formai jegyekben akarjuk megragadni, akkor ezen a környéken kell keresgelnünk. Az individualitásnak számára fontos kifejeződését az érzéki valóságunk darabkáinak felhasználásával metaszinten hozza létre, amelyben e darabkák szuperpozíciójaként új szintre emeli létezésüket. Erre jó példák: *A nagyítás ismételtetéssel I–II.*, a *Vizuális általánosítás* kilenc egyforma kép „összeszövésével” (1977), a *Taposómalom* (1981) című művei, de akár az egymásra rajzolt képekből felépülő *Egymásra vetítések és rajzolások*-sorozat legkülönbözőbb elemei is. Ezekben a képeken a materiális elemeinek rendszere elveszti konkrét jelentésségét, és puszta vizualitássá transzformálódik az újonnan létrejövő kristályos képegészben. Ennek a kristályos szerkezetnek a vizualitása szakít a matéria megragadható konkrétságával, s azt csillámló, fénylő közegeként állítja elénk. Azt mellékesen jegyezném meg, hogy a Zuglói Kör esztétikájában a kristályos képszerkezet a létezés emelkedett, éteri megjelenési formája. Ez az új kép a kimerévített pillanat helyett a létező dinamikus önmozgásának és az élet belső löktetésének dokumentuma. Ezzel a dokumentum spiritualizálódáson megy keresztül. A konkrétól az egyetemes és örök felé mozdul el (*Osztályátlag*, 1979). A tendencia Türk Péter egész művészetében fellelhető, még ha formailag olyan szélsőségek is jellemzik, mint a szinte informel felületek és az üresség felé mutató konstruktív képarchitektúrák.

Az így felépített világ kristályszerkezeteinél fogva éteri és egyetemes. Tiszta. Otthonos a szellem számára. Ha az algoritmus beindul, felépíti önmagát. Hibátlan működésének mintázata minden esetben szép, mert tökéletes, növekvő struktúráját pedig áthatja a természetivel való rokonság. Az akarat ebben a folyamatban csak az első lépésben nyilvánul meg erőteljesen, de onnantól kezdve a tovaterjedő szándékban egyre láthatatlanabbá válik. E mechanizmus áradása a természetben látható növekedéshez hasonul – és itt visszacsatolhatunk a matematika mint a természet nyelve gondolathoz.

E művészet egyfajta modern atomizmus, amelyben a valóság építőelemei valamiféle mikro-konkrétumok, amikből létrejön az egyetemesként érzékelhető makrostruktúra, a makroszkopikus világ. A világ és kép ebben a gondolkodásmódban, amelyet Türk Péter is képvisel, felcserélhető fogalmak. Bármelyik szó állhat a másik helyén. A képek világa vagy fordítva, a világok képe kifejezés egyaránt arról a kettős természetről beszél, amely a látható és a láthatatlan kontrasztjában állítja elénk a létezést. Ezzel rögtön felhívja a figyelmet a képi kifejezés lehetőségeire, korlátaira és hiányosságaira. A kép e hiányossága ebben a logikában a világ hiányossága is. Elveszni a képben vagy elveszni a világban – e teóriában ugyanaz. (*Ludwig Múzeum, 2018*)

Az élet mint szó és tett

Gerhard Lohfink: A názáreti Jézus

„Amikor Jézus Fülöp Cezáreájának vidékére érkezett, megkérdezte tanítványait: »Kinek tartják az emberek az Emberfiát?« Azok így válaszoltak: »Van, aki Keresztelő Jánosnak, van, aki Illésnek, van, aki Jeremiásnak vagy valamelyik prófétának«. Jézus tovább kérdezte: »Hát, ti, kinek tartotok engem?« Simon Péter válaszolt: »Te vagy a Messiás, az élő Isten Fia.«” (Mt 16,13–13)

Jézus kérdése azóta is él, és a kétezzer év távlatából felhangzó kérdés ma is válaszra készíti a történészt, a hívőt és a teológust egyaránt. A kérdést Jézus teszi fel: És te kinek tartasz engem?

Gerhard Lohfink *A názáreti Jézus* című könyve lényegét tekintve ennek az egyszerű, ugyanakkor hatalmas teológiai és történeti horizontot kirajzoló kérdésnek nagyon merész körbejárása. Már magának a kérdésnek a megfogalmazása implikálja a szerző válaszadásának a fő irányát: „Miért születnek szinte évente újabb és újabb könyvek Jézusról? Vajon a keresztyéneknek miért nem elegendőek maguk az evangéliumok?” (11) A kérdésben rejlő kritika tulajdonképpen a történetkritikai gondolkodás kritikai felülvizsgálatára biztat, s ez az értelmezési meder egyben egy részben kimondott, részben az egész könyvön végighúzódó látens felvilágosodáskritika szé-

lesebb összefüggésrendszerébe ágyazódik. Lohfink szerint a felvilágosodás korában kialakuló ténykultusz alapvetően átrendezte az európai ember ismeretszerkezetét, és új pályára állította az európai szellem kíváncsiságának irányát. A „hogyan is történt valójában?” kérdése ugyanis olyan irányba tereli el a kérdező kíváncsiságát, amelyben a feltételezett pusztá tények megszüntetik azt a lényegileg szétbonthatatlan szövetet, ami az egyes momentumok éltető, tápláló közege. A szerző hangsúlyozza, hogy nem vallástudósként, hanem teológusként próbálja megrajzolni az evangéliumok Jézus-képét. Vizsgálatában a legkorábbi szövegrétegekre támaszkodik, de az evangéliumokat koherens eszközként látva nem emel „vasfüggőnyt” Jézus egész biztosan eredeti mondasai és azok között a mondasok között, amelyek hitelessége kevésbé bizonyítható”. (34) A 21 fejezetre tagolódó kötet úgy kíséri végig a názáreti Jézus tevékenységét és működését egészen a hűsvéti eseményekig, hogy mindvégig vallja: az interpretáció összes rétege együtt rajzolja ki az igazi Jézus-arcképet. A kötet a két irányú tisztázás szándékával íródik. A szerző egyrészt megpróbálja a Jézus-eseményt visszaágyazni saját terébe és valóságába; abba a zsidó hithagyományba, amelynek meghatározó erővonala az Isten népének összegyűjtésére irányuló eseményegész, hiszen Jézus fellépése és tanítása is ebbe az eredeti szándékba ágyazódik bele. Másrészt Lohfink próbálja „levegőhöz

juttatni” az evangéliumoknak azt az organikus jelentésvalóságát, amelyet a felvilágosodás korától kezdve a történetkritikai iskolák túlzó szcientizmusa szétforgácsolt és atomizált. A szerző kérdésfelvetése ennyiben szorosan kapcsolódik Ricoeur nevezetes *A kinyilatkoztatás eszméjének hermeneutikai megalapozása* című tanulmányának kérdésfelvetéséhez, aminek az a célja, hogy lebontsa azt a hagyományos szembeállítást, melynek két pólusán a kinyilatkoztatás tekintélyelvű és átláthatatlan fogalma és az öntörvényű és önmaga számára átlátható ész fogalma áll. Ricoeurhoz hasonlóan Lohfink szándéka is az, hogy a kinyilatkoztatás és az ész fogalmát olyan dialektikus kölcsönösségbe helyezze bele, aminek köszönhetően együtt járulhatnak hozzá a hit megértéséhez. Lohfink könyve azért nagyon fontos, mert a felvilágosodás kori szentíráskritika örökségeként a mai napig is kísértenek azok az előítéletek vagy posztulátumok, amelyek alapján szétválasztják a „történelmi Jézust” és a „hit Krisztusát”. A szétválasztásnak az a teológiai következménye, hogy megszűnik a folytonosság a biografikusan elképzelhető názareti Jézus és a húsvéti esemény után megvalott, feltámadott Krisztus között. Lohfink szerint problematikus, hogy a történelmi-kritikai módszer az egzakt tudományok módszerét minden további nélkül alkalmazta a valláskritikában is, és olyan feltétlen objektivitásra törekszik, ami valójában a racionalizmus ideológiáját takarja el, s ekként eleve tagadja a természetfeletti lehetőségét. Lohfink problematikusnak tartja azt is, hogy a történetkritika a kinyilatkoztatást hordozó írást olyan dokumentumként vizsgálja, amelyben éppen az Írás létmódjának legsajátabb összetevői vesznek el. Ebben

az összefüggésben nagyon is érthető a szerző iróniája: „Az evangéliumok nem egybefűzött dokumentumok a jeruzsálemi ösgyülekezet Jézus-archívumából.” (12) Lohfink meggyőzően érvel a dogmatikus ténykultusszal szemben. Láthatólag támaszkodik Hyden White narratív történelemszemléletére, amely végső soron megkérdőjelezi a tényeken alapuló történetírás elméleti lehetőségét. White szerint amikor a történész egy – a források alapján rekonstruált – eseménysort történeté formál, akkor az önmagukban jelentéssel nem bíró tényeket olyan lineárisan szervezett egésszé kerékíti, melyben a korábban szétszórta, egyenrangú elemek a helyükre kerülnek. Így a konfigurálás során a jelentés valójában utólag konstruálódik meg, éppen a tényeknek a narratív sorozatba történő szerzői beágyazása (cselekményesítése) révén. White szerint tehát a jelentés nem része a forrásokban megjelenő tényhalmaznak, pusztán a történész rekonstrukciós tevékenységének eredménye.

Lohfink hermeneutikája az Írás igazságát és érvényességét nem a tények általi igazolhatóság horizontján keresi, mert véleménye szerint ez csak a külsődleges tárgyra irányuló kíváncsiság esetében lehet termékeny, hanem az Íráson keresztül megvalósuló személyes találkozás kölcsönösségében. Ebben a befogadói attitűdben a Másikkal való találkozás nem „a másik felbontását, nem pszichéjének szétszedését, ily módon urálását jelenti, hanem azt, hogy elfogadjuk másságát, mi több, idegenségét.” (33) Lohfink Jézus-értelmezése radikális egzisztenciális elköteleződést feltételez, aminek középpontjában az a szilárd meggyőződés áll, hogy Jézus Krisztus, a megtestesült Ige az emberekhez emberként küldve az Isten ígét beszéli el, és az Atyától rábí-

zott üdvösségszerző művet viszi végbe. Tehát, aki őt látja, látja az Atyát is (Jn 14,9). Számára minden Jézusra vonatkozó tény, adat, kritikai észrevétel, vallástudományi belátás ebben az axiomatikus tudati térben nyer értelmet. Ebből fakadóan minden Jézusra irányuló megismerés számára kikerülhetetlen a hitből fakadó értelmezés munkája. Amennyiben Jézus maga jel, az Atya jele, annyiban minden Jézusra vonatkozó forrás vagy hagyomány az értelmező közösség jelentéskereső munkájának a gyümölcse, tehát magának a jelnek az értelmezése. Az evangéliumok kijelentik: ime, ezeken a tényeken nyugszik a nagy tanúk hite: így ítélték meg ők a tényeket. A felidézett történet és annak értelmezése egyetlen egészet alkot az evangélistáknál. Valaki vagy elfogadja mindkettőt, vagy mindkettőt együtt elveti, tehát az Evangélium egyszerre nyújtja a jeleket és azok értelmezési kulcsát. Jézus története azoknak a jeleknek összessége, amelyeknek értelmét az apostoli egyház megfejttette. Az egyház Lohfink számára az evangélium autentikus értelmező közössége. Ezen megállapításában a szerző Romano Guardinire hivatkozik, aki szerint a szubjektív értelmezés fondorlatos és erőszakos tévútjaitól az tarthatja távol az emberi szellemet, hogy „van egy Jézushoz rendelt, jól felépített tér, ahol ő tisztán látható és hallható, s ez a tér nem más, mint az egyház”. (29) Ez a tér azonban nem utólagosan megképződött, Jézushoz rendelt tér, hanem az a tér, amely Jézust kezdettől körülveszi, s ez Isten népe, az a hitközösség, amelybe Jézus beleszületett. Lohfink meggyőződése, hogy miként az első tanúknak, úgy nekünk is csak akkor tárul fel a jelek jelentése, ha a hit kellő megvilágításba helyezi őket. A tények – *a hit fényében* – bizonyítják az igazsá-

got, az igazság pedig megmagyarázza a tényeket.

Lohfink hangsúlyozza, hogy a Jézus életéről beszámoló evangéliumok az első tanúk értelmező tevékenységének a lenyomatai, s ilyenként valójában a jelek köré rendeződő, jelentésteremtő kontextusok első rétegeit képezik, amelynek nem lehet mögéje hatolni a teljes értelmezés veszélye nélkül. „Szabad-e vajon a kritika szűrőjén keresztül megvizsgálunk olyan szövegeket, amelyek az első betűtől az utolsóig értelmezések, abban a reményben, hogy eljuthatunk a tényekhez. Szabad-e kiszűrni az értelmezések haszontalan homokszemcséit, hogy csak a tények súlyos aránya maradjon vissza. Szabad-e rétegeket leválasztani olyan elbeszélésekről, amelyek mindenestől értelmezésre szolgálnak, hogy megkapjuk az »eredetit«?” (12) Az első tanúk értelmezése hitből fakadó értelmezés, mely a Jézust követő közösség tudatának természetes szerkezetét tükrözi. A teológiai gondolkodás valójában ezen elsődleges értelmezői tapasztalat kiszolgálása a temporalitás feltételrendszerének, azaz a szövegnek az idővel való újra- és újraszembesítése. Isten népe kezdettől olyan elbeszélő közösség volt, amely értelmező közösséggé időről időre megtisztította memóriáját, emlékezetét. Lohfink könyvének talán leghangsúlyosabb vezérfonala a Jézust körülvevő istentapasztalatot birtokló közösség radikális és folyamatos interpretációjának, önértésének a láttatása. Lohfink számára ezért nem lehet eléggé hangsúlyos az a tény, hogy Jézus zsidó volt, és teljes egészében Izrael hittapasztalatából élt. „Akkor és csakis akkor érthetjük meg, hogy ki és mi volt Jézus, ha magunk is részesedünk Izrael hitében.” (8) Jézusnak a zsidó hagyományban

és hitvalóságban való benneállása a lohfinki hermeneutika jegyében azt a belátást alapozza meg, miszerint Jézus fellépése, tanítása valójában az Ószövetség és a Tóra radikális jelentéskiterjesztő értelmezése. Ebben az összefüggésben Lohfink még a fogalmi pontosítás szükségességét is felveti: „Az Ószövetség nem jelentheti azt, hogy a régi helyesbítésre szorul, elavult, ki kell dobní. Nem, az Ószövetség a keresztény hit alapzata, miként Jézus fellépése is az Ószövetségen alapult, s az Újszövetség nem más, mint az értelmezés utolsó rétege, a Biblia egyértelművé válásának végső stádiuma.” (226) E belátás hangsúlyos teológiai-etikai következménye az önkorrekciós kényszer, hogy a Jézus-esemény elsődleges értelmező közössége, az egyház kritikai potenciállal lássa el önértelmező tevékenységét, s a felülvizsgált múlt tükrében értse meg saját jelenét. Ebben a szembesülésben Lohfink a remény lehetőségét látja meg: „Az egyház, miután Izraelről alkotott teológiájával századokon át végtelen szenvedést okozott a zsidóknak, végre eljutott oda, hogy felülvizsgálja a zsidósághoz fűződő viszonyát.” (25) Talán éppen a *memoria*, a történeti emlékezet megújításának jegyében áll az szerzői gyakorlat, amely a kötetben több helyütt – elsősorban filológiai pontosításokat végrehajtva –, az egyes evangéliumi szöveghelyek magyarázatokor kitérített szerepet ad az elhangzott szó „Sitz im Leben”-jének; annak a praxisnak, amely a korabeli zsidó közösségek mindennapjainak a keretét adta. Lohfink két külön fejezet keretében (*Jézus és az Ószövetség*, *Jézus és a Tóra*) tér ki Jézusnak az ószövetségi hagyományhoz való viszonyára, és elutasítja azt a véleményt, hogy Jézus eltörölte vagy új törvénnyel helyettesítette a Tórát. Álláspont-

ja szerint sokkal inkább arról van szó, hogy a jézusi értelmezés új alapzatra helyezte a Tórát, amely az ő végérvényes magyarázata révén nyerte el eszkatológiai teljességét. Az alapösszefüggést tekintve azonban az a szétválaszthatatlan beágyazottság válik fontossá számára, amelyben Jézus a Tóra eredeti értelmezőjeként maga is az értelmezés alanya lesz az első tanúk számára. Lohfink az értelmező hitközösség hagyományaira hivatkozik akkor is, amikor azoknak a posztmodern írásértelmező praxisoknak a lehatárolására törekszik, amelyek gyakran a szövegértelmező tevékenység pillanatnyi látókörének igájába kényszerítik a kinyilatkoztatott szöveget, s az Írást az éppen aktuális szellemi divatjelenségek fókuszába állítják. Lohfink szerint a „fondorlatos ész” mindent megtesz annak érdekében, hogy kitérjen Jézus valódi követése elől, s ehelyett a Jézus-eseményt igazítja önmaga szellemi előfeltételeihez. Ezekon a kérdőhorizontokon nem az evangéliumok Jézusáról rajzolódik ki a kép, hanem pusztán a kérdés szellemiségéről. Ebben az összefüggésben többször idézi Ramano Guardino újra és újra megkerülhetetlennek bizonyuló kérdését: „Ki védi meg Jézust saját önmagunktól?” Az egyház által kialakított értelmező hagyományról való leszakadás az értelmezések elszabadulásának a veszélyével fenyeget. Lohfink felhívja a figyelmet, hogy a modernitás utáni Jézus-interpretáció gyakran esett abba a hibába, hogy Jézus-értelmezését sajátos szándékainak ideológiai megalapozására használta. Így lett Jézus „a lelkek ópiuma, politikai forradalmár, tudatalatti öskép, popsztár, az első feminista, a polgári hűség szószólója – mindenki megtalálja benne, amire szüksége van. Némelyeknek arra kell, hogy az egyházban semmi

sem változzék, mások fegyverként fordítják az egyház ellen. Egyre-másra saját vágyainkat és álmainkat igazoló eszközzé válik. Jelenleg főként valamiféle egyetemes tolerancia igazolását várják tőle, amely már nem foglalkozik az igazság kérdésével.” (27) Azzal a napjainkban oly divatos Jézusképpel, amely az egyetemes tolerancia meghirdetőjeként tételezi Jézust, Lohfink a tíz szűzről szóló parabola radikális értelmezésével próbál szembeszegülni. A kötet élményszerű parabolaértelmezései többnyire azt a célt szolgálják, hogy Jézus szavait visszahelyezzék az eredeti kontextusukba, még akkor is, ha az esetleg erősen megoszthatja a mai befogadókat. Lohfink szerint a tíz szűzről szóló példázat értelmezésekor a mai európai gondolkodás fősodrának megfelelően sokan vakvágányra futtatják az eredeti értelmet: a balga szüzekben a stigmatizáltak, a megalázottak és a kitzsítottak sorsát próbálják láttatni, sőt a vőlegény szigorúságában „bántó reakciót” és a „kiválasztódás darwini gépezetének” működését ismertetik fel. Ebben az értelmezésben az okos szüzek megtagadják a szolidaritást, és csak saját üdvösségükre gondolnak, egyáltalán az egész elbeszélés valamiféle rejtett erőszakról tesz tanúbizonyságot: akik felkerekedtek és a vőlegény elé siettek, vétkeztek azok ellen, akik nem álltak készen. Lohfink felemeli a szavát a történet olyan értelmezése ellen, amely kibillenti a szöveget saját kontextusából, és az értelmező előfeltevéseinek ideológiai keretei közé kényszeríti azt. „Ez az értelmezés élet veszi a jézusi példázatnak, és elferdíti mondandóját. A tíz szűz parabólája nem a szolidaritás, a segítőkészség és a tolerancia kérdését feszegeti. Egészen másról van szó benne: a lekésett kairoszról, az elszalasztott alkalomról. A segítség,

a tolerancia fontossága nem zárja ki, hogy van ítélet – és hogy ezt az ítéletet mi magunk hozzuk. Aki meghívást kapott Jézus követésére, nem maradhat le azok miatt, akik nem akartak vele tartani. A példázat elevenünkbe hatol, mint az éles kard.” (28)

A szétválasztást tartalmazó jézusi mondások radikalizmusának elfedése az evangéliumi üzenet egyik alapvonását érvényteleníti. Az elválasztás ugyanis csak a maga temporális összefüggésében, az eszkatológiai szerkezetben értelmezhető. Így Isten jövője üdvösség annak számára, aki a most-ot mint Isten jelenlétét és az üdvösség óráját fogja fel. A jelen a döntés ideje Isten jövőjének fényében. Az elszalasztott kairosz az ember önmaga által létrehozott ítélete. Lohfink Jézus csodáit is az idő jeleinek összefüggésében tárgyalja, hangsúlyozva, hogy az evangélium a csodákat a *dynameis* (hatalmas tettek) és a *sémeia* (jelek) fogalmával írja le. Lohfink megpróbálkozik a felvilágosodás kritikai hatálya alá került csodaesemények teológiai rehabilitációjával. A felvilágosodás abból indul ki, hogy ami nem felel meg a mindig és mindenütt meg tapasztalható valóságnak, az történetileg nem lehet hiteles. Ez az érvelés azonban nem vet számot azzal, hogy valójában saját előzetes döntését (előítéletét) érvényesíti a hitelesítéskor. Lohfink az evangéliumi csodákat a teológia kegyelem fogalma felől igyekszik a megértő kíváncsiság elé tárnai. „A valódi csodát Isten műveli, de közben éppen hogy nem iktatja ki az emberi cselekvést és a természet törvényeit. Ellenkezőleg: minden csoda annak megvalósítása, amire az ember és a természet képes. Ennyiben a csoda nem felüggeszti, hanem magasabb szintre emeli a természet törvényeit. A csoda felemeli a természetet, nem

pedig átluggatja. Nem rombolja le, hanem beteljesíti a természet rendjét.” (173)

Lohfink szerint a jézusi csodák értelmezése az írásértelmezés vízválasztója, hiszen ebben az esetben a hit által teremtődő megismerésnek a történeti kritika megismerése elé kell kerülnie. Ha a megismerés abból indul ki, hogy a bibliai Isten cselekvő módon létezik a világban, és az emberek által cselekszik, akkor megértheti, hogy a csoda Isten áttetszővé vált jelenvalósága az időben. Ha a megismerő kritika ezzel nem számol, akkor a Jézus-képet is saját vágyaihoz és elképzeléseihez kell hogy igazítsa. Míután minden teológiai vizsgálódás abból a kiindulópontból lendül el, hogy Isten cselekvő módon van jelen a világban, és jelenléte jelekben realizálódik, szakszerűségét megtartva képes kell hogy legyen a sémeia értelemösszefüggésbe ágyazására.

A názáreti Jézus című kötet tanulmányozása után az olvasó joggal érezheti azt, hogy egy kortárs szellemiséget tükröző, nagy felkészültséget mozgó munkával találkozott. Gerhard Lohfink alapos munkáját külön vonzóvá teszi, hogy a teológiai diskurzust könnyed stílusban, lendületes gondolatvezetéssel valósítja meg. Álláspontját pontosan rögzíti, és világos okfejtéseken keresztül teszi meggyőzővé, aminek köszönhetően az interpretációk kortárs zűrzavarában egy vállalható és jól követhető utat rajzol a hívó olvasó elé. (*Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2017, Mártonffy Marcell fordítása*)

Komálovics Zoltán

Megkövetelt titoktartás

Vida Gábor: *Egy dadogás története*

„Meg fog verni téged az Isten,
ha ilyeneket írsz,
mondja anyám egyszer,
amikor elolvassa ennek
a kéziratnak az első
fogalmazványát.” (73)

Az elmúlt évek prózai nagyteljesítményeiben ismét nyomatékkal jelennek meg a felelősségérzettel, kiszolgáltatottsággal, elvagyódással kapcsolatos problémák. Ezek mentén rajzolódik ki a fejlődéstörténet, amelynek háttere egy különleges, történelmi traumák terhelte időszak. Vida Gábor *Egy dadogás története* című munkája is ilyen. A mű konceptuális kerete illeszkedik Tompa Andrea *A hóhér háza*, Dragomán György *Máglya*, Borbély Szilárd *Nincstelenek* című művéhez, vagy éppen Nádas Péter *Világló részletek* című nagyelbeszéléséhez. Új szempontot hozni ebbe a szövegvilágba nem lehet egyszerű feladat – Vida Gábor írása (a hangnem, dinamika, poétikai szerveződés) mégis figyelemre méltó és emlékezetes hatásmechanizmust eredményezett.

Egy dadogás történetének mértéke az erdélyi író, az otthon maradt (Borbély Szilárd *Egy elveszett nyelv* című szövegében írja, hogy aki kiszakad egy közösségből, elveszíti a nyelvét. „Aztán újra tanul beszélni. De egy nyelv közben elveszett.”¹) Vida művének világképe, valamint a szövegmunka jól tükrözi az elkülönböződést, noha elsődlegesen nem a politikai diskurzust hozza közel, hanem önmagát állítja középpontba, az erdélyi státusz itt élő létszimbólum. Ugyanakkor a mű több szempontból elkanyarodik a fenti diskurzus jellegadó aspektusaitól. Egy fejlődéstörténet, de hiányoznak

belőle a különböző életszakaszokat kísérő nagy felismerések. Egy önéletírás, ami összességében eleget tesz az olvasó által támasztott konvencionális elvárásoknak,² de a szerzői és az elbeszélő én tulajdonnévi azonossága nem egyértelmű, és egy dadogás története, noha a szövegnek nem a dadogás a legnagyobb kérdése (mivel az elbeszélő eleve abban az időben szólal meg, mikor megtanul folyékonyan beszélni), inkább az egyén történetét meghatározó tényezők konceptuális megközelítése. A felütésnél és a könyv befejező paragrafusában is fontos szerepet játszó *de* kötőszó helyett a legtöbb szituációban a feltevés hangsúlyosabb, ezért inkább a mintha-k világaként értelmezhetjük, amit a fülszöveg is kiemel: „Akkor hát úgy teszek, *mintha*...”

A mintha parancsa jórészt az anya felől jön, ugyanakkor az én-elbeszélő számára is lényeges gondolati kísérlet – dacol vele, de el is fogadja. Az úgy tenni, mintha cselekvéssor változatos jeleket produkálhat, itt jellegadó szerepe inkább a behatárolásban áll. A mintha felől nézve a dolgok valamiféle általánosításnak lesznek az áldozatai (minden egy külső normarendszernek rendelődik alá), amit az elbeszélő a történetek és kapcsolatok látszatszerűségében, idealizáltságában, tipizálásában talál meg: „Szülőföldet akartam írni magamnak, mintha csak úgy volna az, hogy írunk *egyét*”³ (106), vagy „Nálunk sincs rendbe semmi, csak úgy tűnik” (46). Noha van ebben némi redundancia, mégis jól kidolgozott koncepciót sejtet, amit a műfajválasztás is igazol. Vida egy napjaink irodalmában újra kedvelt műfajt, az önéletírást választja formai keretnek (az előlapon látható műfajmegjelölése – ti. regény – megtevesztheti a befogadót, mivel a szerző nem regényt ír, konceptuá-

lisan a nagy Erdély regény víziója által számolja fel ennek lehetőségi feltételét, s többször használja a „ha regényt írnek” formulát).

Az önéletírás határoltá teszi a kódolási lehetőségeket, többnyire egy adott narratív séma szerint íródik, azaz korrelál a vázolt szempontrendszerrel, kategorizálással. Itt viszont nem mindegy a fókuszálás mértéke. Az igazat kellene leírni, mert az önéletírás, hasonlóan a naplóhoz, előfeltételezi az őszinteséget, igazmondást, felderítést. Ezért azonosul Vida Gábor a műfajjal, s ír egy megbízható narrátor hangján. Izgalmas látni a válaszadás folyamatát; általában is jó, ha a befogadó „bepilanthat egy nagy név mögött rejtőző személy póré világába”.⁴ A műfaj a szöveg stílusa felől nézve rendkívül reprezentatív, mivel az önéletrajzoknak általában a poétikai megoldásai másfajta megítélés alá esnek, az önéletírás „összeférhetetlen az esztétikai értékek monumentális méltóságával”.⁵ Vida közvetlenül kapcsolódik ehhez a programhoz, meglepően egyszerűen bánik az anyaggal, noha kerüli az élőbeszédszerűség közhelyeit, és „*a nyelv figuratív potenciáljának a minimálisra csökkentésére törekszik*”.⁶

A mű nem követ valamilyen időrendet, hanem témák szerint csoportosít. A gyermekkori élmények, a szabadság megtapasztalása a nagyszülőknél, az iskolai és a kegyetlen kollégiumi évek, az első munkahely és a beteljesületlen szerelem, valamint az íróság próbakövei a kerete az én-keresésnek, amit legjobban az első fejezetek adnak vissza. Noha az elbeszélő többféle úton indul el és sok témát érint, összességében ezek nincsenek kellőképp kidolgozva, mintha az a meggyőződés táplálná, hogy tárgyalásuk eleve konstrukció. Már az anyja levelezését figyelve megfogalmazza, hogy a

megírtság torzít (vö. 55), az emlékek illúziók. Némiképp ilyen viszonyban van a történelemmel is: a mű történelemképe adatok helyett élményekből áll össze. Közvetetten mintha Kisantal Tamás *Az irodalmi alkotás mint történelmi szöveg* című tanulmányában megfogalmazott kérdését ismételné meg: lehetséges-e egyáltalán „irodalmi szövegeket történelmi módon olvasni”?⁷

A kérdés azért helytálló, mivel a szöveg egy kiemelt történelmi korszakot, a rendszerváltás előtti évtizedeket eleveníti fel. Ennek, miként az énképformalódásnak, helyszíne Románia, természetesen mint sötét ország, azon belül pedig Erdély – szintén hasonló tónusokkal. Több szöveghely is jelzi ennek a lényegiségét: „erdélyi író volnék” (26), olvashatjuk rögtön a mű elején, vagy: „én Erdélyben akarok élni” (372), szerepel a befejező részben. Az utóbbi állítás alapvető kérdéseket indít el az olvasóban, főként, ha a következő megállapítás összefüggésében gondoljuk el: „Az én életem nem a letelepedésről, hanem a vándorlásról szól.” (30) Nem tudjuk, miként építi le a vágyat, hogy elmenjen, egyáltalán tudatos munka eredménye-e ez (pedig a távolban már látszanak Gyula fényei). Erdély a személyes léttörténetében is olyan hely, ami mintha szűkszerűen generálná a kisebbségi érzést. Noha eleve érzékel valamiféle hanyatlást itt, nem érzi ki a szöveget, hanem a bevezetőben jelzett szempontrendszer felől értelmezi: Erdélyben a székely atyafiság csak illúzió, mert „közben keresztül-kasul gyűlölik egymást”. (72) De általános megítélés, hogy „a székelyekkel valami baj van”, amiért nemcsak a kívülről állók, de az apa és családja lenézi őket, így az anyát is. (76) Kisjenő, a narrátor szülőfaluja (?) szintén kiábrándító térség. Elgon-

dolkodtató az elbeszélői reflexió: „Én egy emlékezet nélküli településen éltem” (153), vagy: „Ősszel hazamenni Kisjenőre olyan volt, mint leereszkedni a síralomvölgybe.” (178) Az áthallásos mondatoknál explicitebb megfogalmazásban ugyanezt olvashatjuk: „Nem a társadalomra emlékszem, nem a hagyományokra és a szokásokra [...] A magányt láttam, az egyedüliséget, a hiányt, ami az organikus közösségek felbomlása után maradt, a nyomort és az alkoholt. Nem otthonos az a világ, de az volt az otthon.” (105–106)

A belülről szemlélt közeg másfajta nézőpontot, szigorúbb értékítéletet követel – a feltevést Székely Csaba drámái szintén igazolhatják, amelyek az erdélyi valóság és a kulturális közgondolkodás között úgy alkotnak összefüggést, hogy felülbírálják a házával, családdal stb. kapcsolatos előfeltevéseket, modelleket. Vida Gábor ugyanígy mélyére néz a fenti két témakör elbeszéléseinek, s rámutat néhány alapigazságra. Jól láthatóan az Erdélyben tájékozatlan olvasónak szánja a bemutatást, ebből a szempontból viszont átfogó képet ad, az ironia a visszajára fordul: „A profikra kell bízni az ilyent, akik tudják, mire vágyik az olvasó.” (27) Ezekből a belátásokból és emlékekből rajzolódik ki a maga sajátos szülőföld-története, aminek megírásakor több helyen sematizált megoldásokkal dolgozik (így például szembeötlő a gyerekkor idilli szférája, a természetközelség tapasztalata Baróton, ellentétben az iskola és a bentlakás terével stb.), máshol viszont túllép a szülőföldleírások konvencionális keretén és elmegy szinte a végsőkéig. Főként az anya szembesíti ezzel (akit az „Örök bűntudat gyötri, hogy világga ment” [128]), a kézirat elolvasása után megállapítja, hogy „ilyen” regényt írni egyszerűen árusítás.

Ezzel az olvasói válasszal áll szemben a készítés, hogy valót alkosson, aminek például a megszokott forgatókönyv szerint építkező, kissé komikusnak ható kastélyos erdélyi történet sem felelne meg, mert az csak „unalmas házi feladat, amit én adtam magamnak”. (26) A kisebbségi lét, amit erdélyiként tapasztal, saját családján belül is szervezőerő, pontosabban a kisebbségtudatot a családtagok értékítélete, megítélése mélyíti el. Ennek számos megfogalmazását találjuk a szövegben. Az egyik lemondó ítélet az apa felől érkezik: „neki én is olyan vagyok, mint akit anyám intézett, tudta ő már akkor, hogy nem lesz ebből semmi, de nem szólt bele”. (18)

Ezek a vélemények, vendég-szövegek elementárisan hatnak, mivel szinte kizárólag a szülők fogalmazzák meg őket. Egyértelműen látszik, hogy a narrátor egy lehatárolt kapcsolatrendszerben, a család terében mozog. Valójában mit értenek az én-elbeszélő törekvéseiből a szülők? A választ jól példázza a Markó Bélával való tévés szereplés tragikomikus párhuzama, az emlékezetes nagy jelenet, amikor: „Egy színpadon ülök Markó Béla mellett, apám a tévében Románia miniszterelnökhelyettesének a nyakkendőjét látja, hogy milyen helyes az. Ennyit lát belőlem.” (9) A kommunikáció elsősorban azért csúszhat félre, mert „a családunk magáról alkotott és fenntartott képe nem fedti a valóságot”. (49) Először is, már a felütéskor szembe megy azzal, hogy fenn kell tartani egy rendes család képzetét. „Mi nem olyan család vagyunk”, halljuk többször az anya bíráló megjegyzését, amire az elbeszélő ugyanazt válaszolja, mint a legtöbb hamisnak ítélt megállapításra: de. Inkább az igazi történetet, az úgynevezett valóságot akarja látni, illet-

ve megmutatni; érdekes módon nem az okok és következmények rendszerében gondolkodik (noha önelbeszélésében a családi titkok gazdag utalásrendszert rejtenek), alkalmasabb feladatának tekinti a titkok pusztá felfedését. Hogy megismerhesse ezeket, már a mű elején kilép saját komfortzónájából, mert ki akar lépni az igazság és a látszat határhelyzetéből. Vidánál ennek megvan a nyelvi és szemléleti mélysége. Sok mindent azonban a narráció nem tud feloldani: „rengeteg titkunk van még” (52), állítja. Néhány titok (a gyermek szemével inkább titokzatosság) a diktatúra köré csoportosul, ennél egyértelműen lényegesebbek a belső, családi elhallgatások, így nagybátyja alkoholizmusa, nagyapja első házassága, hogy miért nem született testvére, vagy miért dadog.

A visszafogott titok-relációban hitelesen jelenik meg az apa figurája, ez a „súlyosan magyar” (9) ember, aki „megpróbált olyan láthatatlan és csendes lenni a munkahelyén és a világban, amennyire csak lehetett”. (138) Hallgatása kezdetben a rendszerhez való viszonyával magyarázható (református teológus volt), de „szocializmus-ellenesége” (136) csak egyféle háttértényező, szeparáltságot később kiderülő betegségé mélyíti el. Legtöbbször hallgat, ami az elbeszélő által reflektált nyelvi viselkedések szempontjából lényeges. Hallgatás az apa–fiú viszonyban elhallgatássá növi ki magát: „Sosem tudtam apámnak elmesélni, hogy mit jelent az író-ság.” (20) Éles kontraszt van titokzatossága és aközött, milyen „igazságokkal” szembesíti az elbeszélőt, például a legfontosabb feladatként kezelt felvételi vizsgálga nehézségeivel, amit a dadogás majdhogynem ellehetetlenít: „Mi lesz veled a szóbeli vizsgán, kérdezi apám.” (37)

Az én identitása az *Egy dadogás történetében* leginkább irodalomhoz és íráshoz kötött, ez az írói státusz is tagolt, amit az „én amatőr vagyok” (27), vagy „Senki sem gondolta komolyan, hogy ezen a pályán valaha is labdába fogok rúgni” (41) megállapítások mutatnak. Ilyes belátások többször szerepelnek a műben, mintha az írósnak hasonló tulajdonságai lennének, mint a dadogásnak. A címben megjelenő dadogás motívuma problémaorientálttá teszi a művet, egy limitált szempontrendszert enged meg, de ha megnezzük a könyv paratextusait (miként az önéletírás nagy szakértője, Philippe Lejeune javasolja), így az alcímeket, azt látjuk, hogy a dadogás témaköre (is) általánosítható, valamiféle zavart, hiányosságot fejez ki, egyféle stratégiai elemként van jelen. Mivel kontrollként működik, mechanizmusa hasonló a cenzúráéhoz, végeredményét tekintve pedig ugyanaz: igen beszédes, hogy maga az elbeszélő „az eltelt harminc év alkotói válság”-ával (37) hozza összefüggésbe. Az íróvá válás folyamatában a dadogás késleltetés, így válasz rá, hogy miért nem lett „nagy” író, miért nem írta meg az (Erdély) regényt. De oka annak is, hogy nem sikerül „kedélyes távolságra kerülni magamtól”. (22) Így válik valamivé, ami megfertőz és önisméltó kérdéseket generál: „Mi lesz vajon velem, gondoltam sokszor.” (306) A szorongás a hiányérzetből fakad, amit a következő meggyőződés magyaráz: „ez az üresség mi magunk vagyunk”. (85) Vidának a saját íróvá válása is ilyen hiány, ezért lehet, hogy mindig a fél életművét emlegeti, s hogy felteszi a kérdést: „Nekem vajon mi hiányzik ebből a világból?” (47)

A sok kérdés felidézése után, utoljára mi magunk is együtt kérdezhetünk az elbeszélővel: „És még mi van?” Az én identitásom

azonos az én idegenséggemmel, talán ez a válaszok konklúziója. Az elbeszélő a narráció révén nem kerül közelebb magához – de nem is ez a cél; önmagában is elégséges életfeladat „az utat megtenni valamivel, haladni az úton az úttal”.⁸ (*Magvető, Budapest, 2018*)

Pál-Lukács Zsófia

Jegyzetek

- 1 *Élet és Irodalom*, 2013. július 5. 2 Vö. Z. Varga Zoltán: Önéletírás-olvasás, *Jelenkor*, 2000/1. 87–93. 3 Kiemelés tőlem – Pál-Lukács Zsófia. 4 Zombory Máté: Philippe Lejeune: Önéletírás, élettörténet, napló, *BUKSZ*, 2004/3. 5 Paul de Man: Az önéletrajz mint arcronválás, *Pompeji*, (8) 1997, 2–3., 93–107, itt: 93. 6 Z. Varga, i. m. 91. 7 *Tiszatáj*, 2004/11. 75. 8 Ballassa Péter: A tanítvány hermeneutikája, in: André Scrima: *Az idegen és a zarándok*, Koinónia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1999, 6.

Wagner, sokszorozva

Richard Wagner: A niürnbergi mesterdalnokok (A Bayreuthi Ünnepi Játékok 2017-es bemutatójának felvétele; rendező: Barrie Kosky; vezényel: Philippe Jordan)

Mit jelent ma egy magyar zenekedvelőnek egy bayreuthi Wagner-előadás DVD-felvétele? Egszerre sok mindent. Ha a szóban forgó zenekedvelő a Wagner-repertoár elkötelezett híve, elégtelt és kárpótlást, hiszen a Bayreuthi Ünnepi Játékokra csak kevesen jutnak el, a jegyekre sok éves előjegyzésben körülbelül tízszeres a túljelentkezés (az árukról

nem beszélve). Jelenti továbbá a zenei csúcsmínőség garanciáját: Bayreuth előadásai az 1876-os kezdettől mindmáig töretlen zenei színvonalat hoztak létre, ezt az elmúlt száznegyvenkét év legnagyobb karmesterei szavatolták Hans Richtertől Arturo Toscanin, Wilhelm Furtwängleren, Karl Böhmön, Wolfgang Sawallischon, Pierre Boulezen és Daniel Barenboimon át a mai zeneigazgatóig, Christian Thielemannig. Ha valami, akkor ez: a zenei megvalósítás megkérdőjelezhetetlen, felsőfokú igényessége kezdettől máig töretlen maradt – Bayreuth mindig a legjobbak közül válogatott, itt találkoznak a világ legkiválóbb Wagner-énekesei, Wagner-karmesterei és azok a zenekari muzsikusok (például rézfúvósok), akik a Wagner-játék speciális feladatkörét a legmagasabb színvonalon képesek ellátni.

És persze van egy harmadik szempont, amely miatt fontos és érdekes lehet minden bayreuthi Wagner-DVD: információval szolgál arról, hol tart, milyen esztétikát képvisel az adott évben az Ünnepi Játékok művészeti vezetése, ami a rendezői felfogást illeti. Ebből a szempontból különösen érdekes az a DVD, amely a 2017-ben bemutatott *Nürnbergi mesterdalnokok*-előadást rögzíti. Ez az opera ugyanis egyrészt speciális helyet foglal el az életműben: ez a Wagner-oeuvre egyetlen vígoperája. Speciálissá teszi *A Nürnbergi mesterdalnokok*at az is, hogy a sok mitológiai témával ellentétben ez egy meghatározott helyen és időben játszódó, történeti kontextusba helyezett mű, s mint ilyen, a többi Wagner-alkotással (*Ring*, *Trisztán és Izolda*, *Parsifal* stb.) ellentétben, amelyek alkalmasak a rendezői színházban gyakori helyszín- és időpont-átértelmezésre, ez a mű a maga romantikus realizmusával erősen kötődik a

hagyományokhoz. Másrészt érzékeny, sőt némely vonatkozásban kényes az értelmezése: a mű erőteljesen foglalkozik a német nép és a német nemzet fogalmával, némely értelmezések szerint előrevetíti a birodalmi gondolat megfogalmazását. A darab Hitler kedvence volt, és innen már csak egy ugrás a fejleményekből viszálykövetkeztetve az ordas eszmék előfutárát látni benne. Ráadásul arról is sokan és sokat írtak és beszéltek, hogy Beckmesser, az intrikus figurája zsidókarikatúra volna. Ezt rásütötték már a *Ring*beli Mimére vagy a *Parsifal* Klingsor-figurájára is. Tény, hogy Wagner acsarkodó antiszemita volt, de ettől még *A Nürnbergi mesterdalnokok* nem antiszemita opera: Wagner személyisége és élete nem azonos a műveivel.

A Katharina Wagner (opera-rendező, Wolfgang Wagner lánya, Richard Wagner dédunokája, Liszt Ferenc ükunokája) személye által fémjelzett új bayreuthi vezetés 2017-ben az Ünnepi Játékok történetében először egy zsidó rendezőt hívott meg – és éppen *A Nürnbergi mesterdalnokok* színrevitelére. Az Ausztráliából Németországba áttelepült Barrie Kosky származásával a kritikus nem szeretne foglalkozni, sőt nem is érdeklé ez a körülmény, de kénytelen foglalkozni ezzel, egyrészt, mert különféle nyilvános közleményekben hangsúlyosan szerepel, hogy Kosky „Bayreuth első zsidó rendezője”, másrészt ami ennél fontosabb: maga a rendezés középponti fogalomként értelmezi a zsidóságot. A második felvonás végi tömegjelenetben, amikor Nürnberg népe rátámad az éjszaka csendjét kornyikálásával megzavaró Beckmesserre, egy rohamsisakos náci katona behozza a színpadra Wagner portréját, s ezzel egyidejűleg a szerepet alakító Johannes Martin Kränzle hatal-

mas álarcszerű gumi karikatúra-fejet kap, lógó pajeszokkal és hatágú csillagos kipával. A rút zsidó fej felfúj mása a színpad háttérében, óriás méretben is megjelenik, és a maszk Beckmesser fején is ott marad, ebben jár groteszk táncot, mielőtt megalázzák és megverik: a rendezés sugallata szerint nyilvánvalóan nem mint csendháborítót, hanem mint zsidót.

Önkényes értelmezés – de a rendezés másutt is tele van önkényességgel és a műre ráerőltetett, annak szellemétől idegen ötletekkel: a harmadik felvonás például a nürnbergi per tárgyalótermében játszódik. A nyitány alatt a bayreuthi Wahnfried-villában a Wagner család és köre, Richard, felesége, Cosima és annak apja, Liszt Ferenc, valamint a nagy Wagner-karmester, a zsidó Hermann Levi idilljének vagyunk tanúi, majd a zongorából további kis és nagyobb méretű Wagner-hasonmások bújnak elő. A jelenlévőkből lesznek az opera szereplői: Cosima Évává alakul át, Liszt Éva apját, Pognert testesíti meg, a Wagner-alteregók közül az egyik az ifjú Dávid, a másik Stolzingi Walther, a harmadik Hans Sachs lesz az opera előadásában. A szerepek tehát az alkotói személyiség kivetülései? Ez meglehetősen banális, hiszen minden valamirevaló szerző esetében feltételeznünk kell a mégoly különböző szereplőkkel való bizonyos mértékű azonosulást. Beckmesser nem Wagner-hasonmás: az ő szerepét a tiltakozó Hermann Levinek kell kénytelen-kelletlen, a mester parancsára vállalnia.

Barrie Kosky túlpörgetett rendezői színházának műértelmezése szerint a fontos szerepek többsége Wagner lelkéből lelkedzett – kivéve az itt és most hangsúlyosan zsidóként ábrázolt Beckmessert. Neki viszont a második felvonás említett jelenete sajátos módon mégis

igazságot szolgáltat, hiszen áldozati báránnyá változtatja: minden rokonszenvünk és részvétünk az övé. Nem így szokott ez lenni. A rendezés Beckmesser-értelmezése egyébként is (és ez Kosky ellentmondásos munkájának egyik izgalmas erénye) sokféle módon mutatja meg a többnyire sztereotip módon intrikusként értelmezett figurában a rokonszenvesen esendőt, a sajnálhatót, az elfogadhatót – az emberit tehát, akivel azonosulni tudunk.

Az eddigiekből kitűnik, hogy Barrie Kosky rendezése az operai Regietheater tipikus példája: rendkívüli invenciójú ötletkavalkád sok olyan mozzanattal, amely erőszakosan avatkozik a műbe vagy éppen a szelleme ellen dolgozik. Mindez azonban nem azonos intenzitással történik: az első felvonás sokszereplős cselekménye szinte „felhívás keringőre” a rendező számára, ilyenformán a kritikusan sokkal több ellenérzést kelt, mint a második, amelynek kamarajelenetei (Sachs és Éva, Éva és Walther, Sachs és Beckmesser között) lényegében abszolút hagyományos esztétikájú rendezési módszerek alkalmazására készítetik Koskyt, s ezekben kiderül, hogy nagyszerű lélekelemző, pompásan vezeti énekes színészeit. Ebben a felvonásban csak a zárójelenet tumultusa készíti a rendezőt önkényes elképzelés megvalósítására. Hasonlóképpen sok érték és éleslátás fedezhető fel a harmadik felvonásban is.

Szorosan összefügg a produkció jellegzetességeivel, hogy ezúttal a kritika nagyrészt a rendezői koncepcióról szól, s csak kevesebb szót ejtünk a zenei megvalósításról. Kosky rendezése vitatható, de igen érdekes, a karmester, az énekesek, a zenekar és a kórus viszont „csak” nagyon jó – a megszokott bayreuthi maximalizmus jegyén

ben. Philippe Jordan remekül összetartja az előadást, keze alatt dús hangzással és színgazdagon, az énekeseket alkalmazkodón kísérve játszik Bayreuth zenekara. Árnyalt és igényesen kidolgozott vokális teljesítmény Michael Volle Hans Sachs, Günther Groissböck jólesően darabos Pogner. Johannes Martin Kränzle Beckmessere minden szempontból remeklés: csupa érzékenyen felfedezett részlet, csupa elgondolkodtató ta-

lalat. Anna Schwanewilms üde és energikus Éva, Klaus Florian Vogt nemesen egyszerű Walther, Daniel Behle pezsgőn humoros Dávid. Bayreuth 2017-es *Mesterdalmokok*-bemutatója nem minden részletében vonzó, de meggondolkodtató és mindenképpen figyelemreméltó előadás. (*Deutsche Grammophon, 2 DVD*)

Csengery Kristóf

Néhány szerzőnkéről

BALOGH KLÁRA – kiképző családpszichoterapeuta, Debrecen.

BENEDEK MIHÁLY – 1974-ben végzett az ELTE magyar–angol szakán. Előbb a Szépirodalmi, majd 1991-től nyugdíjba vonulásáig a Tankönyvkiadó szerkesztője volt. Regényeket és novellákat fordított a kortárs angol és amerikai irodalomból.

CSORDÁS ZOLTÁN – képzőművész, a Pannonhalmi Bencés Gimnázium és a Metropolitan tanára.

KONKOLY ÁGNES – a PPKE BTK-án végzett filozófia–művészettörténet szakon, egyetemi tanársegéd a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Filozófia Tanszékén. Kutatási területe a fenséges.

SIMON TAMÁS LÁSZLÓ – bencés szerzetes, magyar–angol szakos tanár. Biblikus teológiából Rómában a Gregoriana egyetemen szerezte PhD-jét. 2000 óta Rómában a Pontificio Ateneo Sant’Anselmo egyetem teológiai fakultásán tanít Újszövetséggel kapcsolatos tárgyakat. 2010 óta az USA-ban is tanít (Saint John’s University, Collegeville, Minnesota, Saint Vincent Seminary, Latrobe, Pennsylvania). Magyarul megjelent monográfiái: *Hozzatok szavakat magatokkal!* (2007), *Hagyományok dialógusban* (2007), *Nem írkokok, hanem írástudók* (2008), *Nem csak Isten evangéliumát* (2009), *Az üdvösség mint esély és talány* (2009), *A kezdetek varázsa és lendülete* (2012), *Újszövetség – új fordítás* (2014). A fordítás negyedik, javított kiadása 2017 májusában jelent meg.

SZALAGYI CSILLA – irodalomtörténész, kritikus. A Digitális Irodalmi Akadémia Takács Zsuzsa-szakértője, Takács Zsuzsa *A Vak Remény* (2018) című gyűjteményes kötetének szerkesztője. Kutatási területe elsősorban a kortárs líra és próza; készül a doktori értekezésének témája Takács Zsuzsa poétikája. Publikációi többek közt az *Irodalomismeret*, *Vigilia*, *Új Forrás*, *Kortárs*, *Műhely*, *Tiszatáj* című folyóiratokban jelennek meg.

Titok a Regulában

A békességre vezető vallomás

Egyszer egy szerzetes bűnös gondolatokat táplált magában, sőt sokat is vétkezett, főként titokban, előljáróinak pedig még a tekintetét is kerülte. Egy alkalommal nagyon megbánta tetteit, és arra gondolt, hogy mindent elmond apátjának. Elhatározta, hogy így fogja kezdeni az önfeltárást: „Atyám, vétkeztem az ég ellen és teellened, már arra sem vagyok méltó, hogy fiadnak nevezz. Legalább a monostor szolgái közé fogadj be, hogy szolgálhassam a közösséget!” Amikor a ke-rengőben apátja felé lépkedett, az apát hamar észrevette és meg-esett a szíve rajta, majd odasietett, nyakába borult és békecsókot adott neki. A szerzetes akkor elkezdte bűnvallomását: „Atyám, vétkeztem az ég ellen és teellened, már arra sem vagyok méltó, hogy fiadnak nevezz. Legalább a monostor szolgái közé fogadj be, hogy szolgálhassam a közösséget!” Aztán feltárta apátjának, hogy milyen titkos gondolatok gyötrik, s hogy mi mindent követ-tett el. Erre az apát így válaszolt: „Fiam, sokat imádkoztam érted; azt is fontolgattam magamban, hogy küldök valakit vigasztalá-sodra az öregebb, bölcs testvérek közül. Látom küzdelmeidet. Fogadd meg Regulánk intését, és a felbukkanó gonoszság ellen kérd Krisztus segítségét! Mindennap alázattal és őszintén bánd meg bűneid, valamint tárd fel őket lelki atyád előtt!” A bűnbánó testvér nagy békével folytatta életét.

Szent Benedek Reguláját olvasva könnyen elképzelhető volna, hogy az előbb leírt eseménysor az ő monostorában történik meg, annak ellenére, hogy a Regula bűnvallomással kapcsolatos szövegei nem hivatkoznak a tékozló fiú bibliai jelenetére. Ennek talán az a magyarázata, hogy az újszövetségi történet egyszeri, nagyfokú bűnbánatról szól, a Regula pedig rendszeres, azonnali feltárásokról. Mégis mintha minden bűnbánat folyamatában kissé a tékozló fiú történetéhez hasonlítana. A jóságos és megbocsátó atya pedig erőltetett magyarázat nélkül lehet az apát mintaképe, „aki meg tudja gyógyítani a saját és mások sebeit, és nem tárja föl, nem hozza nyilvánosságra azokat” (RB 46, 6). Ez utóbbi igen fontos szempontnak tűnik. A feltárt bűnök, hibák bizonyos körön belül titokban maradnak, maga a feltárás mégis a gyógyulás és a megtérés útjává válik. A Regula szövegében azonban a gondolatok, bűnök és hibák titokban történő feltárása nem csak a szerzetes és az apát kapcsolatára tartozik. Ha a vonatkozó részeket átolvassuk, a feltárásnak és a bűnvallomásnak több szintje körvonalazódik. Így jutunk el a belső, titkos gondolatok Krisztushoz csapásától az apátnak vagy lelki atyának történő titkos feltáráson át a nyilvános vallomáshoz. Az egyes helyek között a szöveg megalkotása és a szóhasználat teremt olyan kapcsolatot, mely a vizsgálódás fonálát biztosítja. A benedeki előírások és javaslatok mögé a Regula 73. fejezetében is ajánlott ókori szerzetesi irodalom és két 20. századi kommentár segítségével tudunk bepillantani. Ezeket olvasva az is világossá válik, milyen módon illeszkedik Benedek 6. századi Regulája a szerzetesi hagyományba.

Jézus ismét odahívta a sokaságot, és így szólt hozzájuk: „Hallgassatok rám mindnyájan, és értsétek meg! Nincs semmi, ami kívülről jutna az emberbe tisztátalanná tehetné; hanem ami kijön az emberből, az teszi tisztátalanná. [...] Mert belülről, az ember szívéből jön elő a rossz szándék, a paráznság, a lopás, a gyilkosság, a házasságtörés, a kapzsiság, a gonoszság, a csalás, a kicsapongás, az irigység, a rágalmozás, a gőg s a balgaság. Mindez a gonoszság belülről jön, s ezek teszik tisztátalanná az embert (Mk 7,14–15. 21–23).¹

1 Ugyanez itt is: Mt 15,10–11. 18–20

Jézus arról beszél, hogy a gonoszság az ember szívéből ered, és ez teszi tisztátalanná. Ahhoz tehát, hogy valaki megszabaduljon ettől a belülről jövő gonoszságtól és tisztává váljon, valahogyan ki kell vetnie magából ezeket a gondolatokat. Ebben segíthet a lelkiismeretvizsgálat, a személyes imádság, a lelki kísérés és a szentgyónás alkalmai. Szent Benedek Reguláját olvasva az első háromra találunk példákat, konkrétan szentgyónásról viszont nincsen szó a bűnök bevallása és a gondolatok feltárása kapcsán.² A Prológusban találjuk az első, szívbeli gonosz gondolattal kapcsolatos mondatot. A 14. zsoltár kezdő kérdésére – „Uram, ki lakhat a te sátorodban, vagy ki pihenhet meg szent hegyeden?” (Zsolt 14, 1) (RB Prol 23) – Benedek válaszában az idézett zsoltár versei után következik, hogy „aki a gonosz ördögöt, ha az valamire rá akarja venni, tanácsával együtt szívéből száműzi, *semmi-be veszi*, sátáni gondolatait még keletkezésükben megragadja és *Krisztushoz csapja*” (RB Prol 28). A mondatban két olyan dologra is felfigyelhetünk, mely valószínűleg nagy szerzetesi tapasztalatot és gyakorlatot igényel. Az első a gonosz ördög semmibevétele. Az ókori szerzetesirodalom szerint Nyugaton Szent Márton, Keleten Pachomius és Antal voltak igazán képesek erre. Ezzel összekapcsolódik a *még keletkezésükben* kitétel. Ez is a szerzetesi hagyományba illeszkedik. Egy sivatagi atyáról szóló történet jól megvilágítja ennek értelmét. Az atya tanítványával egy kis ciprusfahajtást tépetett ki. Ez könnyen sikerült a fiatalnak. Ezután egy nagyobbat, majd egy még nagyobbat, végül egy megtermett fát kellett kitépnie. Ez utóbbi már csak egy másik testvér segítségével volt lehetséges. Azt mondta erre az atya, hogy így vagyunk a kísértésekkel is: minél korábban kigyomláljuk őket, annál könnyebb a dolgunk.³ A Krisztushoz csapás feltehetőleg két szentírási hely összekapcsolásából ered. A 136. zsoltár utolsó verse áldottnak nevezi azt, aki a sziklán szétzúzza Babilon leá-

2 Ez utóbbi állítást a kommentárirók is megerősítik: Söveges Dávid: *Magyarázatok Szent Benedek Regulájához*, Pannonhalma, 1996, 66; Holzherr, Georg: *Bevezetés a keresztény életbe. Szent Benedek Regulájának kommentárja*, ford. Górány Péter, h. n. 2001, 33.

3 Söveges (i. m. 18–19.) ír Márton, Pachomius és Antal példájáról, valamint az – egyébként Dorotheushoz köthető – történetet is ő foglalja össze.

nyának gyermekeit. Ez egyértelműen a bűn elvetésének, megszüntetésének jelképe. Ehhez kapcsolódik a korintusiakhoz írt első levél részlete, ahol Pál – bár nem ugyanarról a szikláról van szó – leírja, hogy „a kőszikla Krisztus volt” (1Kor 10, 4).⁴

A Prológusból idézett mondat hasonlóképpen ismétlődik meg a jócselekedetek eszközei között. „A szívedben felbukkanó rossz gondolatokat csapd azonnal Krisztushoz, és *tárd fel* őket a lelki atya előtt” (RB 4, 50). Az azonnaliség és a Krisztushoz csapás itt is megjelenik, azonban ez kiegészül egy további lépéssel: *tárd fel* őket a lelki atya előtt. Ezt Benedek teszi hozzá a szöveghez, a *Regula Magistri* szövegében nem található meg a tagmondat. Viszont Benedeknek volt honnan merítenie ezt a módszert, ugyanis a szerzetesi hagyományban találunk rá példát. Nagy Szent Bazil a bővebben kifejtett regulában írja: „minden bűnt tudomására kell hozni az előljárónak. Ezt annak kell megtennie, aki elkövette, vagy azoknak, akiknek erről tudomásuk van, amennyiben maguk nem tudnak segíteni rajta, mint ezt az Úr is meghagyta [vö. Mt 18, 16–17]. Mert az elhallgatott hiba olyanná válik, mint a nem kezelt betegség” (Böv. kif. reg. XLVI). Cassianus az *Institutiones* negyedik könyvében a növendéknevelés kapcsán írja le a következőket: arra kell szoktatni a kezdőket, hogy még szégyenből se titkoljanak el semmit, hanem amint eszükbe jut valami nyugtalanító gondolat, tárják fel előljárójuk előtt, és bízzák annak döntésére, mi a jó és mi a rossz. Így a sátán nem tudja őket rávenni a titkolózásra. A fejezet végén megjegyzi, hogy „az ördögtől sugallt gondolatnak általában az a legbiztosabb ismertetőjele, ha szégyelljük megvallani előljárónknak” (Cass. *Inst.* IV. 9).⁵ Poimén abba egyik mondása is hasonló ehhez: „Semminek sem örül annyira ellenségünk, mint annak, ha valaki nem akarja gondolatait bevallani.”⁶ Ha figyelembe vesszük, hogy a Regulában mennyire hangsúlyos az apát lelki atyai és orvosi szerepe, könnyen párhuzamot tudunk vonni az előljáró és a lelki atya között, a két fogalomnak pedig közös nevezője lehet

4 A két hely összekapcsolását röviden említi: Söveges uo.

5 Holzherr, i. m. 33. a *Regula Magistri* szövegeltérését említi, valamint utal a Cassianustól idézett helyre.

6 Idézi: Söveges, i. m. 106.

az apát személye. Bazil a rövidebben kifejtett regulában megfogalmaz egy általános elvet a feltárással kapcsolatban, mégpedig, hogy „a bűnöket azok előtt kell megvallani, akikre az Isten titkainak gondnoksága van bízva” (Röv. kif. reg. 288). Ha figyelmesen olvassuk Benedek szövegét, nem sok kétségünk támadhat afelől, hogy a legjobban az apátra vonatkozik ez az állítás.

Az előljárónak, sőt az apátnak történő feltárás annyira jelentős, hogy az alázatosság fokai között is megtaláljuk, még hozzá az ötödik helyen, ráadásul a 4. fejezetben olvasott szókapcsolat szó szerint megismétlődik (*cogitationes malas cordi suo advenientes*). „Az alázatosság ötödik foka, ha a szerzetes a szívében fölmerülő minden rossz gondolatát és titkon elkövetett rossz cselekedeteit nyíltan feltárja apátjának” (RB 7, 44). Benedek ezt a zsolotárokból vett idézetekkel indokolja, s mindegyikben az Istennek megvallott vétkekről van szó. A monostorban a szerzetes Krisztus helyettesének, az apátnak kell hogy bevallja rossz cselekedeteit, sőt gondolatait is, ezáltal amit neki vall meg, azt Istennek vallja meg. A latin állítmány azonban itt nem *nyíltan feltárja* jelentésű, mint ahogyan az előbbi idézetben a *patefacere*, hanem tagadó formában alkalmazott ige: *ha a szerzetes [...] alázatos bevallással nem titkolja el apátja előtt*. Jól látjuk, hogy az *alázatos bevallás* (*humilis confessio*) szókapcsolat is az alázatosság témaköréhez csatolja az apát előtti feltárást, valamint megerősíti, hogy ennek a gyakorlatnak fő célja a megalázkodás, ezen keresztül pedig az alázatosság gyakorlása.⁷ Az állítmány szóhasználatának forrása az *Institutiones* IV. könyvének 39. fejezete lehet, ahol az alázatosság ismertetőjegyei közül a második, hogyha a szerzetes „nemcsak cselekedeteit, de még gondolatait sem rejti el előljárója előtt” (Cass. *Inst.* IV. 39). A második collatióban pedig Cassianus a feltárás kifejezetten pozitív és felszabadító hatására hoz egy példát. Mózes apát elmeséli Serapion apát esetét, aki gyermekkorában Theonas apáttal lakott együtt. Serapion mindennap ellopott egy kis darab kenyeret ebéd után, és azt később titokban fogyasztotta el. Egyszer Theonas apát a hozzá érkező testvéreknek a mér-

7 Az apát mint Krisztus helyettese és a megalázkodás mint cél: Söveges uo.

téktelenségről és az eltitkolt bűnökről adott tanítást. Serapion ez annyira megindította, hogy mindnyájuk előtt megmutatta az ellopott kenyérdarabot, és leborulva bevallotta titkos bűnét, valamint kérte az apát imáját és bocsánatát. Theonas apát azt válaszolta az ifjúnak, hogy a bűn bevallásával máris megszabadult rabságából, és leverte gonosz ellenfelét. Az apáti tanítás befejező mondata pedig arra buzdít, hogy ha „bármilyen gondolat támad is szívünkben, vessük el a szégyenkezés fátyolát, és tárjuk fel őket előljáróink előtt” (Cass. Coll. II. 11). Ezt erősíti meg egy 20. századi szerzetesatyja is. Tanításában arra jut, hogy a rejtett hibák és súlyos lelki nehézségek kimondása felszabadító erővel hat. A kimondásra való készség pedig a megkülönböztetés adományának a jele. Ha valaki rendelkezik a nyílt és bizalommal teli beszédhez szükséges erővel, az a Lélek adománya. Ez vonatkozik a feltárra és a lelki vezetőre is. A kölcsönösen nyílt és a Lélek légkörében folytatott beszélgetés oldja a feszültséget és a félelmet, továbbá gyógyhatású és béketeremtő.⁸

A Regula latin szövegét vizsgálva a jócselekedetek eszközei közül idézett mondat *patefacere* igéje a 46. fejezethez vezet el bennünket. Először Benedek arról ír, ha valaki olyan hibát követ el, mely valamely munkaterületet, ezáltal több testvért, vagy akár a monostor egészét érinti. Ekkor az apát és a közösség előtt nyilvános bevallást kell tennie, különben ha be nem vallott bűne kitudódik, nagyobb büntetést kap (RB 46, 3–4). A folytatásban azonban szóba kerül egyéb eset is. „Ha azonban valami titkos, lelki bűnről van szó, azt csak az apát – vagy a lelki atyák – előtt *tárja fel*, aki meg tudja gyógyítani a saját és mások sebeit, és nem tárja föl, nem hozza nyilvánosságra azokat” (RB 46, 5). Itt használja Benedek újra a *patefacere* – *feltárni* igét. A *lelki atyák* előtti feltárás lehetősége biztosan később került a szövegbe, ugyanis az utána kezdődő vonatkozó mellékmondat névmása és állítmányai egyes számban állnak. A monostor első helyen álló lelki atyja – ahogyan a fentebb idézett Regula-részletekből is kitűnt

8 Holzherr (i. m. 57.) újra hivatkozik Cassianusra, valamint ő javasolja e regulai helyhez a *Collationes* idézett részletét és az utána következő fejezetek áttekin-tését.

– maga az apát. Ugyanakkor rendkívül fontos, hogy a feltárás egy hozzáértő lelki vezető előtt történjék, aki orvosi és gyógyítói tapasztalattal is rendelkezik.⁹ A már idézett második collatióban Mózes apát hosszabb tanítást ad arról, mennyire fontos, hogy a lelki atya részvétellel legyen az iránt, aki feltárja bűneit. A tanításban elhangzó történetben egy negatív és egy pozitív példát említ, majd elbeszéli, hogy a bűnvalló ifjúval szemben részvétet tanúsító Apolló apát imádságára hogyan leckéztette meg Isten a névtelenül bemutatott aggastyánt, aki ugyanazt az ifjút szörnyű szemrehányásokkal illette (Cass. Coll. II. 13).

Az előjárónak történő feltárásról további két hely szól a Regulában. Ezeket az köti össze, hogy Benedek a *suggerere* – *hozzáfűzni/odahordani/szolgáltatni* jelentésű ige felszólító alakját (*suggerat*) használja. A 49. fejezetben a nagybőjti vállalások kapcsán olvassuk, hogy „azt azonban, amit ki-ki felajánl, *terjessze* apátja elé, és az ő imádságával és beleegyezésével tegye, mert ami a lelki atya jóváhagyása nélkül történik, elbizakodottságnak és hiú dicsőségvágyának számít, nem érdemnek. Tehát mindent az apát beleegyezésével tegyenek” (RB 49, 8–10). A Regula az egyéni vállalásokat is úgy kezeli, mint titkot, hiszen csak a szerzetesre és Istenre tartozik. Azonban szükség van a visszajelzésre. Ezt pedig az apát tudja megtenni. Az idézetben az *apát* szó kétszer fordul elő, keretezi a *lelki atya* szókapcsolatot. A jelenség azt erősíti meg, hogy a lelki atyát az apáttal azonosítsuk. A feltárás az alázatosság gyakorlásához kapcsolódik, az apát beleegyezése pedig a Szentlélek működése által biztosít arról, hogy Isten előtt kedves a szerzetes egyéni felajánlása. Ezzel a két biztosítékkal előzhető meg a hiú dicsőségvágy, amellyel kapcsolatban eszünkbe juthat az *Institutiones* kilencedik könyve.¹⁰

A másik *suggerat* állítmány a 68. fejezetben szerepel. „Ha azonban úgy látja, hogy a teher súlya mindenképpen felülmúlja erejének nagyságát, képtelenségének okát előljárója előtt türelmesen és illő módon *tárja fel*, de ne kevélyen vagy nyakasan, vagy ellentmondó hangon” (RB 68, 2–3). Itt nincs közelebbről meghatározva

⁹ Söveges, i. m. 198; Holzherr, i. m. 114.

¹⁰ Holzherr, i. m. 123.

az előjáró, talán nem is ez a fontos. Sokkal hangsúlyosabb a képzelenség okának elmondása, amelyhez Benedek két szóval kifejézi, hogyan történjék, három nyomatékos szóval pedig hozzátézi, hogy milyen ne legyen. Fontos tehát, hogy a feltárás türelemmel és alázattal, az előjárói akaratot – és azon keresztül Isten akaratát – elfogadva történjék. Mindehhez valószínűleg a fentebb meghatározott feltételek is mérvadók. Tehát az előjáró legyen részvétellel a nehézséget feltáró testvér iránt, legyen kész a bizalomteli meghallgatásra és a probléma orvoslására.

Az egyéni, négyszemközti feltárások és bűnbevallások áttekintése kapcsán előkerült az a szöveghely, ahol – és egyedül itt – előfordul a hiba nyilvános bevallásának gyakorlata. „Ha valaki bármilyen munka közben [...] hibát követ el, vagy valamit eltör, elveszít, vagy akárhol másvalamit vét, és azt az apát és a közösség előtt tüstént nem jelenti, önként eleget nem tesz, és hibáját föl nem tárja, ha más által tudódik ki, a nagyobb büntetéssel sújtásák” (RB 46, 1–3). A mindennapi életben könnyen előfordulhat, hogy valaki gondatlanságból, figyelmetlenségből egy eszközt vagy használati tárgyat tönkretesz, eltör vagy valahol elveszít. Olyan hibáról van tehát szó, mely valamely munka elvégzése közben történik és érinti a monostor egész közösségét. Ezért szükséges a nyilvános vallomás és az ehhez szervesen kapcsolódó elégtétel. Benedek valószínűleg a személyes felelősségérzetet akarja felkelteni akkor, amikor az önkéntes bevallásra buzdít. Arról pedig már Szent Ágoston is írt, hogy az önként bevallott és a mások által feltárt hiba között különbség van, s az utóbbi érdekel súlyosabb büntetést.¹¹

Az egyéni bűnösség megvallásának rendszeres gyakorlatát is előírja Benedek, amely közvetlenül a szerzetes és Isten között történik. Az alázatosság gesztusa ez. Istentől nem érkezik válasz, mert nincs rá szükség. A szerzetes azt tudatosítja magában, és azt ismeri el, hogy bűnös. A jócselekedetek eszközei között olvassuk: „Múltad bűneit könnyek és fohászok között mindennap valld meg imádságaidban Istennek” (RB 4, 57). Ehhez könnyen kapcsolható az alázatosságról szóló fejezetből, hogy

11 Holzherr, i. m. 113–114.

„szüntelenül ismételve szívében, amit az evangéliumi vámos földre sütött szemmel mondott: »Uram, nem vagyok méltó, én bűnös, hogy szememet az égre emeljem.«” (Lk 18, 13) (RB 7, 65). Mindkét idézetben hangsúlyos a rendszeresség. Az egyikben *mindennap*, a másikban ennél sokkal fokozottabban *szüntelenül*. Azt is mondhatnánk, hogy állandóan, mindig. Jól látható tehát, hogy a cél a szerzetes alázatra, lelkiismeret-vizsgálatra és bűnbánatra nevelése. Az eddig áttekintett szövegeknek legszembetűnőbb közös pontja az alázatosság gyakorlása, céljuk pedig a hiú dicsőségvágy, az egyéni érdemszerzés és az önteltség elleni küzdelemben aratott győzelem. Nagy Szent Bazil is buzdít a rendszeres bűnbánatra; ő azt a célt fogalmazza meg, hogy a szerzetes ne essen vissza korábbi hibáiba.

A nap végeztével hálát kell adnunk mindazért, amit aznap kaptunk, és ami jót cselekedtünk. Valljuk be ilyenkor töredezten aznapi bűneinket, akár szándékosan, akár nem szándékosan, akár tudtunk nélkül, akár szóban, akár tettekben, akár magunkban a szívünkben vétkeztünk – majd pedig mindezért buzgó imádsággal engeszteljük Istent. Napi cselekedeteinknek ez az áttekintése nagy hasznunkra van abban, hogy ne essünk vissza ismét és ismét ugyanazokba a hibákba. Ezért mondja a zsoltáros: „Amit szívetekben mondotok, nyughelyeitekben bánjátok meg” (Zsolt 4, 5). (Böv. kif. reg. XXXVII)

A benedeki Regulában további két helyen előkerül a *secrete* – *titokban* szó, módhatározói értelemben. Nem feltárásról vagy bűnvallomásról van szó, mégis fontos megvizsgálni, Benedek mivel kapcsolatban írja még elő, hogy titokban történjék. A 23. fejezetben azt javasolja, hogy az engedetlen, vétkes testvért „a mi Urunk parancsa szerint egy vagy két ízben *négyszemközt* intsek meg dékánjai (Mt 18, 15). Ha nem javul meg, dorgálják meg nyíltan mindenki előtt” (RB 23, 2–3). Ebben az esetben a fegyelmezés történik titokban. A feddés célja a megtérés.¹² Az evangéliumban Jézus is azt tanácsolja, hogy „ha testvéred vétkezik ellened, menj el hozzá, intsd meg *négyszemközt*” (Mt 18, 15). Ezt a tanácsot kö-

12 Söveges, i. m. 151.

vetve Benedek is türelmet tanúsít a vétessel szemben, ráadásul ő kétszer is megengedi ezt a figyelmeztetést. A mindenki előtt történő dorgálás sokkal megszegyenítőbb, a titokban megintett testvérnek még ezelőtt van lehetősége változtatni magatartásán.

A másik hely, ahol Benedek a *secrete* szóval határozza meg a cselekvés módját, ugyancsak valaminek a javítására, orvoslására vonatkozik. Benedek nagy gonddal rendezett el mindent; még azt is, miként gondoskodják az apát a kiközösítettekről. A 27. fejezetben írja, hogy „mint bölcs orvos minden eszközt használjon fel: küldjön hozzá szenpektákat, vagyis öregebb, bölcs testvéreket, akik mintegy *titokban* vigasztalják az önmagával küszködő testvért, és alázatos elégtételadásra buzdítsák; vigasztalják is, nehogy »elnyelje őt a túlságos szomorúság«” (2Kor 2, 7) (RB 27, 2–3). A *titokban* szót Benedek finomítja a *quasi – mintegy* szócskával, azonban az értelméből nem vesz el. A szenpekták az apátot képviselik, titokban vigasztalják és buzdítják a testvért, akinek ezáltal van lehetősége javulni vagy jobb belátásra térni.

Végezetül a teljes képhez hozzátartozik, hogy a Regula 67. fejezetében olvashatunk olyan mondatot is, ahol Benedek kifejezetten megtiltja azt, hogy valamit elmondjanak a szerzetesek. „Senki ne merészelje a másoknak elmondani, amit a monostoron kívül látott vagy hallott, mert az a legtöbbször romboló” (RB 67, 5). A hozzáfűzött indoklásból világossá válik, hogy ennek elővigyázatosság az oka, így az odakint látottaknak valóban titoknak kell maradniuk.

Ha az eddigieket összefoglaljuk, arra a megállapításra jutunk, hogy Szent Benedek Regulájában a titok általában a bűnvalomáshoz, a feltáráshoz és valaminek az orvoslásához kötődik. A *titok* szó, a feltárás, a közösségi nyilvánosság elé nem kerülő dolgok nem úgy hangzanak el, mint amik a titkosságuk miatt a bűn cinkostársai volnának. Éppen ellenkezőleg, a négy szemközti, zárt körű feltárás a titkot, a teherviselést megosztja valakivel, méghozzá olyan személlyel, aki Istent képviseli, és aki az Ő nevében szólhat, szem előtt tartva a célt: gyógyítani a sebeket, elősegíteni a béke helyreállítását. A bevezetőben olvasható kitalált történet idealizált állapotot tükröz. Az apát lelki atya és orvos is

egyben, a bűnét feltáró testvér pedig békességet talál. A Regula vonatkozó szakaszait összehasonlítva az ókori szerzetesi hagyomány néhány meghatározó írásával azt tapasztaljuk, hogy Benedek hűségesen követi elődei példáját, a titok feltárásának és megtartásának, a bűnök megvallásának gyakorlatában a jól kitaposott utat járja, így saját monostorának gyakorlatát is a hagyományhoz alakítja. Ezáltal láthatóan megvalósítja az alázatosság nyolcadik fokát, hiszen „semmi egyebet nem tesz [...], csak azt, amire a monostor közös szabálya és az elődök példája serkenti” (RB 7, 55).

A 21. század szerzetesei számára is talán az a legjobb tennivaló, ha Benedek példáját követik, elmélyülnek a szerzetesi hagyományban, és életvitelükkel átültetik azt a gyakorlatba. A gondolatok, a bűnök feltárása az apátnak, előljárónak, lelki atyának ma is éppoly gyógyító és szabadító erejű, mint ezeröttszáz évvel korábban. Ha valóban megfogadjuk Benedek tanácsait, talán Isten szavából és akaratából is megértünk valamit visszajelzést adó előljáróinkon és testvéreinken keresztül, egyúttal elmondhatjuk magunkról, hogy bár igen foghíjas alázatosságunk égbe vezető létrája, mégis a nyolcadik foka szilárd és biztonságos, hiszen *semmi egyebet nem teszünk, csak azt, amire a monostor közös szabálya és az elődök példája serkent bennünket.*

Biriszló Lőrinc

Források

- A Regula latin szövege: *Népek nagy nevelője... Szent Benedeknek, Európa Védőszentjének emlékezete*, rendtársai közreműködésével közzéteszi Dr. Szennay András pannonhalmi főapát, Budapest, 1981, 43–96.
- Cassianus, Johannes: *A keleti szerzetesek szabályai (De Institutis Coenobiorum)*, ford. Simon Árkád, Pannonhalma–Tihany, 1999.
- Cassianus, Johannes: *Az egyiptomi szerzetesek tanítása (Collationes Patrum) I–III*, ford. Simon Árkád, Pannonhalma–Tihany, 1998–1999.
- Nagy Szent Bazil bővebben kifejtett szabályai, in uó: *Életszabályok I*, ford. Orosz László, Nyíregyháza, 1991, 42–168.
- Nagy Szent Bazil: *Életszabályok II. A rövidebben kifejtett szabályok*, ford. Orosz László, Nyíregyháza, 1994.
- Szent Benedek Regulája*, ford. Söveges Dávid, Pannonhalma, 2005.
- Újszövetség*, ford., bev. és utószó Simon T. László, Pannonhalma, 2014.

NAPLÓ

- Szeptember 20-án a *Hintalovon Alapítvány* munkatársai segítségével gyermekvédelmi programban vettek részt iskolánk kezdő osztályai, majd a tanári kar kérdéseire válaszoltak **Gyurkó Szilvia** (az Alapítvány vezetője) és az önkéntes munkatársai.
- Ugyanezen nap este a győri Czuczor Gergely Bencés Gimnáziumban került sor Sólymos László Szilveszter OSB *Kruesz Krizosztom (1865–1885), Kruesz Krizosztom Önéletrajz* című kötetének a bemutatására. A kiadványt, amely két könyvet tartalmaz, Somorjai Ádám atya rendezte sajtó alá, a MÉTEM és a Pannonhalmi Főapátság kiadásában.
- A Pannonhalmi Főapátság budapesti Szent Benedek Tanulmányi Házában befejeződött az egy évig tartó átalakítás, amiért a végre visszaköltöző szerzetesek a Szent Szabina kápolna közösségeivel együtt adtak hálát 22-én. Az igeliturgiát Hortobágyi Cirill főpát úr vezette a kerengőben, ő áldotta meg a felújított épületet. Fehérváry Jákó atya, házfőnök, kápolnagazdát pedig megköszönte a közreműködők erőfeszítéseit.
- A szponzorok számára a Pannonhalmi Főapátság és az *UNIQUA Biztosító Zrt.* közös rendezésében 28-án a Bazilikában a nyíregyházi **Cantemus Kórus** adott hangversenyt.
- A gimnázium Dísztermében október 5-én **Molnár Gábor** tartott előadást *Virtuális időutazás – a modern technológia találkozási pontja a régi térképekkel* címmel. Az előadás azt mutatta be, hogyan vezetett az út a levéltári kéziratos térképektől a bárki számára elérhető, számítógépes térkép-alkalmazásokig.
- A gimnázium Dísztermében 12-én a **Bencés Big Band** (az ország legjobb iskolai big bandje) adott évadnyitó koncertet **Juhász Gábor** gitárművész főszereplésével.

Másnap ugyanott a 12. évfolyamnak tartott rendhagyó hittanórát a *Világvallások* modul zárásaként a zalaszántói buddhista szerzetesközösséget vezető **Jigmet láma**. Délután pedig **Beck Zoltán** rendhagyó irodalomórájára került sor *Dalszöveg és vers problematikája: esztétikai-poétikai különbségek* címmel. Az óra keretén belül megpróbálták körbejárni a kérdést, hol a határ a popkultúra és a magas művészet között, illetve lehet-e vers a dalszöveg, van-e átjárás a két terület között.

A Főapátság meghívására hazánkban tartózkodott **Tomáš Halík** cseh pap és vallásfilozófus, a prágai Károly Egyetem Filozófiai és Szociológiai Intézetének professzora, valamint **Anselm Grün** münsterschwarzachi bencés szerzetes. 17-én Budapesten, az Akadémiai Könyvtár konferenciatermében került sor Anselm Grün – Tomáš Halík – Winfried Nonhoff *Távol az Isten. Hit és hitetlenség párbeszéde* című könyvének bemutatására. 18-án volt a „Plébánosok Napja”, aminek során (évek óta) Pannonhalmára hívjuk az iskolánkba járó diákok plébánosait és lelkipásztorait, hogy közösen gondolkodjanak, dolgozzanak egymás jobb megismerésén, és benyomásokat szerezzenek arról az iskoláról, ahová a plébániáikhoz és közösségeikhez tartozó fiatalok járnak. Az idei alkalmon a két professzorvendég tartott előadást (Tomáš Halík előadását a könyv fordítója, Mártonffy Marcell tolmácsolta), majd a vendégeink a kortárs egyház e két kiemelkedő alakjával együtt gondolkodtak hit és hitetlenség párbeszédéről és az előttünk álló kihívásokról. Este a szerzetesközösség tagjai Tomáš Halík személyes életrajzával ismerkedtek meg, 19-én pedig a cseh professzor Budapesten tartott előadást a Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskolán *Az idők jeleinek megkülönböztetése* címmel. Az előadás szövegét a Szemle jelenlegi számában olvashatjuk. Az előadást kérdések követték.

A Magyar Bencés Kongregáció általános káptalanja kétnapos ülést tartott október 22–23-án. A káptalan tizennyolc tagja a kongregáció négy önálló monostorából (Pannonhalma, São Paulo, Tihany és Győr), továbbá a függő házakból (Bakonybél, Budapest) gyűlt össze, hogy megválassza a prézes apát tanácsát és megtárgyalja a kongregáció életének aktuális kérdéseit. Megfigyelőként részt vett a Szent Benedek Leányai Társaság elöljárója is. A káptalan döntött arról, hogy elkezdje a kongregáció szabályzatának megújítását, megvizsgálja a szerzetesi zsolozsmáskönyv új kiadásának lehetőségét. A rendi gyűlés foglalkozott továbbá a növendékképzés összehangolásának kérdéskörével és az önálló monostorok vizitációjának szabályozásával is.

Hirka Antal

RÉSUMÉ

secret

Péter Nádas: *In Secret, Indeed*

Tamás László Simon: *Everyone is indispensable (An Interpretation of Rom 11,25-32)*

Rom 11,25-32 is generally acknowledged to be the most important New Testament evidence that bears directly on the question of God's purpose for Israel. In this passage, Paul draws the conclusion of the preceding arguments. One detail, however, comes as a surprise, a mystery, as Paul puts it: the precise limitation of Israel's hardening, 'until the full number of the Gentiles comes in'. It is perhaps quite ironic that while Paul clearly intends here to remove a certain ambiguity for his audience in regard to God's redemptive plan for Jews and Gentiles, this section of Romans has nevertheless proven to be puzzling. What is the content of the mystery Paul is talking about? What is the function of the Old Testament quotation in Rom 11,26f? Intriguingly enough, the apostle does not have in mind a further proclamation of the gospel to Israel by the church, followed by Israel's believing in the gospel. In other words, 'all Israel' is saved in a different way than the Gentile Christians. 'All Israel' is not saved by the preaching of the gospel. Nevertheless, this does not imply a *Sonderweg*. Rather, Israel will hear the gospel from the mouth of Christ himself in the same way as Paul himself did. In Rom 11,25-32 Paul gives the crucial reason for his conviction that the hardening of the majority of Israel is rooted in God's plan to save the Gentiles and that the presently hardened Jews will also be saved.

Tomáš Halík: *Discerning the Signs of Times*

J. A. Tillmann: *Mysterium mundi (On Changes in Understanding the Sky)*

The interpretation of the phenomena in the sky has always been deeply related to the occurrences on the earth. Nowadays, our understanding of the sky is prominently shaped by engineers and IT experts. The growing dominance of digital technology put an end to the cosmic hopelessness of the seventies. J. A. Wheeler even claims that „every item of the physical world has at bottom – a very deep bottom, in most instances – an immaterial source and explanation (...) in short, that all things physical are information-theoretic in origin and that this is a participatory universe.” Thus, our universe tends to be seen as a medium: a non-analogue memory.

Klára Balogh: *Secret in the Family and Family Therapy*

Secrets are part of our life. Anyone who deals with a family will meet the problem of secrets; however, multigenerational secrets or taboos can mostly be destructive. They can protect some family members from fear, shame, responsibility but they can manipulate others, and distort the whole family system, leading to various mental and somatic symptoms. In family therapy it is very important to handle the families and their secrets with due respect. The therapist helps to develop a trustful atmosphere. It is also important that the family therapist does not become a hunter for secrets. They must be able to accept the situation if the family needs more time to face the secret and its consequences.

Mihály Benedek: *A Citizen in a Socialist Setting (Endre Illés)*

Illés Endre, the late director of the Szépirodalmi Publishing House, appeared to be a cultural icon who could set up a bridge between the past and present, and a highly respected figure throughout the sixties and seventies.

However, in order to gain the approval of the communist regime, he had to make several compromises, concessions of long-held principles, sometimes betrayals. In return, he was allowed to build his own empire, to create an important spiritual hub which, eventually, with the fall of the system he served, disappeared into oblivion. The essay investigates personal and political clues to explain the background of this compromise.

Csilla Szalagyi: Games of Mirror (Zsuzsa Zsuzsa: Corridor of Mirrors)

Zsuzsa Takács' 1983 collection of poems *Tükörfolyosó* focuses on a narrator appearing in numerous different roles, each of which reflect the existential quality of loss, and summoning emotions of being an orphan. The essay shows the complex system of literary techniques underlying the dominant roles of the narrator, while also mapping out the sources of the story-telling or monological poetic forms, which leads to an extrapolation of game and poetry in the effort to decipher meaning.

Ágnes Konkoly: The Poetry of the Clay (Bacon, Freud and the Painting of the School of London)

The paper analyses the exhibition, entitled *Bacon, Freud and the Painting of the School of London*, which was held in the Hungarian National Gallery, between 9th October 2018–13th January 2019, organized in cooperation with the Tate Britain. The study focus on the London School and investigates it in the context of its precursors and circle, and discusses its art historical antecedents, origins.

Zoltán Csordás: Naturaly principle (On the Exhibition of the Péter Türk)

Conceptual artist Péter Türk created his oeuvre at the time of the Hungarian neo-avant-garde movement. He amply used technology in his art, such as photography, computer technology, films, and printed material. He mostly worked with natural material: soil, leaves, stone and brick. His oeuvre combines a colourful set of natural structures and an underlying algorithm based on strict mathematics; thus transforming geometrical rhythm into a vivid organic vision. The essay argues that most of his concepts has biographical grounds.

Lőrinc Biriszló: Secret in the Rule (A Confession Towards Peace)

Poems by István Vörös, Péter Kántor, and Laura Iancu

Anselm Grün–Tomáš Halík–Winfried Nonhoff

Távol az Isten

Hit és hitetlenség párbeszéde

(Pannonhalmi Főapátság Bencés Kiadó 2018, 208 oldal, ára: 3900 Ft)

Könyvünk arra az előfeltevésre épül, hogy a hitetlenségnek több tekintetben is jelentős szerepe van a hit megtisztításában: a kétség, az elővigyázatosság, a visszafogottság, a hit szemérmes megvallása éppen ott lehet helyénvaló, ahol önmagukat hívóknak álcázó emberek kezében fegyverré válnak a bizonyosságok. A hitetlenségnek saját szerkezetében otthont adó hit épp ott válik vigasztalássá és elenerővé, ahol a világot és az embert már csak ideológiák torz tükrében látják, vagy hideg közönnyel és ironikus távolságtartással a hatalomgyakorlás tárgyává és eszközévé fokozzák le. Micsoda esély, ha megfáradtunk a keresésben!

ANSELM GRÜN a münsterschwarzachi bencés apátság szerzetese, Németország legismertebb lelki írója.

TOMÁŠ HALÍK cseh szociológiai professzor, egyúttal az Egyetemi Templom igazgatója Prágában. 1978-ban titokban szentelték a csehszlovákiai földalatti egyház papjává.

WINFRIED NONHOFF hosszú éveken át lektorként és kiadóvezetőként dolgozott. Jelenleg könyvek szerzőjeként és tanácsadóként működik.

Martin Werlen

Már késő

Van-e remény?

*(Pannonhalmi Főapátság Közhasznú Alapítvány 2018, 208 oldal,
ára: 2900 Ft)*

Martin Werlen kétségbeesetten próbálja felrázni a világot: Már késő. A huszonnegyedik óra után vagyunk. Megdöbbentő megállapításával azonban nem ér véget a történet. A Biblia számos példája azt bizonyítja, hogy Isten a huszonnegyedik óra után is azt várja, hogy ráhagyatkozunk.

MARTIN WERLEN emeritus apát (*1962–)

Bencés szerzetes, pszichológus, gimnáziumi tanár. 2001–2013 között a sváci einsiedelni apátság 58. apátja, a svájci püspöki kar tagja.

Magyarul is megjelent könyvei: *Fókuszban*.

Egyházprovokációk, Pannonhalma, 2015 és *Hova jutnánk?*

Prédikáció helyett megtérés, Pannonhalma, 2017.